По весні 1663 року двоє подорожніх, верхи на добрих конях, ізближались до Києва з Білогородського шляху. Один був молодий собі козак, збройний, як до війни; другий по одежі і по сивій бороді, сказать би, піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий "козарлюга". Коні в їх потомлені, одежа й тороки позапилювані: зараз було знати, що ідуть не зблизька.

Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку да й побрались гаєм, по кривій доріжці. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домислялось, куди вони простують. Крива доріжка вела до Череваневою хутора, Хмарища. А Черевань був тяжко грошовитий да й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню рійну з ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків. От тоді-то й Черевань доскочив собі незчисленного скарбу, та після війни й сів хутором коло Києва.

Було вже надвечір. Сонце світило стиха, без жари; і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по сукуватих, мохнатих дубах і по молодій травиці. Пташки співали і свистали усюди по гаю так голосно да гарно, що все кругом неначе усміхалось. А подорожні були якось смутнії. Ніхто б не сказав, що вони ідуть у гості до веселою пана Череваня.

От же вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом обняла його річка з зеленими плавами, лозами й очеретами. Через річку йшла до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості, а державські. Замість ушул — рублена башта під гонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од верху до низу цвяховані. Бувало тоді, у ту старовину, таке, що і вдень і вночі сподівайсь лихого гостя — татарина або ляха. Так над ворітьми у башті було й віконце, щоб роздивитись перше, чи впускати гостя до господи, чи ні. Над щитом — гостроверхий гребінь із дубових паль, а округ хутора — годящий вал.

Під'їхавши гості під браму, почали грюкати шаблею в цвяхи. По гаю пішла луна, а в хуторі не озивавсь ніхто; да вже нескоро хтось за ворітьми почав кашляти, і стало чути, як щось або старе, або недуже береться в башті по сходах до віконця, лізе да й гуторить само з собою.

— Враг його,— каже,— знає, який тепер люд настав! Приїде казна-що, казна-звідки та й грюкотить, як воріт не розламле. А якби років п'ятнадцять або двадцять назад, так усяке сиділо по Вкраїні тихо та смирно, наче бджола в зимовнику. Ге, то-то бо!.. Якби вражі ляхи, собі на лихо, не потривожили козацького рою, то й досі б, може, так би сиділи. Погано було за ляхів, та вже ж і наші гуляють не в свою голову! Ох, боже правий, боже правий!

— Се Василь Невольник,— каже тоді піп.— Однаковий і досі.

— Хто там грюкає, наче в свої ворота? — питає Василь Невольник крізь віконце.

— Да годі тобі розпитувать! — озвався піп. — Бачиш, що не татаре, то і впускай.

— Боже мій правий! — аж скрикнув Василь Невольник.— Та се ж паволоцький Дірам!.. Не знаю ж, чи одчиняти ворота, чи перше бігти до пана.

— Одчини перше ворота,— озвався Шрам,— а потім біжи собі, куди хоч.

— Правда, правда, добродію мій любий! — каже старий ключник да й почав іспускатися униз, усе-таки розмовляючи сам із собою.— Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться. Ох, не думали ж мої старі очі вбачати пана Шрама!

От одчинились ворота. Полковник Шрам із сином (той молодий козак був його син), схилившись, і в'їхали. Василь Невольник з великої радості не знав, що й робити: кинувся до Шрама і поціловав його в коліно.

Далі до сина:

— Боже правий! Боже правий! Та се ж твій Петрусь! Орел, а не козак!

Петро нагнувсь із сідла і поціловавсь із Василем Невольником.

— Орел, а не козак! — каже знов Василь Невольник. — Що, якби таких друзяк припливло хоч дві чайки до Кермана, як я пропадав там у неволі? Ох, боже правий! Далась мені та проклята неволя добре знати, не забуду її довіку!

Справді, Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений: невеличкий, похилий, а чі йому позападали і наче до , чого придивляються а губи якось покривились, що ти б сказав — він і зроду не сміявся. У синьому жупанкові, у старих полотняних шароварах, да й те на йому було мо,в позичене.

Петро, старого Шрама син, скочив на землю і взяв од панотця коня.

— Веди ж нас, Василю, до пана,— каже полковник Шрам.— Де він? Чи в світлиці, чи в пасіці? У нього здавна була охота до бджоли; так тепер певно вже пасічникує.

— Еге, добродію,— каже Василь Невольник,— благую часть ізбрав собі пан Черевань — нехай його господь на світі подержить! Мало куди й виходить із пасіки.

— Ну, да все ж од людей іще не одцурався? Чи, може, справді зробивсь пустинножителем?

— Йому од людей одцуратись! — каже Василь Невольник.— Та йому й хліб не піде в душу, якби його люде покинули. У нас і тепер не без гостей. Побачиш сам, що в нас за гість тепер у Хмарищі.

Да одчинивши дідусь у пасіку хвірточку, і повів Шрама попід деревом.

Що ж то був за Шрам такий і як се він був разом піп і полковник?

Був він син паволоцького попа, по прізвищу Чепурного, учився в Київській братській школі, і вже сай вийшов був на попи. Як же піднялись козаки з гетцу маном Остряницею, то і він устряв до козацького війська; бо гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як іллється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів ,і урядників над українцями, за наругу католиків і унітів над греко-руською вірою. Тоді-бо дійшло безладдє в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщанами і хліборобами, которі не мали жодного способу супротив його стати. Почали жовніри, консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми і напитки од людей вимагати, жінок та дівчат козачих, міщанських і посполитих безчестити і мордовати, людей серед зими по ломках льодових у плуг запрягати, а жидам приказували їх бичовати й поганяти, щоб, на один сміх і наругу, лід плугом орали й рисовали. А тим часом католицькі пани з нашими перевертнями усиловались унію на Вкраїні прищепити і не в одну церкву попом уніта, на огиду людям, поставили; віру благочестиву мужицькою вірою називали, а оддаючи жидам у оренду села, не раз із селами й церкви їм на одкуп оддавали. І нікому було на такі наруги жаловатись, бо й самого короля сенатори, папи да єпископи у руках держали. Городова та ж козацька старшина за коронного гетьмана, за старост, за державців і їх намісників і орандарів руку тягнула, а між себе ділилась козацькою платою — по тридцяти золотих на всякого реєстрового од короля і Речі Посполитої. То й реєстровим чи городовим козакам було тісно. Багато з них до підданства старостам і державцям приневолено; которі ж остались реєстровими козаками, тії робили в своєї старшини всяку роботу по дворах. Шість тисяч тілько їх

оставлено в реєстрі, да й тії, бувши в великій неволі в старшини, тягли, хотя й нехотя, за ляхів руку і тілько вже при Хмельницькому одностайне за Вкраїну повстали. Так як би їм земляки у своїй тісноті й нуждах жаловались?.. Жаловались миряне і попи благочестивії тілько далеким своїм землякам — козакам запорозьким, которі, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі з себе вибирали і гетьману коронному узяти себе за шию не давали. От і виходили з Запорожжя один за одним гетьмани козацькії: Тарас Трясило, Павлюк, Остряниця — з мечем і пожежею супротив ворогів рідного краю.

Тілько ж ненадовго підіймали українці під їх хоругвами похилу голову. Ляхи держались міцне за руки з недоляшками, гасили хутко полом'є і знов по-свойому обертали Україну. Аж ось піднявсь страшенний, невгасимий пожар із Запорожжя — піднявсь на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили тії старости і комісари з городовими козаками, тії косистенти-ротмістри з своімя жовнірами, да й наші перевертні-недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вмудрялись, щоб погасити теє полом'я! Як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожжє, так де ж ? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварі, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини — немощних батьків і матірок, і всяке манівцем да ночами, степами, тернами да байраками чимчикує на Запорожжє до Хмельницького. І отоді-то вже "розлилась козацька слава по всій Україні..."

Де ж пробував, де тинявсь попович паволоцький, Шрам, десять рік од Остряниці до Хмельницького? Про те багато треба було б писати. Сидів він зимовником серед дикого степу на Низу, взявши собі за жінку бранку туркеню; проповідував він слово правди божої рибалкам і чабанам запорозьким; побував він на полі й на морі з низцями; видав не раз і не два смерть перед очима да й загартовався у воєнному ділі так, що як піднявсь на ляхів Хмельницький, то мав з його велику користь і підмогу. Ніхто краще його не ставав до бою; ніхто не крутив ляхам такого веремія... У тих-то случаях пошрамовано його вздовж і впоперек, що

козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище. І в реєстрах-то, коли хочете знати, не Чепурним його записано.

Било козацтво в ту війну на те, що або пан, або пропав, то не кожен писався власним прізвищем.

От же минули, мов короткі свята, десять рік Хмельниччини. Вже й сини Шрамові підросли і допомагали батькові у походах. Двоє полягло під Смоленським; оставсь тілько Петро. Іще таки й після Хмельницького не раз дзвонив старий Шрам шаблею; далі, почуваючись, що вже не служить сила, зложив з себе полковництво, постригсь у попи да й почав служити богові. Сина посилав до військового обозу, а сам знав одну церкву. "Вже,— думав,— Україна ляхам за себе оддячила, недоляшків вигнала, унію стерла, жидову передушила. Тепер нехай,— каже,— живе громадським розумом".

Коли ж дивиться, аж ізнов не гаразд починається на Вкраїні. Свари да чвари, і вже гетьманською булавою почали гратись, мов ціпком. Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров іллється понад Дніпром через Виговського і через навіженого Юруся Хмельниченка, що одержав після його гетьманованнє; а як досталась од Юруся булава Тетері, то він аж за голову вхопився. Чи молиться, чи божу службу служить,— одно в його на думці: що ось погибне Україна од сього недруга отчизного і похлібці лядського. Було, чи вийде серед церкви з наукою, то все одно мирянам править: "Блюдітеся, да не порабощенні будете; стережітеся, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!"

Як же вмер паволоцький полковник, що послі Шрама уряд держав, да зійшлась рада, щоб нового полковника вибрати, він вийшов серед ради у попівській рясі да й каже:

— Діти мої! Наступає страшна година: перехрестить, мабуть, нас господь ізнов огнем да мечем. Треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця. Послужив я православному християнству з

батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля.

Як почула ж се рада, то так і загула од радості. Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогвами, дали йому до рук полковницькі клейноди, вдарили з гармат, да й став панотець Шрам полковником.

Тетеря аж здригнувся, як почув про таке диво. Що б то робити? Да нічого не зміг, бо так велось у ту старосвітщину, що рада була старша од гетьмана. Мусів Тетеря прислати Шрамові універсал на полковництво. Обидва ж вони політикуються, подарунками обсилаються, а нишком один на одного чигають.

От же думав Шрам, думав, як би Вкраїну на добру дорогу вивести; далі, надумавшись, пустив таку поголоску, що нездужає, нездужає полковник; передав осаулові Гулаку свій рейментарський пірнач, а сам виїхав ніби кудись далеко на хутір для спокою, да ото й махнув із сином з Паволочі. Куди ж він махнув і що в його було на думці, незабаром того довідаємось.

II

Скоро ввійшов ото Шрам у пасіку, іще не помолившись і святому Зосимові, що стоїть по пасіках, як слухає — у Череваня щось іграє.

— Е, да се в вас і бандура!

— І бандура,— каже Василь Невольник,— та ще чия бандура!

— Так се в вас божий чоловік? — спитав тоді Шрам.

— А то хто ж би так заграв у бандуру? Такого кобзаря не було, та, може, вже й не буде між козацтвом.

Ідуть вони, аж бандура заговорила голосніше. Оддалеки — так наче сама з собою розмовляла, а тут і голос почав підтягувати до неї.

Гляне Шрам, аж сидять на траві під липою і божий чоловік, і Черевань, а перед ними стоїть полудень. Звався божим чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити усякі болісті і замовлять усякі рани. Може, він помагав своїми молитвами над недужим, а може, і своїми піснями; бо в його пісня лилась, як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За теє-то за все поважали його козаки, як батька; і хоть би, здається, попросив у кого остатню свитину з плечей на викуп невольника, то й ту б йому оддав усякий.

Тепер він розпочав смутную думу про Хмельницького, як умирав козацький батько:

Ой настала жаль-туга да по всій Україні...

Не один козак гірко плакав од сії думи, а Черевань тілько похитувавсь, гладючи черево; а щоки — як кавуни: сміявсь од щирого серця. Така була в його вдача.

Полковник Шрам, стоючи за деревом, дивився на їх обох. Давно вже він не бачив свого смішливого приятеля, і хоть би кришечку перемінився Черевань; тілько лисина почала наче більш вилискуватись. А в божого чоловіка довга, до самого пояса, борода іще краще процвіла сідинами; а на виду дідусь просіяв якимсь свігом. Співаючи пісню, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видющий зроду не побачить.

Слухав його Шрам довго, а далі вийшов із-за дерева да й став навпроти Череваня. Як схопиться ж мій Черевань:

— Бгатику,— каже (бо трохи картавив),— чи се ти сам, чи се твоя душа прилетіла послухати божого чоловіка?

Да й обнявсь і поцілосавсь із Шрамом, як із рідним братом.

Божий чоловік і собі простяг руки, як зачув Шрамів голос. Зрадів дідусь, що аж усміхавсь.

— Бувай же,— каже,— здоров, панотче і пане полковнику! Чули й ми, як господь наустив тебе взятись ізнов за козакованнє.

А Василь Невольник, стоючи коло нях, собі радується, похитуючи головою.

— Боже,— каже,— правий, боже правий, ссть на світі такі люде!

— Яким же, бгате, оце случаєм? — питає зараз Черевань.

Шрам одвітовав, що на прощу до Києва, да й спитав сам у божого чоловіка:

— А тебе ж, діду, звідки і куди господь несе?

— В мене,— каже,— одна дорога по всьому світу. Блаженні милостивії, яко тіг помиловані будуть...

— Так, батьку мій! Так, мій добродію! — перебив йому Василь Невольник.— Нехай на тебе так господь оглянеться, як ти на мене оглянувся! Три годи, як три дні, промучивсь я в проклятій неволі, на турецькій каторзі, на тих безбожних галерах; не думав уже вбачати святоруського берега. А ти виспівав за мене сто золотих червоних; от я ізнов між хрещеним миром, ізнов почув козацькую мову!

— Не мені дякуй за се, Василю,— каже божий чоловік,— дякуй богові да ще тому, хто не поскупивсь викинуть за тебе з череса сотню дукатів.

— Хіба ж я йому не дякую? — каже Василь Невольник.— Ченці звали мене у монастир, бо я таки й письменний собі трошки; низове товариство закликало мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю; зазивав мене і кошовий, і отаманнє, як проходив я, повертаючи з неволі, через Запорожжє, а я кажу: ні, братчики, піду я тому служити, хто визволив мене із бусурменської землі; буду в його грубником, буду в його хоч свинопасом, аби як небудь йому подякувати.

Так говорив Василь Невольник. А Черевань, слухаючи, тілько сміявся.

— Казнає-що ти,— каже,— городиш, бгате! Буцім уже сто червоних таке диво, що зроду ніхто й не бачив. Після Пилявців та Збаража носили козаки червінці приполами. Ну, сядьмо лиш, мої дорогії гості, та вип'єм за здоров'я пана Шрама.

Випили по кубку. Тоді Шрам і питає:

— Скажи ж мені, божий чоловіче, ти всюди вештаєшся і всячину чуєш: чи не чував ти, що в нас діється за Дніпром?

— Діється таке,— одвітує божий чоловік, важко здихнувши,— що бодай і не казати! Не добре, кажуть, починає на сій Україні Тетеря, а за Дніпром чиниться щось іще гірше. Жодного ладу між козаками.

— А старшина ж із гетьманом на що?

— Старшини там багато, та нікого слухати.

— Як нікого? А Сомко?

— А що ж Сомко? Хоть він і розумом, і славою узяв над усіма, да й йому не дають гетьмановати.

— Як же се так?

— А так, що диявол замутив голову Васюті Ніженському. Уже й чуприна біла, як у мене, і зовсім уже дід; доживав би віку на полковництві: так, отже, захотілось на старість гетьмановати. Багато козаків і його слухає. А як він собі мається добре, то й бояре, що на Москві коло царя, що хотя роблять, і тії за його тягнуть руку. А Сомко, бачте, навпростець іде, не хоче нікому придіте поклонімося. Отаке як завелось міждо старшими головами, то й козаки пішли один против одного. Де зустрінуться, чи в шинку, чи на дорозі, то й зітнуться. "Чия сторона?" — "А ти чия?" — "Васютина".— "Геть же к нечистому, боярський підніжку!" — "Ти геть к нечистому, переяславський крамарю!" — Себто, бач, що Сомко має в Переяславі свої крамні комори в ринку, так Васютинцям і звадливо. Отак зітнуться, да й до шабель.

Слухаючи таку невеселу повість, полковник Шрам і голову понурив.

— Та потривай же,— каже,— адже ж Сомка вибрали одностайне гетьманом у Козельці?

— Одностайне,— каже,— і сам преосвященний Методій був там і до присяги козаків приводив; да як Сомко собі чоловік-дрямота, то й не в догад йому, що святий отець думав, мабуть, заробити собі яку сот-нягу чи дві червоних на рясу. А Васюта Ніженський водивсь у старовину з ляхами, так проноза вже добрий: брязнув капшуком перед владикою — той і вимудровав щось на Сомка, да й послали в Москву лист. От і пішла така вже поголоска, що рада Козєлецька не слушна; треба, кажуть, ізозвати зуповную раду, щоб і військо з Запорожжя було на раді, щоб одностайне собі гетьмана обрали і одного вже слухали; бо Васюта хоче собіі гетьманства і не слухає Сомка-гетьмана, а запорожці собі гетьманом Брюховецького зовуть.

— Якого се Брюховецького? — аж скрикнув Шрам.— Що се ще за проява?

— Проява,— каже,— така, що слухаєш, да й віри няти не хочеться. Ви знаєте Іванця?

— Отак! — кажуть,— іще б не знати чури Хмельницького!

— Ну, а чули, яку наругу прийняв він од Сомка?

— Чули,— каже Шрам.— Що ж по тому? А Черевань:

— Здається, Сомко налаяв Іванця свинею, чи що?

— Не свинею, а собакою, да ще старим собакою, да ще не на самоті, чи там як-небудь напідпитку, а перед отаманнєм, перед генеральною старшиною, на домовій раді в гетьмана.

— Га-га-га! — засміявсь Черевань.— Одважив солі добре.

— Одважив солі добре,— каже божий чоловік, да зробив негаразд. Іванець був собі не значний товариш, да за свою щиру службу старому Хмельницькому мав велику в його повагу і шанобу. Бувало, проживаєш у гетьманському дворі, то й чуєш: "Коханий Іванець! Іванець, друже мій єдиний'" — озветься до його під веселий час, за чаркою. "Держись, Юру, — каже, бувало, синові,— держись Іванцевої ради, як не буде мене на світі: він тебе не ошукає". От Юрусь і держався його ради, і вже було, що скаже Іванець, те й свято. А Сомко, знаєте самі, доводиться Юрусеві дядько, бо старий Хміль держав уперве його сестру Ганну; так він і не злюбив, що чура орудує небожем. Да ото раз, як з'їхалась до молодого гетьмана старшина да почали радовати про військові речі, от Іванець і собі до гурту — немовби гетьманський чура — да щось і блявкнув з просготи. А Сомко, знаєте, який? Зараз загориться, як порох. "Пане гетьмане,— до Юруся,— старого пса непристойно мішати в нашу

компанію..." От як воно було, панове, коли хочете знати я сам там лучивсь, то й чув своїми ушима. Да при мені ж зчинився й гвалт уночі, як Сомко піймав Іванця з ножем коло свого ліжка. Да ото й судили його військовою радою і присудили усікнути голову. Воно б же й сталось так, панове, да Сомко видумав Іванцеві гіршу кару: звелів посадити верхи на свиню да й провезти по всьому Гадячу.

— Га га-га! — зареготав ізнов Черевань.— Котузі до заслузі.

А Шрам усе слухав мовчки да й каже понуро:

— Се все ми знаємо.

— Знаєте,— каже кобзар,— а чи чували, що після того вкоїв Іванець?

— А що ж він, бгате, вкоїв? — питає Черевань.— Якби на мене, то враг би його й знав, що й чинити після такого сорому! Як тобі здається, бгате Василю?

Той тілько мовчки похитав головою.

— От що зробив Іванець,— прийняв ізнов слово божий чоловік.— Мабуть, нечистий напутив його. Почав гроші збирати, почав усякому годити, почав прохати уряду в гетьмана. Той і настановив його хорунжим. Як же ото Юрусь не зміг держатись на гетьманстві да пішов у ченці, так Іванець, маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив щире срібло, скілько його там осталось, да й махнув на Запорожжє. А там як сипнув грішми, так запорожці за ним роєм: "Іван Мартинович! Іван Мартинович!" А він, ледачий, з усіма обнімається, да братається, да горілкою поїть...

— Ну, що ж із сього? — ізнов-таки спитав понуро Шрам.

— А от що з сього. Запорожці так собі його вподобали, що зозвали раду, да й бух Іванця кошовим.

— Іванця! — аж скрикнули всі у одно слово.

— Ні вже його тепер ніхто не зове Іванцем,— додав божий чоловік,— тепер уже він Іван Мартинович Брюховецький.

— Сила небесная! — закричав, ухопившись за голову, Шрам.— Так се його зовуть запорожці гетьманом?

— Його, панотче, його самого!

— Боже правий, боже правий! — сказав Василь Невольник,— переведеться ж, видно, ні на що славне Запорожжє, коли такі гетьмани настали!

А Черевань тілько сміявся:

— Га-га-га! Оце так, бгатці, що штука! І ві сні такого дива не снилось нікому!

— Браттє моє миле! — рече тоді полковник Шрам.— Тяжко моєму серцю! Не здолаю більш од вас таїтись! Їду я не в Київ, а в Переяслав, до Сомка-гетьмана; а іду от чого. Україну розідрали надиос: одну часть, через недоляшка Тетерю, незабаром візьмуть у свої лапи ляхи, а друга сама ію собі перевернеться кат знає на що. Я думав, що Сомко вже твердо сів на гетьманстві,— а в нього душа щира, козацька,— так міркував я, що якраз підійму його з усіма полками на Тетерю, да й привернем усю Україну до одної булави. Гіркої підніс ти моєму серцю, божий чоловіче, да ще, може, як-небудь діло на лад повернеться, їдьмо за мною на той бік: тебе казаки поважають, твоєї ради послухають...

— Ні, панотче,— перебив його кобзар,— не слід мені встрявати до тії заверюхи.

Не нам те знати,

Не нам про те, за те раховати:

Наше діло богові молитись,

Спасителю хреститись.

А більш, — каже, — мені не по нутру ота мізерная пиха, що розвелась усюди по Гетьманщині. Почали значні козаки жити на лядський кшталт із великої розкоші. І вже байдуже їм тепер старосвітськії співи, що й людям у подобу, і богу не противні: держать коло себе хлопців із бандурками, що тілько й знають різати до танців. Дух мій не терпить сього!.. І наша темна старчота, ради тієї ледащиці-горілки, бринчить їм на кобзах усячину. Забули й страх божий. Уже ж ти не бачиш нічого, уже тебе наче взято із сього світу: так чого ж тобі вертатись до-гріхів людських? Умудрив господь твою сліпоту, то співай же добрим людям, не прогнівляючи господа; так співай, щоб чоловік на добре, а не на зле почувся!

— Бгатці! — сказав Черевань.— От я почувсь на добре. Ходімо лиш до хати. Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигнс. Годі вже вам гуторити про свої смутки. Я радуюсь, що господь послав мені таких гостей, а ви тілько охаєте та стогнете. Не засмучайте моєї гостини, забудьте свої гіркії думи хоч па сьогоднішній вечір.

Так говорячи, устав да й повів своїх гостей до хати. Шрам ішов за ним, хитаючи понуро головою. Василь Невольник голосно журився, на його гледючи. Божий чоловік ясен був на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі.

III

Заглянув Черевань у пекарню:

— Е,— каже,— да се ж ти мені й жениха привіз, пане бгате! (А в пекарні давно вже сидів Петро Шраменко, розмовляючи з Череванихою і з її дочкою Лесею.) Бач, як у їх весело, не так, як у нас! Щебечуть, наче горобці. Що то за милий вік молодецький! Веди ж, Василю, гостей у світлицю, а я поздоровкаюсь із молодим Шраменям.

Світлиця в Череваня була така ж, як і тепер буває в якого заможного козака (що ще то за луччих часів дід або батько збудовав). Сволок гарний, дубовий, штучно покарбований; і слова з святого письма вирізані; вирізано і хто світлицю збудовав, і якого року. І лавки були хороші, липові, із спинками, та ще й килимцями позастилані. І стіл, і божник із шитим рушником округи, і все так було, як і тепер по добрих людях ведеться. Одно тілько диво було в Череваня таке, що вже тепер ніде не зуздриш. Кругом стін полиці, а на тих полицях срібні, золоті й кришталеві кубки, коновки, пляшки, таці і всяка посудина, що то на війні поздобувано. Як палили козаки шляхетськії двори і княжецькії замки, то все те мішками виносили. Так-то бог тоді погодив козацтву, що тії вельможнії каштеляни і старости пишнії, несказанно горді, що гукали на гайдуків, сидя із сими кубками да конвами поза столами, пішли в неволю до Криму або полягли головою в полі, а їх кубки стоять у козака в світлиці. Іще ж по стінах висять і їх шаблі, пищалі під сріблом, старосвітські сагайдаки татарськії, шитії золотом ронди, німецькі гаркебузи, сталеві сорочки, шапки-сисюрки, що вкриє тебе залізною сіткою — і ніяка шабля не візьме. От же ніщо тіє не оборонило ляхів і недоляшків: допекли козакам і поспільству до самого серця. Та от тепер і тії луки, і тії шаблі, і вся та зброя сіяє не в одного Череваня в світлиці і веселить козацькі очі.

Тілько ж Петру, Шрамовому синові, здалось найкраще у пекарні, хоть там не було ні шабель, ні сагайдаків, а тілько самі квітки да запашнії зілля за образами й поза сволоком, а на столі лежав ясний да високий

хліб. Так Леся ж усе скрашала собою так, що вже справді годилось би сказати: "У хаті в неї, як у віночку; хліб випечений, як сонце; сама сидить, як квіточка". І розговорився із нею Петро, як брат із сестрою. А сама Череваниха була пані ввічлива: знала як до кого з речами обернутись. Так моєму козакові луччої компанії було й не треба: тут би він і засів на весь вечір, дивлячись на чорні дівоцькі брови да на шиті рукава.

Як ось і лізе Черевань, сопучи, через поріг. Увалився у хату да, розставивши руки, до його:

— А, бгатику! — і почав ціловатись.— Ну,— каже,— бгате, не вниз ідеш, а вгору. То був козак над козаками, а тепер іще став кращий!.. Меласю! — обернувсь до жінки.— От нам зятьок! Лесю, от жених тобі під пару, так-так! Га-га-га! Бач, бгате, який я чоловік? Сам набиваюсь із своїм добром. Так не бере ж бо ніхто, та й годі! Ходімо, бгате, в світлицю; нехай вони тут собі пораються. Жіноча річ коло печі, а нам, козакам, чарка та шабля.

Да, взявши Петра за руку, і потяг до світлиці. Обернувсь козак, переступаючи через поріг,— і серце в його заграло: Леся не спускала з його очей, а в тих очах сіяла й ласка, й жаль, і щось іще таке, що не вимовиш ніякими словами. Сподобавсь, видимо, козак дівчині.

— Ось подивись, дідусю,— каже Черевань, привівши Петра до божого чоловіка,— чи той се Шраменко, що переплив Случ під кулями? Їй-богу, я й досі дивуюсь, що таке молоде, да таке сміле! Пробравсь у лядський табор, убив хорунжого й корогов його приніс до гетьмана. Що ж би тепер воно зробило!

Божий чоловік положив Петрусеві на голову руку да й каже:

— Добрий козак; по батькові пішов. Одвага велика, а буде довговічний, і на війні щасливий: ні шабля, ні куля його не одоліє,— і вмре своєю смертю.

— Нехай лучче,— сказав батько,— поляже од шаблі і од кулі, аби за добре діло, за цілість України, що ось розідрали надвоє.

— Ну, годі ж, годі вже про се! — каже Черевань.— Ось я вам дам краще діло до розмови.

І дістав із полички жбан, прехимерно з срібла вилитий і що то вже за приукрашений! Не жалували пани грошей для своєї пихи і потіхи. По боках бігли босоніж дівчата — інша і в бубон б'є; а зверху сидів, мов живий, божок гречеський, Бахус. Тим-то Черевань і звав сей жбан божком.

— Шкода мені, дідусю, твоєї темноти,— каже кобзареві,— Ось на лиш полапай, яке тут диво. Се я в Польїці таке собі доскочив.

— Суєта суєтствій! — каже той, усміхнувшись

— Ні, бгатику, не суєта! Ось як вип'ємо з божка по кухлику, то, може, не так заговориш.

— Із божка! — каже Шрам.— Так отсей чортик зоветься в тебе божком?

— Нехай він буде й чортик,— одвітує Черевань,— тілько кажуть, що в старовину у греків... Був народ греки, так, іірімірно, як ми тепер козаки... Народ нелюдимий,— от що!.. Таку тих то греків сьому божку, кажуть, була велика шаноба.

— А в тебе вже не така? — питає Шрам.

— Ні,— каже,— на мене він не нарікатиме, а от коли б ви його не зневажили.

І достав мальовану тацю, сріблом ковану. А на таці було намальоване таке, що всяке б засміялось. Жидок дає запорожцеві напитись горілки з барильця. Запорожець так і припав до барила, а жид — одно од страху, а друге од скнарості — держить та й трусигься. А зверху і підписано: "Не трусись, псяюхо: губи поб'єш'" От на таку-то тацю поставив Черевань п'ять кубків ріпок да й почав наливати якусь настойку з того божка.

— Се, бгатці,— каже,— така в мене настойка, що мертвий устав би з домовини, якби випив добру чарку.

Да й обніс усіх; не минув і Василя Невольника, хоть той стояв собі оддалік, мов у монастирі служка перед ігуменом.

— Ну, бгаге Михайле,— каже, повеселівши трохи од того трунку, Шрам,— загадаю ж я тобі про твого божка загадку: стоїть божок на трьох ніжках; король каже: "Потіха моя!", краля каже: "Погибель моя!"

— Ну, бгатику,— каже Черевань,— хоч убий, не второпаю. Дак, як як? Король на трьох ніжках, а краля каже: "Погибель моя"?

— Не король, а божок на трьох ніжках, як от і твій. Король каже: "Потіха моя!", краля каже: "Погибель моя'"

— А, пек же його матері, як мудро!.. Король каже:

"Потіха моя'" Себто, бач, як чоловік уп'ється, то вже тоді кричить: "Я король!" А жінка: "Ох, погибель же моя! Де ж мені тепер дітися?"

— Якраз так! Тілько, братику, твоя жінка не злякалась би тебе, хоть би ти й королем зробився!

— Іще не одгадал! — каже Черевань. Ану ж ти сам!

— Мені не диво, а от якби ти показав свою премудрість!

— Моя премудрість, бгатику,— сказав Черевань,— знає тілько налити та випити; а там собі мізкуйте, як хотя. На те ви попи, на те ви мужі совіта, на те ви народні голови.

Не вадило б і не понам,— одвітур Шрам,— не вадило б і не мужам совіта знати, що король тут — тіло, а краля — так се душа. Тіло потішається, як чоловік зап'є, а душа погибає; от і все.

— Пгавда, бгатику, їй богу пгавда! — сказав, похитуючи головою, Черевань.— Вип'єм же ще по кубку!

Аж ось увійшла до гостей Череваниха, молодиця свіжа й повновида, пряма, як тополя,— замолоду була дуже хороша. Підійшла до Шрама під благословеніє. Він її поблагословив, да, як пані була гожа, і вони ж таки давні приятелі, то ще схотів і попросту з нею привітатись, да й каже:

— Позвольте з вами привітатись, добродійко? А вона каже:

— Да як же зволите, добродію! Да й поціловались любенько. Тогді Череваниха ще обнесла гостей. Черевань випив на радощах повний кубок, бризнув під стелю да й каже:

—Щоб наші діти отак вибрикували!

А Череваниха почала вести за чаркою розмову:

— Так отеє,— каже,— ви на прощу, панотче? Святе діло!.. От, моя дружино,— обернулась до чоловіка,— от як добрі люде роблять: аж із самої Паволочі ідуть молитись богу. А ми живемо ось під самим Києвом, да ще не були сю весну й одного разу у святих угодників. Аж сором! Да вже ж як собі хочеш, а в мене не дурно ридван наготовлений. Причеплюсь за пана Шрама, да куди він, туди й я.

От божевільне жіноціво! — каже Черевань,— Куди він, туди й я!.. А як же пані Шрам махне за Дніпро?

— То що ж? Я б не махнула? Доки сидіти нам у сьому воронячому гнізді? Ось уже который раз переказує мій брат, щоб приїхали до його в гості! І чому б не поїхати?

— Да, їй-богу, Меласю,— каже Черевань,— я рад би душею, коли б мене хто взяв та й переніс до твого бгата, під Ніжень. Кажуть, і живе добре — таки зовсім по-панськи. Не дурно його козаки прозвали князем.

— Отеє буцімби за достаток його князем зовуть! — перебила Череваниха.— У його жінка — княгиня з Волині, ляшка. Як руйновали наші Волинь, так він собі вподобав якусь бідолашну княгиню; от і самого прозвали князем.

— Князь Гвинтовка! — зареготавши, каже Черевань,— То були Вишневецькії та Острозькії, а тепер пішли князі Гвинтовки... Знай наших! А добра, кажуть, людина з тії княгині. Поїхав би до Гвинтовки хоч зараз, коли б не далеко!

Гуторять, попиваючи, аж ось — двері рип! І — так, як сонце засіяло: увійшла в світлицю Леся.

— От моя й краля! — каже Черевань, беручи її за руку:

В світлоньку входить,

Як зоря сходить

В світлоньку ввійшла,

Як зоря зійшла .

А що, бгате? Чи нічим же похвалитись на старість Череваневі?

Нічого не сказав Шрам, тілько дививсь на Лесю. А вона ж то стояла, підійшовши під благословеніє, хороша да прехороша! Іще трошки засоромилась перед поважним гостем, то й очиці спустила в землю, а на виду аж сіяє. На диво була в Череваня дочка, да й годі. Тим-то Петро, як побачив, то й умер, дармо що видав доволі світу!

— Ну лиш, доню,— каже Черевань,— піднеси нам по кубку, як там кажуть, із білих ручок.

Леся поблагословилась і піднесла. І що то вже, як хороше вдасться! Чи заговорить, чи рукою поведе, чи піде по хаті — усе не так, як хто інший: так усі й дивляться, і так усякому на душі, мов сонечко світить.

Випив старий Шрам із білих рук од Череванівни да й каже Череваневі:

— Ну, брате Михайле, тепер і я скажу, що є тобі чим на старість похвалитись. А Черевань тілько сміється.

— А що ж, приятелю? — каже Шрам далі. Хоть би мені годилось би про одно вже помишляти, да, може, тепер година щаслива; щоб її нам не занедбати — чи не оддав би ти своєї Лесі за мого Петра?

А Черевань йому:

— А чом же не оддав би, бгате? Нехай нашим ворогам буде тяжко! Хіба ти не Шрам, а я не Черевань?

—Так чого ж довго думати? Давай руку, свате! Да й подали собі руки, да й обнялись, да й поціловались. Тоді за дітей, да й кажуть:

— Боже вас благослови! Поцілуйтеся, діти! Петро од радості не знав, де він і стоїть, мов сон йому сниться! Про що він тільки подумав, зараз воно йому й єсть. А Леся чогось ніби злякалась да й каже:

— Татусю! Хіба ж ви не бачите, що не всі в хаті? Обернувсь Черевань — немає жінки. Аж ось вона знов увійшла в світлицю.

— Меласю! — каже Черевань.— Чи бачиш, що тут у нас діється?

— Бачу, бачу, пишний мій пане! — дала вона такий одвіт да зараз і взяла од його дочку за руку.

Глянув Петро: де ж та ласка у очах у Лесі? Де ж той жаль дівся, де ділось те, чого не вимовиш ніякими словами? Вона схилила головку на материне плече і перебирає в неї на шиї дукати, а на Петра й не гляне. Гордо піднялась її губка — не добрий знак для залицяння!.. — Ну, нічого сказати, панотче! — каже Череваниха Шрамові.— Швиденько ви добуваєте із своїм сином замки! От же миррам доведемо, що жіноче царство стоїть кріпше над усі царства.

Черевань тільки сміявся.

А Шраму було не по нутру.

— Враг мене візьми,— каже,— коли з іншим замком не скоріш справишся, ніж із бабою! Тілько ж не знаю, що за одсіч ви нам ізробите? Чим я вам не сват? Чим син мій не жених вам?

Черевань, стоячи збоку, усе дивився на Шрама, роззявивши рот, да слухав. Як же Шрам замовк, тоді він повернув шию до жінки, що то вона скаже.

А та вже тоді медовим голосом:

— Панотче, пане полковнику, приягелю наш любий! Нема на Вкраїні чоловіка, щоб не знав, чого стоїть старий Шрам, і який старшина, який полковник не оддав би дочки за твого пана Петра? Не к тому, панотченьку, тут річ. З дорогою душею раді й ми оддать за його свою дитину; тілько ж бо треба чинити таке діло по-християнськи. Наші діди й баби, як думали заручати дітей, то перше їхали з усею сім'єю на прощу до якого монастиря да молились богу. От бог давав дітям і здоров'я, і талан на всю жизнь. Се діло святе: зробімо ж і ми по-предківськи.

Знала Череваниха, що сказати: так і посадила Шрама, мов горщок од жару одставила.

— Ну, брате Михайле,— каже він Череваневі, — благословив тебе господь дочкою, да не обідив же й жінкою.

— Га-га-га! — каже Черевань. — Еге, бгате! Моя Мелася не зневажила б себе і за гетьманом.

— По сій же мові да буваймо здорові! — каже Череваниха, піднісши гостям по кубку.

— Щоб нашим ворогам було тяжко, як добре мовляє мій сват! — каже Шрам.

— А діти наші нехай отак вибрикують! — додав Черевань, бризнувши з кубка на стелю.

— Амінь! — каже Череваниха. На тім і застряло сватаннє. Старі вже більш і не згадували, бо і в Череваня, і в Шрама була така думка, що ще поспіють з козами на торг. Не так думав Петро:

він зараз догадавсь, що Череваниха б'є на якогось іншого зятя, да й сама Леся їм гордує. І вже йому тоді здалось, що ні для чого більш і на

світі жити; а на душі така пала туга, така печаль, що й сказати не можна!

Леся, викрутившись із того сватання, зникла з світлині і не ввійшла на вечерю; а послі вечері зараз порозходились на спочинок.

Старого Шрама і божого чоловіка положили в світлиці, а Петро, по козацьки, ліг у садку під чистим небом.

Не знаю вже, яково-то йому після того сватання спалось. Як же вернувся вранці до світлиці, то божого чоловіка вже не було в компанії: поплентавсь дідусь іще до схід сонця із Хмарища. Усі повдягались у довгі подорожні сукні і ждали тільки старого Шрама. Той, стоя перед образом, дочитував своїх молитов. По стінах і по полицях у світлиці не видно було більш ні дорогої зброї, ні срібних кубків; бо в тую неспокійну старосвітщину, одлучаючись, не кидай було плохо дома нічого, а ховай по тайниках, по підземних скарбницях. Старий Шрам звелів синові сідлати коні; як ось і Василь Невольник виїхав із-за садка з ридваном. Погодив тоді бог козакам надрать у своїх ворогів усячини, що не один старшина, мов який дука, їздив ридваном. Блищали мідяні, позолотисти герби на ридвані в Череваня; миготіла в очах дорога горорізьба — леви, струсові пір'я, булави з бунчуками; а тих, може, перевелось і кодло, що сими гербами величались...

Мати з дочкою сіли в ридван, а Черевань не покидав-таки козакування — поїхав на прощу верхи. Шрам із ним держав перед того поїзду.

Петро хотів їхати поруч із верховими, да й сам не знав, як оставсь коло ридвана, мов прив'язаний. Іде сердега мовчки і голову понурив. Далі, надумавшись, і каже:

— Паніматко! Учора діло пішло було на лад, да й розв'язалось із твоєї ласки. Не по правді ви із своєю Лесею робите. Я до вас із щирим серцем,

а ви до мене з хитрощами. Лучче б уже одрізати попросту, да й годі. Ну, що в вас на мислі? Скажи, паніматко, щиро, чи думаєш ти оддати за мене Лесю, чи в тебе другий єсть на прикметі?

— І єсть, і нема; і нема, і єсть,— каже, сміючись, Череваниха.

— Що отеє в вас за загадки? — аж скрикнув з досади Петро.— Уже коли рвати, то рви, не дьоргавши! Скажи мені, паніматко, щиро, кого ви собі маєте на думці?

— Е, паничеську! — каже Череваниха.— Потривай-бо трошки: ще рано брати нас на ісповідь!

Замовк Петро, понурив голову, а на виду поблід, мов хустка: доняла йому до живого Череваниха. Вже й сама Леся, зглянувши на матір, похитала головою.

Усміхнулась горда мати да й каже:

— Ну, козаче, коли вже тобі так пильно припало, то от тобі уся історія. Леся моя родилась у чудну планету; ще як я нею ходила, приснився раз мені сон дивен-дивен на прочудо. Слухай, козаче, та на ус мотай. Здалось мені, ніби посеред поля могила; па могилі стоїть панна, а од панни сяє, як од сонця. І з'їжджаються козаки і славні лицарі з усього світу — од Подолля, од Волині, од Сівери і од Запорожжя. Вкрили, бачся, все поле, мов маки зацвіли по городах, вкрили да й стали битись один на один, кому буде та ясная панна. Б'ються день, б'ються другий,— як де не взявсь молодий гетьман на коні. Усі склонились перед ним, а він до могили — да й поняв ясную панну. Такий-то був мені сон, козаче! Проходить день, другий — ніяк його не забуду. Ударилась я до ворожки. Що ж ворожка? Як ти думаєш?

— Я думаю тільки,— каже Петро,— що ти, паніматко, з мене глузуєш, от і все!

— Ні, не глузую, козаче. Слухай да на ус мотай, що сказала ворожка. "А що ж,— каже,— пані, сей тобі сон пророкує дочку із зятем. Дочка в тебе буде на весь світ красою, а зять — на весь світ славою. Будуть із'їжджатись з усього світу пани й гетьмани, дивуватимуться красі твоєі доні, дароватиму'гь їй срібло-злото, та ніхто її не обдарує краще од судженого. Суджений буде ясен красою між усіма панами і гетьманами; замість очей будуть зорі, на лобу — сонце, на потилиці — місяць". Так промовила мені, віщуючи, стара бабуся. Як ось, справді, дав мені господь дочку — справдилось бабусине слово: півроку їй, не послідуща між дівчатами. Трошки згодом зашуміло по Вкраїні, закипіло, мов у казані, і стали з'їжджатись у Київ пани да гетьмани — справдилось друге бабусине слово. Усі дивувались на мою дитину, даровали їй сережки, дорогі перстені; тілько ж ніхто так не обдаровав її, як той гетьман, що мені снився. Дорожчий над усі подарунки був його подарунок, і кращий над усе панство і лицарство був молодий гетьман: замість очей — зорі, на лобі — сонце, на поіилиці — місяць Справдилося ще раз ворожчине слово. Усіх панів і гетьманів затемняв він красою. І говорить мені: "Не оддавай же, паніматко, своєї дочки ні за князя, ні за лицаря; не буду женитись, поки виросте — буду їй вірною дружиною". Дай же, боже, і ти, мати божа, щоб і се справдилось на щастє й на здоров'є!

Тут саме виїхали вони із за гори. Перед ними так і заблищало, так і замиготило, так і замережило церквами, хрестами, горами і будинками. Святий город сіяв, як той Єрусалим. Сонце ще не піднялось високо; так не то що церкви й хоромини, да й зелені сади, і все, що загледіло око в Києві, усе горіло, мов парча золототканая

Прочане перехрестились і сотворили моличву. А Петро іде собі і не бачить, і не чує нічого: так опентала його Череваниха.

IV

Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий паш діду Києве! Бо й велика слава не раз тебе осіяла, і великії злигодні на тебе з усіх боків збирались. Скілько-то князів, лицарства і гетьманів добуло, воюючи за

тебе, слави; скілько то на твоїх улицях, на тих старосвіт ських стогнах, на валах і церковних цвинтарях пролито крові християнськоїʼ Уже про тих Олегів, про тих Святославів, про ти ясири половецькії нічого й згадувати. Ту славу, тії злигодні вибила нам із голови безбожна татарва, як уломився Батий у твої Золоті ворота. Буде з нас і недавніх споминок про твою руїну.

Іще ж от і дванадцяти літ не налічив Шрам, як у той нещасливий Берестецький рік прийшов до Києва Радзівілл із литвинами, усе попалив і пограбував, а міщане, сівши на байдаки, мусіли до Переяслава втікати.

Та люта пожежа іще не зовсім загладилась: куди не кинь оком, усюди виден був по їй прослідок. На коморах, на станях, на огорожах, поміж свіжим деревом чорніють колодки, а інде гарний колись сад стоігь пустирем незагороджений; на спустошалому дворищі стирчать тілько печі да ворота; а де чи ділованнє, чи щит над ворітьми, чи яка хоромина, то все те нове, іще й дерево не посиніло.

Смутно було дивитись Шрамові на тії признаки пожежі. Тількі й краси було в Київі, що церкви божі, да городи з червоними маками, да ще тії гори крутоярі, з зеленими покотами.

Тоді ще трохи не весь Київ містився на Подолі, Печорського не було зовсім, а Старий, або Верхній, город після Хмельниччини безлюдовав. Де не де сгояли по Подолу кам'яниці; а то все було дерев'яне, і сини з баштами круг Подолу, і замок на горі Киселівці. Улиці були узенькі, плутались то сюди, то туди; а інде замість улиці майдан, і ніхто його не забудовує, і нічого на йому нема, тілько гуси пасуться.

Ідуїь паші прочане по тих закоулках, аж дивляться — посеред улиці збились вози у купу. Шрам послав сина прочистити дорогу. Поскочив Петро до возів, гляне, аж. за водами, коло хати, перед ґаночками, сидить юрба людей. Посередині килим, на килимі пляшки, чарки і всяка страва.

Петро зараз догадавсь, що се, мабуть, чоловікові дав бог родини абощо, так на радощах частує вся кого, хто б не йшов або їхав улицсю. Юрба гостей зібралась уже чималенька, і все були міщане. Знаті були міщане раз уже з того, що не носили шабель,— тілько ніж коло пояса: одні пани да козаки ходили при шаблях. А вдруге, знаті були з того, що підперізувались по жупану, а кунтуші носили наопашки (тоді було коли не пан або не козак, то по кунтушу й не підперізуйсь, щоб інде носа не втерто). Іще ж із того були вони знаті, що не важились ходити у кармазинах: ходили тоді в кармазинах тілько люде значні да шабльовані, а міщане одягались синьо, зелено або в горохвяний цвіт; убогії носили личакову одежу. Через те козаки дражнять було міщан личаками, а міщане дражнили козаків кармазинами.

Гості сиділи за трапезою не мовчки: балакали таки й геть-то голосненько, що Петро мусив добре гукнуть через вози "Добридень". Обернулось тоді до нього дві чи три голови.

— Пане господарю! — каже.— І ви, шановная громадо! Просить паволоцький Шрам пропуска через табор,

Скоро назвав Шрама, зараз деякі повставали да й дивляться; а господар пізнав Петра да й каже:

— Де ж той Шрам? Це хіба десята доля старого Шрама.

— Де тобі десята! — підхопили, шуткуючи, гості,— Хіба сота!

— І сотої нема! — закричали усі гурбою.— Хоч тисячу таких красних жупанів ізложи докупи, то все-таки не буде Шрам!

Усі були раді з такої вигадки; інші аж реготали: клюкнули вже зранку добре. Як ось під'їхав і сам Шрам. Скоро загледіли його сиву бороду, зараз вози поодкочували геть і повиходили до його назустріч. Господар із пляшкою й чаркою попереду.

— От наш старий Шрам! — кричали міщане.— От наш батько!

— Що се, Тарасе? — каже тоді Шрам господареві (а господар колись був у охочих козаках у Шрама сурмачем). Супротив кого се ти заложив такий табор? Здається ж, тихо на Вкраїні?

— Де тобі тихо, пане полковнику чи панотче?.. Я вже не знаю, як тепер тебе й величати, — кажеТарас Сурмач. —Де тобі тихо? Сьогодні народивсь у мене такий лицар, що аж земля затрусилась. Дав мені бог сина, такого ж, як і я, Тараса Коли миш голови не одкусить, то й він по-батьківськи трубитиме козакам на приступи; та й тепер уже трубить на всю хату.

— Нехай велик росте да щаслив буде! — каже Шрам.

— Чим же тебе шанувати, вельможний пане?

— Нічим не треба, Тарасе.

— Як то нічим? здивувавшись, каже Сурмач.— Хіба зарок положив?

— Не зарок, Тарасе, а, прибувши до Києва, всяк християнин повинен перше поклонитись церквам божим.

Не таківський же був і Тарас, щоб угомонивсь одразу.

— Добродію мій, — каже, — любезний! Коли б я знав, що така мені па старість буде честь од пана Шрама, то враг мене візьми, коли б я засурмив вам хоч на один приступ! Хіба ж ти не рад моєму Тараскові, що не хочеш попорськати його пелюшок? Тобі, мабуть, байдуже, чи виросте з його добрий козак, чи закорявіє, як жидовча!

— Рад я йому з щирого серця,— каже Шрам, пошли йому, господи, щасте й долю; тілько ж не та пора тепер, щоб гуляти напідпитку.

— Та на добре діло, добродію, завсегда пора. Дивись, скільки возів коло хати! Ніхто не одцуравсь моьі хліба солі. Інший на ярмарок брався, інший у гай по кіллє, інший з пашнею до млина; та отже коли припало пильне діло, що треба привітати нового чоловіка, то нехай ярмаркує собі хто хоче, нехай свині лазять у город, а жінка рве на собі волоссє,— тут ось треба запобігги, щоб новому чоловікові не гірко було на світі жити. А то скаже: "От у мене батько такий сякий був! Поскупивсь ісправити як слід родини, а тепер і їж хліб пополам із слізьми!"

—Одумайся, бога ради, Тарасе! каже Шрам (уже йому докучило слухати п'яне верзяканнє). — Чи до речі ж осе чоловікові, приїхавши до церков божих, до мощей святих, застряти на хрестинах?

—Та що чи, куме, коло ньою панькаєш? — сказав хтось ізбоку товстим голосом. Хіба не знаєш, що се таке? Знай нас, панів! От воно що! Сказано — кармазини. Себто вже наш брат їм не куппанія,— от воно що!

Як сказав, то паче іскру в порох укинув. Усі так і загорілись, бо міщане вже давно на городозе козацтво да на старшину важкім духом дихали.

— Е, пек же його матері! закричало десягеро разом.— Так ми тілько тоді кунпанія кармазинам, як треба виручати їх із-під кормиги лядської?

— Пхе,— каже господар,— якого ж чорта нам коло них панькати?

— К дияволу кармазинів! — загукала громада, роздрочившись, як бугаї.— Вони тілько вміють бряжчати шаблями; а тоді де були сі брязкуни, як безбожний Радзівілл загуркотав із гармат у городські ворота?

Закипів же й Шрам, почувши такі речі.

— А ви ж,— каже,— прокляті салогуби, де тоді були, як ляхи обгорнули нас під Берестечком, мов горщок жаром? Де ви тоді були, як припекли нас з усіх боків, що трохи не половина війська википіла? Ви тоді бряжчали не шаблями, а талярами да дукатами, що понабирали од козаків за гнилі підошви да діряві сукна! Га! А Радзівілл прийшов, так ви, окаянні, не одвітовали йому й разу з гармати! Плюгавії страхополохи! Оддали самохіть Радзівіллові місто і, як тії баби, заголосили: "Згода!" Як же запалав Київ да почали литвини душити вас, що овечок, так хто підскочив до вас па підмогу, коли не козаки? Бідолаха Джеджелій із жменею тих сіромах улетів у Київ, як голуб у гніздо за шуляком; а ви підперли його, зайці нікчемнії? Дурень покійник був! Я не Литву, я вас би сік да рубав, бісові діти! Я вас навчив би боронити, що одвоювали вам козаки!

— Який гаспед одвойовував наше добре, опріч нас самих? — кричали міщане.— Одвоювали козаки!.. Та. хто ж були ті козаки, коли не ми самі? Се то тепер, з вашої ласки, не носимо ми ні шабель, ні кармазину. Козацтво ви собі загарбали, самі собі пануєте, ридванами їздите, а ми будуй власним коштом стіни, палісади, башти, плати чинш, мито і чорт знає що! А чом же би і нам по козацьки не причепити до боку шаблі ча й не сидіти, зюрнувши руки?

— Козаки сидять, згорнувши руки! — каже Шрам. Щоб ви так по правді дихали! Коли б не козаки, то давно б вас чорт ізлизав, давно б вас досі ляхи з недоляшками задушили або татарва погнала до Криму! Безумнії глави! Да тілько козацькою одвагою і держиться на Вкраїні предся Русь і благочестива віра! Дай їм усім козацьке право! Сказали б ви се батьку Богданові: він би якраз потрощив об ваші дурнії голови свою булаву! Де в світі видано, щоб увесь люд жив при однаковому праві? Усякому своє: козакам — шабля, вам — безмін да терези, а поспільству — плуг да борона.

— Коли усякому своє,— каже Тарас Сурмач (а пляшкою махає так, що аж горілка ллється),— коли усякому своє, то чом же нам шаблю і козацьку волю не назвати своєю? У козаків не ставало війська,— ми сіли на коні; у козаків не було грошей,— ми дали їм і грошей, і зброю; укупі били ляхів, укупі терпіли всякі пригоди, а як прийшлось до розквітання, то козаки зостались козаками, а нас у поспільство повернено! Що ж ми таке? Хіба ми не тії ж козаки?

— Хіба ми не тії ж козаки? — підхопила громада, позакладавши із зневагою руки за пояси.— Хто жив із нами запанібрата, дак тепер гордує нашим хлібом-сіллю!

Шрам не раз починав говорити, так куди! Галас той так і покриває слова його.

— Та постривайте, постривайте, папи кармазини,— гукнув один товстопикий синьокаптанннпк,— швидко ми вам хвоста вкрутимо! Не довго гордуватимете нами! Налетять зозулі, що нас не забули... Добрі і молодці не дадуть нам загинути. Справимо ми вам чорну раду; тоді побачимо, хто яке матиме право!

— Ого, каже Шрам,— он воно куди діло хилиться!

— А то ж як? — кажуть, стоячи козирем, мішане.— Не все тільки козакам на радах орудовати. Схаменулись і на нас січові братчики.

Да й оглянулись на чубатого запорожця. Запорожець сидить коло хати, да мов і не він, мов і не чує, що круг нього наче море і рає.

— Еге-ге! — каже тоді Шрам.— Так се із Низу такий вітер віє!

Да й догадавсь, що вже вогню підложено, уже тілько роздуть, то й зніметься пожежа по всій Україні. Серце в його зомліло, як зміркував

собі, що то з того може за лихо уродитись! Де ділась зараз і вся досада на міщан!

— Шановна громадо! — каже.— Не думав же я й не гадав, щоб кияне пошановали отак мою старість! Чи давно ж ми були в вас із батьком Хмельницьким? Тоді ви з хлібом-сіллю виходили до нас назустріч, з плачем і радістю нас привітали; а тепер ось старого Шрама, що поруч їхав із батьком Богданом, так зневажаєте!

— Панотченьку ти наш коханий! — каже йому Тарас Сурмач, бо зараз така мова його вгамовала.— Хто ж тебе зневажає? Чи се ж проти тебе, батьку, говориться? Є такії, що душать нас, узявши за шияку; а ти зроду нікому злого не заподіяв. Не вважай на їх галас. Мало чого не буває, що п'яний співає! Їдь собі з богом, поклонись церквам божим, та й за нас, грішних, прочитай святу молитву.

А Черевань тим часом усе ждав, поки замовкнуть, бо не любив ніяких сварок; да ото, як побачив, що вже почав той гомін утихати, виїхав із-за Шрама да й каже:

— Казнає за що ви завелись оце, бгатці! Дайте тілько заглянуть нам хоч у одну церкву, а тоді я отут із вами сяду і вже не знаю, хто переп'є мене в Києві, опріч пана війта.

Міщане вже взяли своє: зогнали трохи криком серце; а Череваня таки й любили, і шановали, бо був козак друзяка: уже кому чи яка нужда, чи що, то зарятує й визволить. От і давай уже хоть коло сього леститись.

— Оце, — кажуть,— пан, так пан! Дай, боже, і повік таких панів! Нема в нього ні крихти гордості!

— За те ж йому господь дав таку золоту й панію,— казали деякі.

— За те ж йому дав і дочку краще маку в городі,— добавляли ще іншії.

— Ну, пропустіте ж нас, коли так,— каже Шрам.

— Пропустімо, пропустімо ясних панів! — сказав Тарас Сурмач да й розтовпив своїх гостей.

Розступились і дали проїхати верховим і ридванові.

Довго їхав Шрам, понуривши голову: тяжко стало старому на душі. Далі здихнув важко, од серця, да й каже, так ніби сам до себе:

— Вскую прискорбна єси, душе моя, і вскую смущаєши мя? Уповай на господа!

А Черевань, їдучи поруч, прислухавсь, що він собі мимрить. "Е, — думає,— отже, мабуть, вражі личаки справді допекли йому. Треба його розважити".

— Бгате,— каже,— Іване! Удар ти лихом об землю! Чого таки тобі журитись?

— Як чого? — каже Шрам,— хіба не чув, що на умі в сих мугирів? Задумали чорну раду іродові душі!

— Та враг їх бери з їх чорною радою, бгате!

— От тобі на! А хіба ж їй не бачиш, звідки сей вітер віє? Се вже коїть не хто, як прокляїущий Іванець із низовими комишниками. Так хіба нам сидіти згорнувши руки, коли огонь уже підложено і ось туж-туж пожежа схопиться по Вкраїні!

— А що нам, бгате, до Вкраїни? Хіба нам нічого їсти або пити або ні в чому хороше походи і й? Слава тобі, господи, буде з нас, поки нашого віку! Я, бувши б тобою, сидів би лучче дома та їв би хліб сіль з упокоєм, аніж мені битись на старіс'іь по далеких дорогах та сваритись із міщанами.

— Враг возьми мою душу,— закричав із серця Шрам, коли я ждав од Череваня такої речі! Ти Барабаш, а не Черевань!

Що ж би ви думали? Черевань так і помертвів од сього слова.

— Що ж оце ти сказав, бгатику? — ледві промовив через силу.

— Те,— каже,— що, так як Барабаш казав Хмельницькому:

Ми дачі не даєм,

В військо польське не идем: Не лучче б нам з ляхами,

Мостивими панами,

Мирно проживати,

Аніж піти лугів потирати,

Своїм тілом комарів годувати?

Так оце й ти говориш. Нехай гине отчизна, аби нам було добре! Нема ж тобі чепер у мене й другого прі звища, як Барабаш!

— Бгате Іване! — каже Черевань, а сам аж тремтить.— Років десять назад правовався б ти зо мною за се порохом та кулею. Тепер я вже не той, тілько ж нехай враг возьме мою душу, коли я хочу зостаться з таким

паскудним прізвищем. Покажу я тобі, що я по Барабаш; іду з тобою за Дніпро так, як от сиджу на коні,— з жінкою, з дочкою і Василем Невольником, і хоч би ти, як кажеш, для отчизни кинувсь із мосту в воду, то й я за тобою.

— Отеє так по-козацьки! — казав Шрам, да аж печаль свою забув, як побачив, що в Череваня ще не зовсім заснуло козацьке серце. — Дай же, — каже,— руку да обіймайсь от перед братством Сагайдачного, що держатимешся за мене у всякій долі.

— Даю і обіцяю, бгате! — каже Черевань, сміючись: рад був, що розважив Шрама.

Тут вони саме прибули до братства, що на Подолі.

— Ходімо ж,— каже Шрам,— да помолимось, щоб господь допоміг нам у нашому доброму ділі.

V

Рідко, може, єсть на Вкраїні добра людина, щоб ізжила вік, да не була ні разу в Києві. А вже хто був, то знає Братство на Подолі, знає ту високу з дзигарками дзвіницю, мурована кругом ограду, ту п'ятиголову, пишно, з переднього лиця, розмальована церкву, тії високі кам'яниці по боках. От же років за двісті назад, тоді, як отой-то Шрам був у Києві, все те було інше. Тоді ще стояла дерев'яна церква гетьмана Петра Сагайдачного, і ограда, і дзвіниця, і всі братські школи, усе те було дерев'яне. Усередині в монастиреві сгояв тоді густий старосвітський сад. Була то колись благочестива пані Ганна Гулевичівна, що подаровала на братство свій двір із садом; і на тому-то дворі гетьман Сагайдачний церкву збудував і монастир братський і школами устроїв, щоб теє братство дітей козачих, міщанських і всяких учило, людям у темноті розуму загинути не давало.

Постоявши прочаен наші в церкві, подали срібла панотцям братським на школи і прогаялись геть-то, оглядуючи монастир. А було тоді на що там задивитись. Придавсь один чернець на мальованнє і пообмальовував не то церкву, да й саму ограду округи Братства, що вже де на яку дивовижу, а в Братство миряне йшли дивитись на мальованнє. Що тілько в Біблії прописано, усе чернець той мов живе списав скрізь по монастиреві. То ж святе саме по собі, а то таки й наше козацьке лицарство було там скрізь по ограді помальоване, щоб народ дививсь да не забував, як колись за батьків та за дідів діялось.

Був там намальований і Нечай, і Морозенко. Круг його горять костьоли й замки, а піп січе-рубає, топче конем ляхів з недоляшками. Іще й підписано: "Лицар славного війська Запорозького"; а над ляхами: "А се проклятущі ляхи". Знаєте, тоді ще Хмельниччина тілько що втихла, так любив народ, дивлячись, споминати, як наші за себе оддячили. А ченці собі любили мирянам у голову задовбувати, що нема в світі ворога над католика. Пали, рубай його, вивертай з коренем, то й будеш славен і хвален, як Морозенко.

Був там і козак Байда, що висів ребром у турків на гаку, а не зламав своєї віри. Так і те все там помальовано, щоб усяке знало, які то колись були лицарі на Вкраїні.

Був і Самійло Кішка, що й досі про його співають кобзарі, як він попавсь у турецьку неволю і п'ятдесят чотири роки був на галерах у кайданах, за замками, як йому господь допоміг і себе, і товариства півчвартаста визволити і як, узявши ту галеру, приплив до козаків і корогви хрещаті давні у кишені козакам привіз — не зневажив козацької слави.

Дивляться наші на тії намальовані дива, доходять уже до дзвініці, аж слухають — за оградою щось гуде, стугонить, наче ірім гримить оддалекй, і муіики грають.

— Се,— каже чепчик, що проводжав їх по монастиреві,— се добрії молодці-запорожці по Києву гуляють. Бачте, як наші бурсаки-спудсі біжать за ворота? Жодною мірою не вдержиш їх, як зачують запорожців. Біда нам із сими іскусителями! Наїдуть, покрасуються тут, погуляють; дивись — половина бурси і вродиться да Порогами.

Тим часом музики, галас і тупотня підходили все ближче. Люде один одного пхає та біжать дивитись на січових гуляк. Тільки й чути: "Запорожці, запорожці з світом прощаються!"

Що ж то було за прощапнє з світом? Була то в запорожців гульня, на диво всьому мирові. Як доживе було который запорожець до великої старості, що воювати більш не здужає, то наб'є черес дукатами, да забере з собою приятелів душ тридцять або й сорок, да й їде з ними в Київ бенкетовати. Дома, у Січі, ходять у семряжках да в кажанках, а їдять мало не саму соломаху, а тут жупани на їх будуть лудани, штани із дорогої саєти, горілка, меди, пива так за їми в куфах і їздять,— хто стрінеться, усякого частують. Тут і бандури, тут і гуслі, тут і співи, й скоки, і всякі викрутаси. Отеє одкуплять було бочки з дьогтем да й розіллють по базару; одкуплять, скілько буде горшків на торгу, да й порозбивають па череп'є; одкуплять, скілько буде маж із рибою, да й порозкидають по всьому місту: "їжте, люде добрії!"

А погулявши неділь ізо дві да начудовавши увесь Київ, ідуть було вже з музиками до Межигорського Спаса. Хто ж іде, а хто з прощальником танцює до самого монастиря. Сивий сивий, як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує, попереду йдучи, запорожець; а за ним везуть боклаги з напитками і всякі ласощі. Пий і їж до своєї слюбості, хто хочеш.

А вже як прийдуть до самого монастиря, то й стукає запорожець у ворота.

— Хто такий?

— Запорожець!

— Чесо ради?

— Спасатися!

Одчиняться ворота, він увійде туди, а все товариство і вся суєта мирська, з музиками, і скоками, і солодкими медами, останеться за ворітьми. А він, скоро ввійшов, зараз черес із себе і оддає на церкву, жупани кармазинові з себе, а надіне волосяну сорочку да й почав спасатись.

Так-то розказують старі люде про тих прощальників.

От же й тепер, перед Шрамом да Череванем, висипали вони з улиці, як із рукава, танцюючи. Чуприн-дирі такі, що любо глянути. Ідучи мимо церкви, покладали хрести, били поклони, да знов, схопившись, навприсядки, да через голову, да колесом! А бурсаки, повибігавши за ограду, дивляться на них да й плачуть.

— Не плачте, дурні! — кажуть їм запорожці.— Дніпро тече просто до Січі...

Дома в себе вони, кажу, ходять було у дьогтяних сорочках да в дірявих кожухах-кажанках, а тут повбирались у такі жупани, що хоть би й гетьманові,— і все, щоб тілько показати перед миром, що запорожцю тії сукна й блапатаси все одно, що й семряга. Зараз, чи калюжу вбачить де на дорозі, так у калюжу й лізе в кармазинах; чи ширітвас дьогтю зуздрить, так і вскочить туди з сап'янцями. Химерний дуже був народ!

Шрам хоть і сердивсь на запорожців, да й сам не постеріг, як задивився на них. Добрії молодці багато інколи діяли людям шкоди по Вкраїні, да, мимо того,

якось припадали до душі всякому. Не раз доводилось мені самому слухати, як інший дід, споминаючи їх пакості, зачне було їх коренити, а далі як заговориться, як забалакається про їх звичаї да ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль стане сіромах, і зачне сива голова гуторити про них, як про своїх родичів. Чим же то, чим тії запорожці так припадали до душі всякому? Може, тим, що вони безпечне, да разом якось і смутно дивились на божий мир. Гуляли вони і гульнею доводили, що все на світі суєта одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали, як полову. Може, тим, що Запорожжє іспоконвіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї вогонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!

Черевань, дивлячись на тії скоки й викрутаси, аж ногою притупував, узявшись у боки.

— От, бгате,— каже Шрамові,—де люде вміють жити на світі! Коли б я був не жонатий, то зараз би пішов у запорожці!

— Не знать, що ти провадиш, свате! — дав йому одвіт Шрам.— Тепер чесному чоловікові стид мішатись між сі розбишаки. Перевернулись тепер уже кат знає на що запорожці. Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів; а тепер хто йде на Запорожжє? Або гольтяпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаянні в Січі да тілько п'янствують, а очортіє горілку пити, так і їде в городи да тут і величається, як порося на орчику. Цур їм із їх скоками! Поїдьмо боржій у Печорський, а то не застанем на службу.

Коли ж тут хтось із-за плечей:

— Овва!

Обернувсь Шрам, аж у його ззаду стоїть запорожець у кармазинах; стоїть і сміється.

— Овва,— каже,— і оце б то наче й правда, а воно зовсім брехня.

— Іроде! — не стерпівши, гукнув на його Шрам; да, схаменувшись, де він, зараз і переміг себе,— Цур тобі,— каже,— опріч божого дому!

Да скорій до коня, да й поїхав. Черевань із Петром за ним.

Череваниха теж поспішала до ридвана, бо до запорожця пристав другий братчик, і хоть нічого їй не сказали, да поглядали на Лесю так хижо, як вовки на ягницю.

Первий запорожець був здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; уси довгі, униз позакручувані, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні, густії брови аж геть піднялись над тими очима, і — враг його знає — глянеш раз: здається, супиться; глянеш удруге: моргне довгим усом так, наче зараз і підніме тебе на сміх. А другий був молодий, високий козак, тілько щось азіатське; зараз і видно, що не нашого поля ягода, бо до Січі сходились бурлаки з усього світу: прийде турок — і турка приймають; прийде німець — і німець буде запорожцем, аби перехрестивсь да сказав: "Вірую во Христа Ісуса; рад воювати за віру християнську".

Зрадовалась Череваниха, як наздогнала своїх, мов слобонилась од якої напасті. От і поїхали всі через Верхній город, а далі Михайлівською стежкою через Євсійкову долину, на Печорську гору. А по Печорській горі росла тоді скрізь дика пуща. Дорога через ту пущу була дуже трудна: то крутилась поміж деревом, то спускалась у байраки, то обходила кудлатії кучуруги. Ридван, що дальш, усе одставав од верхових; а Петро, послі

тих чудних Череванишиних речей, не державсь уже жіночого боку. Остались наші прочанки тілько з Василем Невольником.

Аж ось з обох боків дороги закопотіли коні, затріщало сухе гіллє під копитами, і показались крізь зелену ліщину кармазини, їх наздогнали запорожці,—тих двоє, що одрізнились коло Братства од прощальників.

Череваниха з дочкою самі не знають, чого злякались. Бо сі гультяї ідуть не по людськи: не глядять і дороги, а так куди здря і мчаться по гаю; тілько все крутяться поміж деревом коло ридвана; не попереджують і ззаду не остаються. А коні наче знають, чого сим шибайголовам хочеться: скачуть, як кози, то сюди, то туди поміж кущами. Аж страшно було дивитись, як та дика степова животина дряпаєчься копитами на кручу, то отеє з кручі кинеться в проваллє, і не видно її стане, тілько глухо тупотить і хропе у байраці. Наші не раз уже думали, що кінь перекинувсь назад і задавив їздця під собою; аж ось їздець, як вихор, вискочить знов на кучугуру да й заграє на сонці кармазинами.

Так, поринаючи да крутячись, мов не перед добром, запорожці перекликались через дорогу, як хижії орли, і повели таку розмову, що в наших прочанок і душі не стало.

— От, брате, дівка! — гукне один.— Нехай я буду шмат грязі, а не лицар, коли я думав, що є на світі таке диво!

— Еге, є сало, та не для кота! — озветься другий через дорогу.

— Чом же не для кота? Хочеш, зараз поцілую!

— А як поцілують коло стовпа киями?

— Що мені кий! Та нехай мене хоч зараз рознесуть на шаблях!

Леся боялась, щоб справді він не напавсь на неї; аж тут па дорозі байрак. Запорожці так і кинулись туди, як тії демони.

— Василю! — каже тоді Череваниха.— Куди отеє ми заїхали? Що отеє з нами буде?

— Не бійся, пані,— каже, всміхнувшись, Василь Невольник.— Добрі молодці тілько жартують. Вони зроду дівчат не займають.

А Череванисі щось дуже сумно. Звеліла їхати швидше, щоб наздогнати своїх. Як ось запорожці знов по боках дороги. Жупани позабризкували в грязь у байраці, да їм про те байдуже.

— Гей, брате Богдане Чорногоре! — гукне знову старший.— Знаєш, що я тобі скажу?

— І вже!.. Путнього не скажеш, прилипнувши до баби.

— От же почуєш од мене таке, що аж оближешся!

— Ого!

— І не ого! Ось слухай. Хоч Січ нам і мати, а Великий Луг батько, да для такої дівчини можна покинути і батька, й матір.

— Чи вже б то?

— А то що хіба?

— Куди ж тоді?

— Оввa!

Тут запорожці знов ізчезли, як мара. Мати й дочка думали, що в їх і справді щось недобре на думці;

а Василь Невольник похитав головою да й каже:

— Що за любий народ оці братчики! Ох, був і я колись таким вигадчиком, поки літа не приборкали та проклята неволя не примучила! Гасав і я, як божевільний, по степах за кабардою; вигадував і я усякі вигадки; знали й мене у городах і на степах, знали мене шинкарі й музики, знали пани й мужики, знало лицарство й хлібороби!

— Ще я не таке скажу тобі! — гукнув, як із бочки, запорожець.

— Було б з тебе й сього,— одвітував другий,— якби почув батько Пугач: одбив би він у тебе хутко до баб охоту!

— Ні, таки справді, Богдане. Який враг шутковатиме, як увіп'ються чорні брови, наче п'явки, у душу? Хоч так, хоч сяк, а дівчина буде моя! Чи знаєш що?

— А що?

— Подивитися б, що там у вас за гори!

— Отакої!

— Такої, брате. Нехай не дурно запрошував ти мене до своїх воювати турка. Коли хоч, ухопимо дівойку, та й гайда в Чорну Гору!..

— І ти оце по правді говориш?

— Так по правді, як я Кирило Тур, а ти Богдан Чорногор. З такою дівкою за сідлом помчався б я хоч і к чорту в зуби, не то до чорногорців.

Отак тії каверзники змовлялись уочевидьки на гвалтовний учинок, і ніхто не розібрав би, що справді в їх на думці. Шалений був народ! Усе йому дурниця: чи жити, чи вмерти — йому байдуже; що людям плач, те йому іграшка. Тим-то Череваниха й боялась, щоб лукавий не підкусив паливод на яку пакость. Аж ось стали наздоганяти своїх. Запорожці бачать тоді, що ба! Да й зникли з очей, як той сон, що чоловік жахається, мучиться, коли ж гляне — аж і нема нічого.

VI

Хто б то мав таке слово пишне да красне, щоб так, як на картині, змальовав той монастир Печорський? Щоб хто й не був ізроду в Києві, так щоб і той, читаючи, мов бачив на свої очі тії муровані огради, ту височенну дзвіницю, ти церкви під золотом та під скульптурою? Се ж то воно так тепер; а років двісті назад треба було слова тихого, понурою, щоб розказати, як тоді знаходивсь монастир Печерський. Далось і йому взнаки батиівськс лихоліття. Велика церква, що прописана в літописях "небесі подобною", зруйнована була по вікна. Хоть же князь Олелькович Симеон підняв її знов із руїн, тілько далеко їй було до стародавньої ліпоти. Не було ні срібла, ні золота, що тепер сіяє по Лаврі всюди; усе було тоді убогенько.

Е, да були скрізь по стінах у Великій церкві помальовані князі, гетьмани, воєводи благочестивії, що тую церкву боронили й підпирали. Тепер би дорого дали ми, щоб їх уздріти! А внизу, поуз стін, скрізь були надгробки тих великих людей, того лицарства православного. І того нічого вже немає!..

Вистоявши службу, Шрам ходив із своїми од одного надгробка до другого. Тут читав, що отакий-то "Симеон Лико, муж твердий вірою і

хоробрий, почив по многих славних подвигах". А там — буцім озивавсь до його з того світу пишний князь золотими словами:

"Многою сіяв я,— каже,— знатностію, властію і доб-лестію, а як умер, так з убогим старцем зрівнявся і за широкі свої лани сім стуїінів землі взяв. Не дивуйся,— каже,— тому, читачу, бо й тобі те ж буде: нерівними на світ народжаємось, а рівними вмираємо!" А там іще який-небудь пан просить, хто читатиме підпис, то промов, каже, ідучи мимо, благе слово:

"Боже! Милостив буди душі раба твоєго". Хто б і неписьменний був, так, дивлячись тілько на ті шаблі, на ті панцирі, бунчуки і всякі клейноди, перемішані з кістками, з Адамовими главами, що повироблю-вано горорізьбою з міді да з каменю понад тими надгробками, хто б, кажу, був і неписьменний, так і той би догадавсь, против чого то воно так викомпоновано: усяке багатство, усяка слава — усе воно суєта суєт; і шабля, й булава з бунчуком, і горностайова кирея поляжуть колись поруч із мертвими кістками.

Отже й Шрам, розглядуючи ту горорізьбу да читаючи епітафії, засмутився душею да й каже:

— Колико-то гробів, а всі ж то тії люде жили на світі, і всі пішли на суд перед бога! Скоро й ми підем, де батьки і діди наші.

Да погадавши так, вийняв із-за пазухи щирозлотий обушок, що одбив колись на війні у лядського пана чи в недоляшка, да й повісив на ризі в богоматері.

Із великої церкви повернули наші прочане до печер;

коли ж дивляться — іде з печер против їх хтось у дорогих кармазинах, високий і вродливий; а по кармазинах скрізь комір і поли гаптовані золотом; зверху кирея підбита соболем; підпирався срібною

булавою. А за ним купа людей чимала, все в карма зинах да в саєтах. Ченці їх проводжали. Шрам аж затремтів, як глянув:

— Боже мій! — каже.— Да се ж Сомко!

А той собі зрадів, побачивши Шрама.

Обнялись, поціловались і довгенько держали один

одного, обнявшись.

Далі привітавсь гетьман і з Череванем. Черевань так зрадів, що нічого й не зміг сказати на гетьманське привітаннє, да вже обнявшись, промоиив тілько:

— А, бгатику мій любезний!

Череваниху назвав гетьман, вітаючись, рідною ненею. Вона аж помолодшала і вже нащебетала йому всячини.

— А ось і моя наречена! — сказав Сомко, обернувшись до Лесі. Вам, ясная панно, чолом до самих ніжок!

І взяв її за руку і поцілував, як дитину.

— Давно ми,— каже,— не бачились за військовими чварами, да ось немов господь нас ізведе навіки докупи.

Леся почервоніла, да аж нахилилась, як повна квітка в траві, і пригорнулась до матері, обнявши її руку.

Тут-то вже Петро мій догадавсь, що за гетьман снився Череванисі. У них, мабуть, давно вже було з Сомком поладжено. Дивно тілько здалось

йому, що Черевань про те ані гадки; да, видно, се така була пані, що справлялась і за себе, і за чоловіка.

Тепер уже нічого було думати про Лесю Петрові. Хоть він був і значний козак, да не против гетьмана; хоть він був юнак уродливий, да не против Сомка. "Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної" (пишуть у літописах); був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий; голова в кучерях, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступіть, чи заговорить, то справді по-гетьманськи. Так куди вже із ним мірятись Петрові!

Не пустив Шрама Сомко у печери, завернув до себе з усіма на козацьке подвір'є. А козацьке подвір'є було не вкупі з монастирем; бо мирянам здумається гримнути іноді й лишній раз кубком або загомоніти буйними речами; так щоб не вводили братії в іскушеніє, стояв на одшибі про такий случай хуторець. Туди Сомко повів своїх гостей.

Увійшли у світлицю, а там уже все готове на столі до обіду.

Шрам іще раз обняв Сомка.

— Сокіл мій,— каже,— ясний!

— Батьку мій рідний! — каже Сомко.— Я здавна привик звати тебе батьком!

Тоді Шрам сів конець стола, підпер руками сиву голову і гірко заплакав.

Усі засмутились. Здивовався гетьман. Знав він Шрамову тугу натуру; сам був притомен, як принесли до Шрама козаки сина, сім раз наскрізь пробитого кулями. Старий попрощавсь із мертвим тілом мовчки і без плачу й жалю поблагословив на погреб. А тепер ось іллється сльозами, мов на похоронах у Хмельницького, на тих смутних похоронах, що три дні

гримали самопали, три дні сурмили смутно сурми, три дні лились козацькі сльози.

— Батьку мій! — каже гетьман, приступивши до Шрама.— Що за біда тобі склалась?

— Мені! — каже, піднявши голову, Шрам.— Я був би баба, а не козак, коли б заплакав од свого лиха.

— Так чого ж, бога ради?

— А хіба ж нічого?.. У нас окаянний Тетеря торгується з ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів хапається за булаву, а що Вкраїна розідрана надвоє, про те усім байдуже!

— Десять ге'іьманів, кажеш? А нехай хоть один за неї вхопиться, поки я держу в руках!

— А Іванець? А Васюта?

— Васюта старий дурень, з його химери сміються козаки, а Іванець гетьманує тілько над п'яницями. Давно я потоптав би сю ледар, да тілько честь на собі кладу!

— Так, ледар то вони ледар, да й не дають твоїй гетьманській зверхності розширятись по Вкраїні!

— Хто тобі сказав? Од Самари до Глухова вся старшина зове мене гетьманом, бо в Козельці на раді всі полковники, єсаули, сотники, всі значні козаки присягли мене слухати.

— Аже ж сьому правда, що Васюта подав у Москву лист против твого гетьманс'іва?

— Правда, і якби не сива голова Васютина, то зробив би я з ним те, що покійний іетьман із Гладким.

— Ну, і тому правда, що Іванця в Січі огласили гетьманом?

— І тому правда; так що ж ? Хіба не знаєш юродства запорозького? У них що ватажок, то й гетьман.

— Знаю я його добре, пане ясновельможний! Тим-то й боюсь, щоб вони не заподіяли тобі якої пакості. Окаянна сірома нишпорить усюди по Вкраїні да баламутить голови поспільству. Хіба не чув ти поголоски про чорну раду?

— Химера, батьку! Козацьке слово, химера! Нехай лиш виїдуть у Переяслав царські бояре, побачимо, як та чорна рада устоїть против гармат! Запорожців тоді я здавлю, як макуху, гетьмана їх поверну в свинопаси, а дурну чернь навчу шанувати гетьманськую зверхність!

Подумав Шрам да й каже:

— Од твоїх речей душа моя оживає, яко злак од божої роси. Тілько смущає мене, що запорозькі гультаї баламутять не одно сільське поспільство, бунтують вони й міщан нротив козацтва. — Знаю й се,— каже Сомко,— і, правду тобі сказати, воно мені й дармо. Нехай наш казан закипить іще й з другою боку, щоб ізварилась каша. А то козаки дуже вже розопсіли: "Ось ми-то люде, а то все грязь! Нехай годує нас поспільство, а наше козацьке діло — тілько по шинках вікна да пляшки бити". Потурай тілько їм, то якраз заведуть на Вкраїні шляхетськії звичаї і заколотять миром не згірше. Уже ж, здається, Польща нас добре провчила, уже пора нам знати, що нема там добра, де нема правди. Ні, нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своь право; тоді буде на Вкраїні і правда, і сила.

Шрам за сі слова обняв і поцілував гетьмана.

— Дай же,— каже,— боже, щоб твоя думка стала думкою всякого доброго чоловіка на Вкраїні!

— І дай, боже, — додав Сомко, — щоб обидва береги Дніпровії приклонились під одну булаву! Я отеє, скоро одбуду царських бояр, хочу йти на окаянного Тетерю. Виженем недоляшка з України, одтиснем ляхів до самої Случі, да, держачись за руки з Москвою, і громитимем усякого, хто покуситься ступити на руську землю!

Шрам аж помолодшав од такої речі.

— Боже великий! Боже милосердний! — каже, простяглій руки до образа.— Положив єси йому в душу мою найдорожчу думку, поможи ж йому й доказати сю справу!

— Годі ж уже про великі діла,— каже Сомко,— давайте ще про мали. Не добро бути чоловіку єдиному. Треба, щоб у гетьмана була гетьманша. От же ознаймую перед усіма, хто тут єсть, що давно вже зложив руки з панією Череванихою за її дочку Олександру. Тепер благослови нас, боже, ти, панотче, і ти, паніматко!

Да так говорячи, узяв за руку Лесю, да й поклонились обоє батькові і матері.

— Боже вас благослови, дітки мої! — каже Череваниха.

А Черевань щось хоче сказати, да не зможе вимовити й слова, а тілько — "бгатику!" да й замовкне.

Шрам глянув на свого Петра, а Петро стоїть коло вікна білий, як крейда. Може, старому й жаль стало сина, тілько не такий Шрам був батько, щоб дав кому догадатися.

— Що ж ти нас не благословляєш, панотче? — каже Сомко Череваневі.

— Бгатику,— каже Черевань,— велика мені честь оддать дочку за гетьмана, тілько вона вже не наша, а Шрамова: учора в нас було півзаручин.

— Як же се так сталось, паніматко? — обернувсь тоді Сомко до Череванихи.

Вона хотіла вимовитись, но Шрам припинив її, взявши за руку, і рече:

— Нічого тут не сталось, пане ясновельможний! Я сватав Лесю за свого Петра, не знаючи про ваш уклад. А тепер лучче я свого сипа оддам у ченці, ніж би став тобі з їм на дорозі! Нехай благословить вас бог, а ми собі ще найдем. Сього цвіту, кажуть, багато по всьому світу.

— Ну, будь же ти в мене за рідного отця, і благословіте нас укупі.

Тоді Шрам став поруч із Череванем; діти їм уклонились до землі; вони їх і благословили.

Як ось під вікном хтось:

— Пугу пугу!

Сомко усміхнувсь:

— Се,— каже,— наці юродивий Кирило Тур. І звелів одвітовати по-запорозькії: "Козак з Лугу", бо запорожці здоровкались, мов хиже птаство на степу.

— Не знаю, синку,— каже Шрам,— що за неволя тобі водиться з сими пугачами. Городовому козакові треба стерегтись їх, як огню.

— Правда твоя, батьку,— каже Сомко,— низовці зледащіли після Хмельницького, а все-таки між ними єсть люде драгоцінніі. От хоч би й отсей Кирило Тур. Не раз він мені ставав у великій пригоді. Добрий він, і душа щира, козацька, хоть удає з себе ледащицю і характерника. Да вже без юродства в їх не буває.

— Щоб їх лихий злизав із їх юродством! — каже Шрам.— їм усе смішки! Не раз і самому Хмельницькому підносили вони гіркої.

— А все-таки не скажеш, батьку, щоб і між ними не було добрих людей.

— Гріх мені се сказати! — одвітує Шрам.— Раз, чатуючи з десятком козаків у полі, попавсь був я у таку западню, що без їх я раз поліг би головою. Обскочили меїїе кругом ляхи. Уже нас сталось тілько четверо; уже підо мною й коня вбито; я одбиваюсь стоя. А їм, окаянним, хочеться взяти мене живцем, щоб поглумитись так, як над Наливайком і іншими бідолахами. Коли ж тут звідки не візьмись запорожці: "Пугу пугу!" Ляхи врозтіч! А було їх із сотню. Дивлюсь, а запорожців нема й десятка.

— О, між ними єсть добрі лицарі! — каже Сомко.

— Скажи лучче, синку, були да загули. Перевелись тепер лицарі в Січі: зерно висіялось за війну, а в кошу осталась сама полова.

— Овва! — гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур, показавшись у дверях.

Увійшов у хату, не знімаючи шлика, узявсь у боки да й дивиться на Шрама, покрививши губу.

Шрам так і загорівсь.

— Що то за "оввa"? — каже, підступивши до запорожця.

А той ізнов:

— Оввa, панотче! — да й заложив за вухо лівого уса (себто — знай, не боюсь тебе).— Перевелись? — каже.— Де тобі перевелись? Хіба ж дармо співають: "Течуть річки з всього світу до Чорного моря"? Як вода в Чорному морі не переведеться, поки світ сонця, так і в Січі до віку вічного не переведуться лицарі. З усього світу злітаються вони туди, як орли на недоступну скелю... От хоч би й мій побратим... та не про його тепер річ. Чолом тобі, пане ясновельможний! (Тоді вже зняв шлик.) Чолом вам, панове громадо! Чолом і тобі, пане полковнику! Ну, дак як же ти вернувсь до табору, не маючи коня?

— Іроде! — сказав Шрам, грізно насупивши на його білії брови,— коли б не таке місто, то навчив би я тебе шановатись!

— Себто вийняв шаблюку та сказав: "Ану, Кирило, поміряємось, чия довша?" Козацьке слово, я оддав би шалевий свій пояс за таку честь! Та сього зроду не буде! Лучче, коли хоч, розрубай мене надвоє од чуба до матні, а я не зніму руки на твої шрами і на твою рясу!

Знав бо, що й сказати, запорожець. Зараз старий і вгамовавсь.

— Чого ж ти, каже,— осо, од мене хочеш?

— Нічою більш, розкажи тільки, як ти добравсь піхтурою до табору.

— Пху! Сатано! — каже тоді Шрам, усміхнувшись.— Розкажу, тільки не доводь мене до гріха. Ото й порозбігались к нечистій матері ляхи, а ватажко тоді: "Е, батьку! Да се в тебе коня нема!.. Братчики, добудемо йому коня!" — да й припустив за ляхами.

— Що ж, добули?

— Добули вражі діти; вернулись із добрим мерином. Здивовались ми тоді з козаками. Як же й не здивуватись, що в самих коні потомлені, а жеребця такого доскочили, що так і йграє на поводі?

— Еге! Знай наших! Наш брат неспроста воює: часом низовець і чортом орудує.

Так говорив Кирило Тур, розгладжуючи вуси і поглядаючи на всю компанію, а очі такі лукаві, що разом, здається, й щиро говорить, разом і морочить.

— Да і в мене самого,— каже Шрам,— така думка, що тут без нечистої сили не обійшлось. Питаю: "Як ви доскочили такого огира?" — "Нам теє знати, батьку. Сідай да їдь собі з богом: ляхи не за горою; часом жах у них проходить швидше од похмілля".

— Ага! У нас так! — каже Кирило Тур.— Наші не кудкудахчуть, ізнісши яєчко. А воно було ось як. Припустили братчики за ляхами, а ляхи огледілись, що їх женеться жменя, та й зупинились. Поки ж вони до мушкетів, а отаман приціливсь та і влучив їх ротмістрові якраз межи очі. Ляхи тоді врозтіч! А я за коня... Чи то пак отаман за коня!..

— Що за вража мати! — каже тоді Шрам, протираючи очі.— Да се ж ти, бачу, сам і отаман! Запорожець тоді в регіт.

— Ага,— каже,— пане полковнику! Так-то ти шануєш давніх приятелів?

— Ну, вибачай, братику, каже Шрам, обнявши його.— Чи не розкололи ляхи мені голови шаблями да келепами: щось не держиться в їй пам'ять!

— А що ж отеє ми так заговорились? — озвався Сомко.— Давно пора по чарці да й за стіл.

— От, бгатці, розумна річ, так-так! — каже Черевань. — Я так отощав, не ївши зранку, ш.о й радуватись нездужаю.

Випив Кирило Тур горілки да й каже:

— Уже ж, пане ясновельможний, не остав твоєю ласкою і мого побратима.

— Не оставим,— каже Сомко.— Я знаю, що він шаблею ворочає лучче, ніж язиком.

— Не дивуйсь, пане гетьмане, що він мовчить, наче води набрав у рот: він у мене з далекої землі, аж із Чорної Гори — десь аж за венграми. Тепер таки наломивсь балакати по-козацьки, а скоро прийшов до нас, то насмішив братчиків своєю мовою: усе тілько "бре" та "море"! А добрий юнак, о, добрий! Один хіба Кирило Тур йому в юнацтві рівня. Тим я нікого й не люблю так, як себе та його!

VII

Сомко почав саджати гостей своїх за довгий стіл. Шрама й Череваня посадив на покуті, сам сів на хазяйському місці, кінець стола, а Череваниху й Лесю посадив на ослоні. Запорожець примостивсь на задньому кінці стола із своїм побратимом.

Шрамовому Петрові прийшлось сидіти поруч із Лесею, хоть він би тепер рад був одгородитись од неї горами й морями. Що там не вигадував той запорожець, як там не потішались гості із тих вигадок, він сидів за столом, наче в гаю.

— Ну, скажи ж мені, пане отамане,— питає Сомко в Кирила Тура,— яким вітром занесло тебе в Київ?

— Самим святим, пане ясновельможний,— одвітував запорожець,— проводжаєм прощальника до Межигорського Спаса.

— Чого ж се ти одбився од свого товариства?

— Потривай, пане гетьмане, розкажу все по ряду; дай перше промочити гортань. Тілько в нас такі нікчемні кубки, що ні в віщо гаразд і налити. Святе діло наші січові коряки! У нашому коряці утопиш іншого мізерною й ляшка.

— Пгавда, бгаге, їй богу, пгавда — озвався Черевань.— Я давно кажу, що тільки в Січі і вміюгь жити по-людськи. Ій-богу, бгате, коли б у мене не жінка та не дочка, то кинув би усяку суєту мирськую та й пішов до вас на Запорожжє!

— Гм! — каже Кирило Тур, озирнувши його тушу.— Не багато таких потовпилось би в курені!

Усі засміялись, а Черевань наперед усіх. Веселий і негнівливий був собі пан.

— Я з душі люблю сього пройдисвіта,— каже гетьман Шрамові стиха.— Часом він закине й дуже вже круто, да, враг його знає, якось так щиро засміється, що нізащо на його не розсердивсь би.

— Погано тілько,— каже Шрам,— що сі братчики, сміючись, чоловіка куплять, сміючись, і продадуть.

— Що правда, то правда, батьку.По їх січовому розуму, ніщо на світі не стоїть ні радості, ні печалі. Філозофи вражі діти! Дивляться на божий мир із бочки, тілько не з порожньої, як той Діогенес, а по шию в горілій.

— Так вам хочеться знати, чого я одбивсь од товариства? — каже Кирило Тур, спорожнивши кубок.— Ось чого. Може, ви чували коли-небудь про побратимство! Де вже не чувати? Се наш січовий звичай. Як не одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитись; нема рідною брата, так шукає названого. От і побратаються да й живуть довіку вкупі, як риба з водою. "Давай,— кажу я своєму Чорногору,—давай побратаємось". —"Давай". От і зайшли у Братство та й попросили панотця прочитать над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе слово боже; і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Єремою.

— Ну, а далі!

— А далі... Се вже так завсегда буває, що скоро чоловік зробить добре діло, то сатана, не за хлібом його згадуючи, і підсуне іскушеніє... Далі дивлюсь, аж стоїть краля така, що тілько гм! Та й і оді.

— О, невже таки жіночий рід спокусив хоть раз запорожця?

— Ой-ой-ой, пане гетьмане! Та ще як! І не диво-бо: Адам був чоловік не нашого брата, та й той спіткнувсь на Єву!

— Звідки ж узялась та краля?

— Спитай її сам, звідки! Я такої пишної панни не зумію й зайняти.

І поглянув на Лесю.

— Тю тю, дурню! каже, засміявшись, Сомко.— Се моя молода!

— Та мені не те горе, що вона твоя молода,— каже, здихнувши, запорожець,— а те, що зовсім мене причарувала.

Усі зареготали, почувши таке диво.

— Браво,— каже Сомко,— ведмідь попавсь у тексти! Що ж тепер буде?

— А іцо ж? Ведмідь піде до своєго берлога і тенети за собою потягне.

— Як! Отсе у Січ би то?

— Чого ж у Січ? Хіба тілько й світу,що в вікні?

— І отеє такий жвавий кочарлюга, да ще й отаман, ради жінки покине товариство?

—А чом же? Та для такої кралі можна покинути й усе на світі, не то що товариство.

— Ну, куди ж би ти потяг свої тенети? Кирило Тур засміявсь.

— Ти бо вже, пане ясновельможний, хочеш усю правду разом випитати. Не хочеться тобі й признаватись, не хочеться й брехати.

— Бо ше, кажеш, ізроду не брехав? — додав, шуткуючи, Сомко.

— Не збрешу й тепер,— каже Кирило Тур.— Дайте тілько гортань промочити.

Да й кашлянув, винивши кубок, і поглянув по всіх гостях, розгладжуючи вуси.

—Треба,— каже, вам, панове, знати, що Чорна Гора те ж святе, що й наша Січ, тілько що там не цураються бабського роду. А то і поділена так, як у нас: у нас курені, а в їх братства, і над усяким братством

обирають отамана. А що вже воювати з бусурменами, так хоч щодня. Та як у їх воюють, коли б тілько ви знали! Як зачне розказувати мій побро, то аж душа вгору росте. Побро мій, знаєте, забрівши на Вкраїну, скучив без своєї Чорної Гори і вже давно зазива мене в гості. І то сказати: чом не погуляти козакові по світу? Чом не подивитись, як живуть інші язики?

Всі слухають, до чого він доведе свою річ. Очаровав усіх запорожець.

— "Добре,— кажу,— поїдьмо, покажем твоїм землякам козацьке лицарство; нехай і нас там знають!" Отож і побратавсь я з ним у Братстві, так уже, щоб у нас не було се моє, а се твоє, а все укупі: щоб помагать один одному у всякій пригоді, щоб менший старшому був вірним слугою, а старший меншому рідним батьком. Воно б і добре, та як побачив я отсю кралю, так душа й дала сторчака. "Як хочеш,— кажу,— побро, а я без сеї дівойки не поїду з України!" Не бабак же й мій побратим. "Море! — каже. — У нас як кому припаде до душі руса коса, то вхопить, як сокіл чайку, та й до попа".

— Се вже по-римськи! — каже, сміючись, Сомко.— А як же в тої чайки єсть брати-орли або родичі-соколи?

— Тим-бо й ба, що юнаки знають і сьому лиху запобігти. Тілько натякни, то самі визвуться! "Гайде, море! Да ті отмемо дівойку!" Себто по-нашому: "Гайда, однімем тобі дівчину!" От і збереться чоловік десять тих отмичарів: спорядяться як на війну, і вже, як попадуть у свої лапи русу косу, то хоч голови положать, а не впустять родичам. Пек його матері! Такий звичай по смаку мені! І вже хіба не я буду, що я не доказав такого ж отмичарства. Вони беруть однією хистю, а в нашого брата про запас і характерство єсть!

— Що за баляндрасник отсей придиус! — каже, сміючись, Сомко.— Мабуть, у вас в Січі тілько й роботи, що потішати один одного вигадками.

— Е, пане гетьмане! Наші братчики, що в бога день, виробляють такії чудасії, що не треба й вигадок. Та вже знаю, що пани-молодці не почують луччої, як я сьогодні викину. Ще такої чудасії зроду ніхто не чував.

— Що ж то буде за чудасія?

— Так, нічого: підхоплю тілько на сідло отєю кралю, та й шукай вітра в полі. Махнем з побратимом навпростець до Чорної Гори. Ох, да дівчина ж гарна! — додав Кирило Тур, поглянувши вовчим поглядом на Лесю.

Леся вже давно була сама не своя од страху. Зроду вона нікого так не боялась, як сього запорожця. Кріпилась однак же, сердешна, сидючи за столом. Як же поглянув він отак на неї, то наче аж до серця досяг їй очима. Злякалась голубонька, як дитина, і заплакала з ляку. Затулила руками очі, а сльози між пучки так і капотять. Мати собі стривожилась, устала з-за стола і одвела її в кімнату.

А козакам і байдуже, тілько сміялись.

— О, вражий ти комишнику,— каже Шрам,— бач до чого добалакавсь! Ізлякав справді бідну дитину.

Череваниха вже не вернулась до столу; однак ніхто після обід не догадавсь довідатись, чи не занедужала з переполоху Леся. Тоді ще козак мало зважав на жіноче серце. Жіночі сльози й печаль не скоро проймали йому душу.

Уставши з-за стола, Кирило Тур подякував за хліб, за сіль по-своєму:

— Спасибі богу та мені, а господарю ні: він не нагодує, то другий нагодує, а з голоду не вмру, — да й потяг із подвір'я з побратимом, не сказавши нікому й "прощайте", наче з свого куреня. Тілько чутно було, як виспівував за ворітьми:

Журба мене сушить, журба мене в'ялить,

Журба мене, моя мати, скоро з ніг ізвалить.

— Чи чуєш? — каже тоді Шрамові гетьман. — Ніхто не розбере, чим душе низовець, поки сам себе не виявить. От же я знаю, що в сього Кирила Тура щось на душі важке лежить. Удає він із себе паливоду, а постерігав і не раз я, куди прямує сей юрода. Дивно во очію, а так воно єсть, що він тілько й живе душі спасенієм.

— Ледачу ж вибрав він дорогу — каже Шрам.

— На яку натрапив, таку й вибрав, батьку! Сотворив себе буїм і безумним для бога. От воно що! Господь його знає, куди він зайде; а бачив я раз, як Кирило Тур, молячись серед ночі богу, обливавсь гарячими сльозами, і нехай би пустинник зніс таку молитву до бога, як сей гульвіса! Прислухавшись, я сам... Да що про те розказовати? То діла божі. Одкрию тобі, панотче, чого отеє я в Києві. Не сватаннє в мене на думці. Повінчаєш ти мене, одігнавши ляхів до Случі, щоб моя жінка була гетьманша на всю губу. А тепер перед війною треба нам поставити у Києві твердо ногу, понасипати горлахи пашнею, припасти доволі пороху і військової зброї да ще спорядити одно діло. Ось ходімо лиш до архимандрити, до нашого порадника. Гізель, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила. Поговоримо з ним де про що з Гадяцьких пунктів. Не дурень був Виговський, що написав їх, тілько дурень, що з'якшавсь із ляхами. З ляхами в козаків вовіки вічні ладу не буде. Чи гаразд, чи не гаразд, а з москалем нам треба укупі жити. Се вже так, батьку!

— Ой, синку! — каже Шрам.— Рознюхали ми тепер добре бояр да воєвод московських!

— Се, батьку, як до чоловіка! А москаль нам рідніший од ляха, і не слід нам од його одриватись.

— Бог його знає! — каже здихнувши Шрам.— Може, воно так буде й лучче.

— Уже ж пак не гірше, батьку! Бо тут усі слухають одного, а там, що пан, то й король, і всяке ледащо норовить, як би козака в грязь затоптати.

— Не діждуть вони сього, невірнії душі! — каже Шрам, ухопившись за уса.

— От же щоб не дождали, батьку, так треба нам з москалем за руки держатись. Се ж усе одна Русь, боже мій милий! Коли в нас заведеться добро, то й москалю буде лучче. Ось нехай лиш господь нам допоможе зложити докупи обидва береги Дніпрові, тоді ми позаводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, піднімемо Вкраїну вгору і возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів.

Розмовляючи про такі речі, пішли до отця Інокентія удвох чи втрьох, а деякі розійшлись по монастиреві.

Що ж діялось із Лесею? Вона, голубонька, справді рознемоглась. Не жартами здавались їй химерні речі запорожця: вона боялась, щоб не вхопив він її, як шуляк, і просила матері позащіпати кругом двері. Чого вже не робила мати, щоб її заспокоїти! Сердешному дівчаті так і стояв перед очима страшенний запорожець. Уже й Черевань, увалившись у кімнату, пробував її уговорювати, щоб не лякалась не знать чого; разів зо два назвав, забувшись, аж "бгатиком"; далі бачить, що нічого з нею не врадить, махнув рукою да й ліг одпочити; проспав, неборак, аж поки задзвонено до вечерні.

Після вечерні знов позбирались усі у козацьке подвір'є. Гетьман і Шрам вернулись іще веселіші, пили за здоров'є великої, одностайної України, пили й за царя православного і праведного, который ні для кого в світі душею не покривить, не так як той король, що оддав козаків

магнатам на поталу. Од щирого серця празниковали. Черевань тобі був рад, що Шрам повеселішав, і все тільки вигукував за кубком.

— Щоб нашим ворогам було тяжко!

І весь же той гармидер чинився через стіну од Лесі. Лежала вона зовсім мов недужа, а про неї ніхто й не спогадав. Сказано — козаки: байдуже їм про жінок, як заходяться з військовими речами. Отже, хоч небожата-жіноцтво вже і знали і корились своїй долі, да защеміло серденько в моєї Лесі од того занедбання;

жаль їй було не помалу на свого ясного жениха, на Сомка Якима. Лицар над лицарством, вродливий над вродливими, да, видно, тільки в його і думки, що про гетьманські порядки. А дівочому серцю що і молодецька краса, що і козацька слава, коли до неї козак не горнеться?

Леся полюбила Сомка іще тоді, як він було носить її на руках і дарує їй то золоті сережки, то добре намисто. Іще тоді звав він її своєю судженою і зложив з Череванихою руки. Череваневі здавалось жартами таке залицяннє, а вони з Череванихою не жартують словами. З щирого серця зове він її своєю ненею, з щирого серця зове вона його своїм зятем. І зросла Леся, його кохаючи, кохаючи щиро дівочим серцем. Що тільки в ріснях виспівують про те коханнє, усе вона складала у своєму серці. От же зове вже він її своєю й молодою, тільки все воно вийшло не так, як то вона собі компоновала. Про іншії речі клопочеться він із старим Шрамом, про іншії речі широко розмовляє, а її мовби нема йому й на світі. Защеміло горде дівоче серденько, да мовчала небога, не сказала й матері.

А що ж Петро? Петро зараз послі обід узяв рушницю і пішов у гай, ніби на польованнє. Проблукав сердега по гаю до самого вечора. Вернувсь на подвір'є, аж там усі веселяться. Гомін справили такий, мов справді на бенкеті. Інші й до його присіпались із кубком, а йому притьмом прийцілось так, як співають у пісні:

Чомусь мені, братці, горілка не п'ється:

Коло мого серця мов гадина в'ється'

Сіли за вечерю, аж ось ізнов іде Кирило Тур, тілько вже без побратима.

Леся не вийшла вечеряти. Розгорілась і рознемоглась сердешна дівчина, що притьмом мусила Череваниха посилати у хутір до чернечого пасічника по шептуху. Прийшла шептуха і наварила якогось зілля, щоб напоїти на ніч, да й сама бабуся осталась ночувати на подвір'ї. Надвечір ублагала була мати Лесю роздягтись да лягти спать; як же почула Леся Кирила Тура голос, то так і затрусилась; і вже шкода було й казати їй про сон! Боялась заснути, щоб не вхопив той пугач її сонну. Не вонтпила вона, що сей пройдисвіт не своєю силою дише, бо не раз чувала про запорозьке характерство.

А Кирилові Туру, мабуть, були жарти з того дівочого жаху. Сів за вечерю, да зараз і почав викидати.

— Ну, панове,— каже,— тепер я вже зовсім налагодивсь у дорогу.

— У яку се? — питає Сомко.

— Та в Чорну ж Гору.

— Усе-таки туди? Ти не покинув своєї думки?

— Коли ж се бувало, пане гетьмане, щоб наші братчики, задумавши що-небудь, покинули свою думку, мов яку химеру? Про що іншому і згадати страшно, те низовець, сидячи над широким морем-лиманом, викомпонує, вимізкує і вже хіба лусне, а не покине своєї гадки. Так отеє й мені прийшлось, бачу, або луснути, або доказати слави, бо вже не дурно щось мою Турову голову так заморочили дівочі очі.

— І тобі отеє, запорожцеві, отшельникові, не сором признатись? — каже Шрам, бо й він, старий, розвішав уші, як поніс той свої баляндраси. — А що скаже товариство, як дочується, що курінний отаман так осрамив своїх братчиків?

— Нічого не скаже, бо я вже тепер вольний козак.

— Як то тепер вольний? А перше ж хіба був невольний?

— У нас, панове, поки козак не випишеться з коша чи з куреня, то слухай січової старшини так, як ігумена. Знюхайсь тоді, коли хоч, з бабою, то знатимеш, почім ківш лиха! Тілько наш чернечий устав кращий од монастирського. У нас, скоро чоловіка спантеличить мирська суєта, та в куну або до кози не саджають, а зараз — іди собі к нечистій матері! Вибрикайсь на волі, коли дуже розжирів на товариському хлібі! І чи раз же то траплялось, що сердешний сіромаха попогасає по городах, ухопить, як там кажуть, шилом патоки да, побачивши на власні очі, що чортмае в світі нічного путного, покине жінку й дітей, вернеться в курінь: "Ей, братчики! Приміте мене знов між товариство! Чортма на світі добра! Не стоїть він ні радості, ні печалі!" А братчики тоді: "А що, ледащице! Ухопив шилом патоки? Бери лишень коряк та випий з нами сієї дури, то, може, порозумнішаєш!" От бідолаха сідає між милим товариством, п'є, розказує про своє городове життє з жінкою та з дітьми; а тії слухають, кепкують з його, як із блазня, та тілько за боки беруться. Так і мій покійний панотець,— нехай царствує,— їздючи колись із прощальником по городах, натрапив на такі очі, що й товариство йому стало немиле,— замутив зовсім лукавий йому голову. Ну, виписавсь із куреня, сів хуторком десь коло Ніженя, і господарство, і худібчину завів, і діток сплодив двойко — карапуза-хлопчика та скверуху-дівчинку. Тілько, років через п'ять чи що, так йому обридло все в господі і в полі, як приборканому степовому птаху. Сумує та й сумує козак; бо чи статечна бак річ — ісповнити козацьку душу жінкою-квочкою та дітьми-писклятами? Козацької душі і ввесь світ не сповнив би: увесь світ вона прогуляла б і розсипала, як таляри з кишені. Тілько один бог може її сповнити...

— Що ж сталось із твоїм батьком? — спитав Сом-ко.— Ти-бо вже коли говориш, то говори одно; а то разом хочеш буть і за попа, і за дяка.

— Із моїм батьком? — каже Кирило Тур, мов крізь кон, бо звернув свою розмову на такий лад, що й голову понурив...— Еге! Я ж кажу, що мій батько, скоро розчовпав, що поживився, як собака мухою, то й заскучав по братчиках. Уже не раз казала йому моя мати, так як та жінка в пісні:

Що ти, милий, думаєш гадаєш?

Мабуть, мене покинути маєш:

Рано встаєш, коня наповаєш,

Жовтенького вівса підсипаєш,

Зеленого сінця підкладаєш;

В сінечки йдеш — нагайки питаєш,

В комору йдеш — сідельця шукаєш;

Дитя плаче — ти не поколишеш;

Все на мене важким духом дишеш!

Тілько батько мій не пускавсь у такі жалібнії розмови, як той козак із своєю жінкою, а, надумавшись сам собі, сів на коня, ухопив на сідло карапуза-синка свого, себто мене ледачого, та й гайда на Запорожжє. Не вибігала ж за ним услід моя паніматка, як у тій пісні, не хапала за стремена, не прохала вернутись, напитись варенухи, прибратись у голубий жупан та хоч раз іще подивитись на свою милу. І жупани, і

худобу покинув він їй на прожиток, а сам у семрязі убравсь за границю бабського царства. От же й мені, бачся, доведеться йти батьківським слідом!

— Ну, бери ж кубок,— каже гетьман,— да підкріпись на дорогу. До Чорної Гори не близький світ. Ось і ми погладимо тобі дорогу.

— Дякуємо тобі, пане гетьмане! — каже Кирило Тур, кланяючись низенько.— Уже коли ти й сам гладиш мені дорогу, то будь певен, що я свою кралю перевезу гарненько в Чорну Гору.

— Що ти думаєш, синку? — каже нишком гетьманові Шрам,— Ти знаєш, що за божевільні люде сі комишники: не розбере їх і сам нечистий. Не вір, бо то звір, хоть не вкусить, то злякає! Держи, синку, в голові сю пословицю. На юродивих іноді справді находить безуміє.

— І-і, батьку! — каже, сміючись, Сомко,—Добре я знаю сього юроду. Нема, може, і в світі такої щирої душі до мене. Як проганяв я ляхів з України да одбивавсь од Юруся, то він із своїм німим чорногорцем визволяв мене не раз із великої біди. Служив він мені за язика, за шпига, за сердюка — і все тілько ради доброго слова да ковша горілки. Не раз я насипав йому шапку талярами, так ідучи й витрусить на порозі. "Звідки,— каже,— се такого сміття набралось?" Такий химера! Було кажу: "Кириле, скажи, бога ради, чим мені тебе наградити? Ти ж не раз слобоняв мою голову од смерті!" — "Не тобі,— каже,— награждати мене за се!" От воно що, батьку!

— Справді,— каже Шрам,— се золото, а не козак! Пане отамане,— до Кирила Тура,— ходи сюди, дай я обніму тебе да поцілую.

— За що се така ласка?

— Ходи, мені то вже знати, за що. Да й обняв і поціловав запорожця.

— Да наградить же,— каже,— тебе господь за твої лицарськії вчинки!

— Е, батьку! каже запорожець.— То ж іще дурниця, да так меііе голубиш; що ж ти скажеш тоді, як украду з під поли гетьмана молоду?

Черевань більш од усіх уподобав Кирила Тура; усе реготав із його вигадок.

— Враг мене візьме,— каже,— бгатці, коли я бачив такого жвавого молодця! Душа, а не запорожець! Іди, бгатику, й до мене, і я тебе поцілую!

— От добрі люде! — каже Кирило Тур.— У їх крадеш, а вони тебе цілують! Їй богу, добрі люде! Шкода, що вже більш не побачимось! У Чорну Гору ворон і кісток ваших не занесе. Ну, прощайте ж тепер, панове громадо! Дякуємо за хліб та за сіль! Прощайте! Час лагодитись у дорогу.

І, виходючи з дверей, розпростер руки да й каже:

— Двері одмикайтесь, а люде не прокидайтесь! Двері одмикайтесь, а люде не прокидайтесь!

— Що за неподобна голова в сього Кирила Тура,— сміючись, каже Сомко.— Себто вже ворожить, характерствує.

VIII

Не довго в ніч гуляли наші козаки: поблизу святого міста гуляти довго не годилось. Іще не дійшло й до півночі, а вже всі давно спали. Хропли козаки на весь двір, од самої світлиці, де спочивав гетьман із Шрамом, да аж до стані; там спав Василь Невольник при Череваневих конях. Інші лягли під чистим небом, і хоть уночі надворі було не душно, да тому черствому, гарячому людові байдуже було про холод. Здорово було гулякам надворі, як траві, що прив'яла вдень на сонці. Кругом по

гаю щебечуть солов'ї, аж луна розлягається; деколи й пугач скаже своє смутне "пугу!" Козацьке сонце високо підбилось угору; зорі вкрили все небо, як ризу.

Не німе було козакові те небо, і місяць, і зорі: чи погляне на місяць, на його плями, чи погляне на зорі, то й серце, і думка його розжевріє, як од божого слова. Чого на місяці тії плями? Він знав чого. То ще як Каїн убив Авеля, то бог назначив на місяці той гріх своєю рукою: "Дивітеся, — каже,— люде: так як сей Каїн довіку-вічного нестиме на плечах мертве братнє тіло, так усякий душогубець носитиме довіку, до суду тяжкий гріх свій". А зорі? То людські душі. Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до господа бога, купаються, обливаються у небесному світі, підслухають, що говорять на небі ангели. Як же часом покотиться по небу і погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолиться за усопшую душу. Інші зорі щастять у його на врожай, інші на скот, а Віз — чумацька щаслива зоря.

Ясна, пишна була ніч над Печорським, да один тілько чоловік дививсь на її дива; не спав, дививсь і нічого не бачив. Вже ж не хто сей один, як той сердега Петро Шраменко. Кому сон, а йому туга, да жаль, да досада. Довго він ворочавсь на своїй бурці; далі встав, натяг жупан да й вийшов у гай хвірточкою.

Бідний козак таївсь од усіх із своїм коханнєм, бо всяк тілько — із його насміявся. Козаки не дуже вдавались у любощі; знали сю неміч найбільш дівчата да молодиці; вони-то поскладали й оті пісні, оті ніжнії розмови козака з дівчиною або милого з милою, що слухаєш і не наслухаєшся.

Коли б у Петра була ненька рідненька або сестра жалібниця, може б, їм розказав він про своє лихо. Бо хоть як не гордує було козак любощами перед товариством, а як вернеться до господи, як зачне коло його упадати ластівкою мати, як стане голубити сестра, розчісуючи йому кучері, розпитуючи про далекі сторони, про козацькі пригоди, то й тверде, як залізо, серце пом'якшає, і що тілько важке єсть на душі, усе козак своїм щирим жалібницям розкаже. На біду, в Петра не було ні

сестри, ні матері; мав він за порадників тільки старого, грізного панотця да жартовливе товариство.

Ходить він, сновидає по гаю і сам не знає чого. Місяць став уже на небі нижче; світить навскось по траві, по кущах, по березах. Ніч уже на ісході. Як ось чує Петро — тупотять коні... Усе ближче, ближче. Розпізнає нешвидку ристь двох ступаків. Звернув з доріжки за кущ, щоб ні з ким не зустрітись. Як ось чує й людську мову. По зорі усяке слово доходить до його чисто. Зараз пізнав Кирила Тура голос, а по чорногорському бре да море пізнав його побратима.

Кирило Тур говорить:

— Що то, брате, скажуть ваші отмичаре про запорозьку хисть, як ми підхопим оцю дівойку. А Чорногор йому:

— Бре, побро! Мені усе здається, що ти тілько морочиш мене. Не впевнюсь, поки не побачу дива на свої очі!

— Місяць ін скоро зайде,— каже запорожець,— побачиш, не повилазять.

— Як же ти отмеш дівойку, не наробивши гвалту?

— Еге ге, пане брате! Чи такі ж дива чинили на свойому віку запорожці! Хіба ж я дармо заворожив усі двері?

— Море! — каже Чорногор — Ти б уже хоч мене своїм характерством не морочив!

— Що за дурна в тебе голова, брате,— каже Кирило Тур.— А за що б же мене обрали отаманом? Хіба за те, що добре горілку лигаю? Є в нас на се діло іще луччі мистеці, а характерників не багато знайдеш.

Тим часом од'їхали вони далеко, і не стало чути їх розмови.

Тепер Турові речі за вечерею не здавались уже Петру жартами: мабуть, справді скрутивсь од жиру запорожець! Спершу був кинувсь Петро до гостиниці будити козаків, далі зупинивсь.

— Чого я,— каже,— біжу? Чи видане діло, щоб украсти дівчину з-посеред миру? Запорожець сказивсь, а я й собі біжу, як божевільний.

Да й пішов тихою ступою.

"Треба ж отак із юродства да зайти в голову! — думає йдучи Петро.— Отеє не удавай із себе химородника, не бурли, як кабан у кориті!.. Рад би я був, коли б Сомко за сей жарт звелів, жартуючи, погріти йому киями плечі!"

Пройшовши з гони, став так іще думяти:

"А що, як справді він характерник? Чував я не раз од старих козаків, що сі бурлаки, сидючи там у комишах да в болотах, обнюхуються з нечистим. Викрадали вони з неволі невольників да й самих туркень, іноді так мудро, що справді мов не своєю силою. Не дурно, мабуть, іде між людьми поголоска про їх характерство... Угікає од татар, розстеле на воді бурку да й попливе, сидя, на другий берег... Ну, то вже дурниця, що ляхи з переполоху провадять, буцім запорожці' ростуть у Великому Лузі з землі, як гриби, або що в запорожця не одна, а дев'ять душ у тілі, що поки його вб'єш, то вбив би дев'ятеро простих, козаків. Може, не зовсім правда й про бурку. А що запорожцеві вкрасти, що задумає, то мов із гамана тютюну дістати. Вони напускають ману на чоловіка ."

Да й надав, як у старого Хмельницького сидів у глибці такий, що ману напускав "Що ви,— каже,— що мене стережете? Як схочу, то лиха встережете мене! Ось зав'яжіть мене в мішок". Зав'язали його да й

притягли да трямки, аж він і йде з-за дверей: "А що, вражі діти! Встерегли?"

"Що ж,— думає,— як і се такий химородник? Піду скоріш, щоб справді не вкоїв він якого лиха".

Да ступивши швидкою ходою ступнів з десяток, зупинивсь ізнов, наче об стіну вдарився.

"Що,— каже,— я за куряча голова! Кого я йду рятувати? Хіба в неї нема жениха боронити? Що я за вартовий такий? З якої ласки не спати мені по ночах, щоб який опияка, підкравшись, не злякав гетьманської молодої? Коли ти йдеш за гетьмана, то нехай поставить тобі на всіх дверях і воротях варту; а мені яке діло? Хоть нехай усіх вас перехапають сі розбишаки!.. Бачу я тебе заздалегідь, ясновельможний пане, як ти довідаєшся, що вкрадено в тебе з-під поли молоду! Бачу й тебе, горда паніматко, чи так поглядатимеш звисока і тоді на нашого брата, як твій гетьман із сонцем на лобу проспить молоду не згірш од іншого гультая! Бачу й тебе, ясная крале, як замчить тебе отсей шибайголова між чорногорці. Там жінкам не дуже догоджають. Скакатимеш ти через шаблю в сього дикото Тура; не раз згадаєш пісню:

Любив мене, мати, запорожець,

Водив мене босу на морозець... "

Мізкує так собі Петро, аж ось ізнов закопотіли коні. Слухає і сам собі віри не йме.

"Невже таки справді сей запорожець знається з нечистою силою? — думає він,— Да постій, чи не самі вони вертаються?.. Ні, справді везуть!.. Проклятий! Мчить, як вовк овечку!"

Коні над'їхали ближче. Дивиться Петро — Кирило Тур держить перед собою Лесю на сідлі, як дитину. Аж сумно йому стало. Леся була зовсім як очарована. Сидить, голубонька, схиливши голову, а рукою держиться за плече запорожцю. А той одною рукою піддержує бранку, а другою править коня. Сердешна тільки стогне, мов уві сні щось страшне бачить. Щось неначе й говорить, да за солов'ями не можна розібрати: солов'ї перед світом саме розщебетались.

Жаль Петру стало Лесі; уже хотів вийти з-за куща, заступити отмичарам дорогу да й битись, не вважаючи ні на які чари; да вхопивсь, аж при йому нема шаблі.

Уже вони й обминули його, а він іще стоїть, не знаючи, що чинити. Аж ось Леся зразу закричала, мов прокинувшись. По гаю пішла луна, а голос її так і пройняв мого Петра до самого серця. Бігом кинувсь він до подвір'я, ухопив шаблю, допавсь коня, скочив на його охляп. Василь Невольник, прокинувшись, думав, чи не цигане пораються коло коней, да підняв ґвалт.

— Не кричи, Василю,— каже Петро,— а буди козаків: украдено Череванівну з покоїв!

Василь Невольник підняв ізнов галас на весь двір; а Петро, не слухаючи його, виїхав у хвірточку, схилившись, да й помчавсь, як вихор.

Тим часом отмичари держали свою дорогу, поспішаючи вибратись за ночі з київської околиці. Бідна Леся, мабуть, добре ковтнула знахорчиного зілля од переполоху: хилялась, як п'яна, і нічого не знала, що з нею діється; прокинулась тільки, як пройняв її холодний вітер з поля. Гляне, аж вона серед пущі, на руках у страшного запорожця. Спершу думала небога, що се їй сниться, далі крикнула, да задармо. Розбишаки тільки зглянулись да всміхнулись між собою. Почала була благати, щоб не погубляли її, щоб пустили; так Кирило Тур тільки реготався.

— Що за дурний,— каже,— розум у сих дівчат!.. Щоб оце я, після такої праці, випустив із рук самохіть свою здобич! Ні, голубонько, сього в нас не буває. Та й чого тобі убиватись? Хіба я не зумію кохати тебе так як і хто інший? Не плач, моє серденько: привикнеш, дак житимеш за мною не згірш, як і за гетьманом. Дівка, кажуть, як верба: де посади, там і прийметься.

Не дуже вгамовалась Леся од такого розважання; рвалась, кричала, здіймала до неба руки.

— Моє ти коханнє! — каже тоді, одмінивши голос, Кирило Тур.— Не кричи, коли не нажилась на світі. Ти думаєш, як нас наздоженуть, дак я тебе живу випущу з рук? Чорта з два кому після мене дістанешся! Цить, кажу! Ось бач, яка цяця!

І блиснув їй перед очима турецьким запоясником; а очі так поставив проти неї, що сердешне дівча й помертвіло од страху.

Виїхали з пущі на поле, аж уже на сході сонця зоря перемагає місяць. Почервоніло небо; починає на світ займатись. Дорога то спускалась униз, то знов підіймалась угору. З'їхавши на високий кряж, озирнувсь Кирило Тур, аж із під гаю хтось мчиться навзаводи на сивому коні. Він зупинивсь да й каже:

— Не буду я Кирило Тур, коли оцей їздець не за нами! І коли хочеш знати, чи бистре в мене око, то скажу тобі й хто се. Се молоде Шраменя. Пішло по батькові, як орля по орлові. Враг мене візьме, коли я не догадуюсь, який заряд імчить так швидко сю кулю!

— Море, драгий побро! — крикнув Чорногор.— Чого ж ми гаємось? Утікаймо!

— Не такий, брате, в його кінь, щоб утекти нам із отмицею. Та й на що воно здасться? Ні, лучче станьмо та даймо бій по-лицарськи.

— Бре, побро! Що ж із того буде? Нас двоє, стріляти нам проти його не приходиться, а на шаблях Шраменкові не врадиш ти нічого. А хоч і врадиш, то нехутко, ще надбіжать та й однімуть дівойку.

— Знаю я, брате,— каже Кирило Тур,— як Шраменко рубається; тим-то й не хочу у такому разі показати йому свою спину. Поглянь, поглянь, як махає шаблею! Мов запрошує добрих приятелів у гості. Нехай я буду казна-що, а не запорожець, коли сьогодні з нас один не достане лицарської слави, а другий лицарської смерті!

— Дак ти хочеш, побро, один на один битись?

— А то ж як? Лучче мені проміняти шаблю на веретено, аніж напасти вдвох на одного!

Тим часом Петро над'їжджав усе ближче да ближче, а як побачив, що Леся махає хусткою, то ще більш почав гнати коня.

Запорожці тільки що перехопились через узенький місток над проваллєм, що промила вода з одного байрака в другий. Кирило Тур спустив бранку додолу і передав побратимові, а сам зліз із коня, розібрав ветхий місток і покидав пластини в проваллє. А на дні в проваллі рине й реве вода, підмиваючи крутії береги.

— Що оце ти твориш, побро? — питає Чорногор.

— Те, щоб Шрамення перш доказало, що згідне воно битись із Кирилом Туром.

— Бре, побро! Коли думаєш, що через проваллє йому не перескочити, покиньмо його, а самі доберемось скоріш до тайника.

— Еге! Може, у вас у Чорній Горі так роблять, а в нас над усе — честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала, і ворога під

ноги топтала. Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах. Не сьогодні, дак завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмре, не поляже, лицарство кйзацьке всякому розкаже!

Тим часом, як низовий розбишака мізковав про лицарську славу, Петро мчавсь на його з шаблею. Уже близько. Як ось кінь — тиць! Зупинивсь над проваллєм, уперсь передніми ногами да аж захріп, настороживши уші.

—— Ге-ге-ге! — каже по другий бік. Сміючись, запорожець.— Мабуть, не по нутру тобі такі ярки!

— Іродова душа! — крикне йому Петро.— Так-то оддячив ти пану гетьману за гостину!

— За гостину? — каже.— От велике диво? У нас у Січі приїжджай хто хоч, устроми ратище а землю, а сам сідай, іж і пий хоч трісни — ніхто тобі ложкою очей не поротиме. А сі городові кабани усе мають за власне, що перші забрались у баштан!

— Юда ти беззаконний! — кричить Петро.— Тебе обнімають і цілують за вечерею, а ти умишляєш ізраду

— Га-га-га! — зареготав Кирило Тур.— Хто ж їх, дурнів, силував мене цілювати? Я їм кажу у вічі, що вкраду притьмом панночку, а вони здуру мене обнімають. Да що про те балакати Ось лучче перескоч через рівчак, то ми з тобою покажемо отсьему юнакові, як б'ються козаки!

Обернув Петро коня, розігнавсь — думав якраз перемахнути,— а кінь ізнов зам'явсь. Заглянувши в про-валлє, як там рине вода, аж затрусивсь да й посунув назад, жарко хропучи і водячи очима.

А вражий запорожець аж за боки береться, регочу чи.

— Ото проява, а не лицар! — гукає.— Подивіться на такого лицаря! Дівка ось на коні вдвох ізо мною перескочила через рівчак, а він прибіг та й задумавсь!

— Я б тобі швидко заткнув пельку,— каже Петро,— якби не забув ухопити пістолі.

— Зроду я не пійму віри,— одвітував Кирило Тур,— щоб син старого Шрама бивсь по розбишацьки, маючи в руках чесну панну шаблюку! Може б, і я зумів би зсадити тебе з коня кулею, та, отже, жду, поки ти надумаєшся, чи скакати, чи додому вертатися.

— Проклята шкура! — каже Петро, зскочивши з'свого коня.— Вовки б тебе їли! Обійдусь я й без твоїх ніг!

Да й одійшов назад, щоб розігнатись. Догадавшись, що він задумав, Леся затулила од страху очі і молилась богу, щоб допоміг йому. Тілько дарма вона лякалась. Хто б не споглянув на його високий зріст, на тонкий да хисткий стан, хто б не завважив молодецьку силу у руках і в ногах, усяк би сказав, що не зовсім іще лихо. Справді, розігнавшись, скакнув Петро і якраз досяг до другого берега. Аж тут берег під ним — хруп! Одколовсь, і вже козак похилився назад. Загув би якраз головою в саме провалле"—да—Кирила Тур прискочив і вхопив його за руку.

— Мистець, братику, їй-богу, мистець! — каже весело шибайголова. — Не дармо йде про тебе лицарська слава. Ну, тепер я рад з душі стукнутись із тобою шаблями.

— Слухай, приятелю,— каже, дишучи' важко, Петро,— не буду я з тобою битись; теперь рука на тебе не підніметься.

— Як се? Ти одступаєшся од бранки?

— Ні, одступлюсь перше од душі!

— Дак якого ж гаспеда ти од мене хочеш?

— Оддай, брате, мені її без. бою. Не будем марно крові проливати.

— Га-га-га! — зареготав запорожець,— Ото ще чудасія! Богдане, чи чуєш? Курячий же в тебе, пане Петре, мізок: не зовсім ти пішов по батькові. Який би враг примусив мене жартовать із гетьманом, коли б сам куций дідько не засів мені в серце? Ні, пане брате, полягти од твоєї шаблі байдуже, а оддати бранку — ой-ой-ой!.. Шкода й казати! Годі дармо балакати! Стукнемось так, щоб аж ворогам було тяжко, і нехай лучче про нас кобзар співає пісню, аніж розійтись чортзна по-якому!

Та й вийняв з піхви свою довгу, важку шаблюку.

— Ой панночко, — каже, — наша панночко шаблюко! З бусурманом зустрівалась, та й не двічі ціловалась; поцілуйся ж тепер із оцим козарлюгою так, щоб запорожцям не було сорому перед городовими, а чорногорці щоб не величались своїми юнаками!

—Так ти справді не оддаси її без бою? — питає ще Петро.

— Не йме віри вразьке Шрам еня! — каже Кирило Тур. — Щоб же я на страшний суд не встав, коли ти до неї доторкнешся, поки в мене голова на плечах! Буде з тебе, чи, може, вкроїти тобі жупана?

— Нехай же нас господь розсудить,— каже Петро, а мене простить, що знімаю на тебе руку! Да й собі вийняв шаблюку.

— Коханий побро,— каже тоді Кирило Тур чорногорцеві,— коли я не стою на ногах, не борони йому бранки. Махай у Чорну Гору та скажи там своїм щурам-чорногорцям, що й на Вкраїні рубаються не згірше. Що ж ти, козаче, не нападаєш? — обернувсь він до Петра. — Твоє діло нападати, а моє боронитись. Петро почав козацький грець. Ще, може, звіку не сходились на сих полях такії два рубаки, одної сили, одної хисті, одного

завзяття. Чи встоїть же Петро против здоровенного, широкоплечого козарлюги Кирила? Той-бо стоїть, як буїй тур, вкопавши ноги в землю. Тілько ж і Петро був козак не дитина: мав батькову постать і силу, ворочав важкою шаблюкою, як блискавкою, а хисткий і проворний, як сугак на степу.

Забряжчали, задзвонили шаблюки страшно. Що один рубне, то другий одіб'є, аж іскри летять. Леся сама себе не пам'ятала од жаху. Той стук, те звяканнє, тії блискавиці понад головами — усе те діялось, мов у неї в серці. А чорногорець аж на коні не всидить, дивлячись на ту мономахію. Мистець він був у лицарському ділі, так йому страшенна січа побратима з Петром Шраменком була не герцем, а справді ігрищем.

А вони спершу повагом складали шаблюки, мов тілько примірялись; а потім усе скоріш, усе з більшим притиском давали один одному маху. То приступали, то одступали; то розмахувались з усеї сили, що аж шабля свище; то знов один одного тілько манили, а самі чигали, як би рубонути да й закінчити зразу. І так же то обидва знали тую шермицерію, що ні той того, ні той того не зможе зачепити — одвічають самі шаблі. Тим часом у обох очі вже йграють, як у звірюки; щоки горять; на руках жили понабрякали, як вірьовки; і вже б'ють козаки напропаще; іскри сиплються густо, і от-от комусь погибель! Аж зразу — черк! Пополам обидві шаблі. Козаки з досади покидали об землю й хрести.

— Ну, як же нам скінчити? — каже Петро: розгарячився і вже забув про мирову.— Давай боротись або стрілятись на пістолях. Нехай мені ніхто не доказує, що я не справивсь із запорожцем Туром!

— К нечистому з бороннєм! — важко дишучи, каже запорожець,— Хлоп'яча забавка! Да ти ж мене й не брязнеш так об землю, щоб тут мені й со духи. А вже радніший я піти до чорта в зуби, ніж оддати тобі бранку. К нечистому й пістолі! Не велике диво просадити кулею чоловікові голову. А є в нас, коли хочеш, турецькі запоясники, кинджали, однакі завдовжки і одного майстра. Схопимся за руки по стародавньому звичаю, та й нехай нам господь милосердний одпуска наші гріхи!

Узяв у чорногорця булатний запоясник, приміряв до свого і подав Петрові. Потім схопились ліворуч та розчали знов грець, лютий, страшніший первого.

— Ей, драгий побро! — крикне чорногорець.— Кінчай боржій, бо вже онде погоня!

— Не бійсь,— каже Кирило Тур, задихавшись,— поки підоспіє, закінчаємо діло!

— О боже, спасителю! Се наші їдуть! — закричала Леся, глянувши на дорогу. А то стояла все, мов нежива, коло чорногорця, дивлячись на страшне одноборство.

Справді, по полю мчались козаки. Поперед усіх поспішав Сомко; за ним паволоцький Шрам; за ними ще з півдесятка комонників.

Скоро виїхали з гаю, зараз загледіли на узгір'ї наших рубак. Небо вже на сході сонця почервоніло, і шаблюки блищали здалеку, як красні блискавиці. Не вонпив старий Щрам, що його Петро укладе Тура, дармо що Тур такий коренастий. Як же покидали козаки шаблі да взялись за запоясники, так у його й в душі похолонуло: не раз-бо в такому одноборстві падали перед їм обидва разом. Так же й тут сталось. Доскакує Сомко із Шрамом до провалля, аж Кирило Тур із Петром дали один одному в груди так щиро, що й повалились обидва, як снопи.

IX

Черногорець зараз кинувсь до свого побратима, а Леся до Петра. Забула сердешна на той час і стид, і дівоцький сором: затулила йому хусткою глибоку рану, а сама так і впала на його; плаче, голосить, серденьком називає. Що їй тепер і той ясний жених, і те гетьманство? Гаряча кров б'є з рани в Пегруся, промочила хустку, обмиває їй руку. Якби воля, оддала б тепер Леся душу, аби оборонити од смерті козака,

що так щиро одважив за неї свою жизнь. Уже й Шрам із іетьманом, об'їхавши байрак, прискочили до того бойовища, а їй байдуже; вона плаче, вона вбивається над своїм Петрусем.

— Годі, доню! — каже Шрам.— Слізьми рани не залічиш. Дай лиш ми перетягнем її поясом. Ще, може, не зовсім лихо.

А Сомко, щоб помагати Шрамові або лютовати на комишників, він, замість того, сам давай рятовати од смерті Кирила Тура.

— Біда,— каже,— Турова голово! Я думав, ти тілько жартуєш ізо мною по-давньому, аж тебе справді заморочив нечистий! Лучче б мені довіку не женитись, ніж отеє бачити тебе без пам'яті і гласу!

А про те йому й байдуже, що молода його розливається слізьми над іншим та взиває серденьком.

— Не знаю, пане гетьмане,— каже Шрам,— яке в тебе й серце, щоб возитись коло сього собаки!

— А що ж, батьку? Хіба так отеє його й покинути?

— Да нехай би пропадав ледащо, як заслужив!

— Ні, батьку, він не так думав, виручаючи з біди мою голову.

— Виручаючи з біди голову! А тепер трохи не згубив тобі молодої!

— Молода, батьку, знайшлась би й друга, а Кирила Тура другого не буде.

Леся дослухалась до його мови. "Дак от як він мене любить!" — подумала собі небога, і серце її навіки од Сомка одвернулось.

Шрам тож посупився. Хоть і не сказав, да подумав: "Йому жаль січового розбишаки, а що мій Петро лежить без пам'яті, про те йому й байдуже".

А Сомку не байдуже було й про Петра. Упоравшись коло запорожця, кинувсь і сюди.

— Що пан Петро? Чи єсть надія? — питає в Шрама — Візьміть мою опанчу та припніть міждо коней.

— Гляди вже, пане гетьмане, свого запорожця,— каже понуро Шрам, — а в пана Петра єсть батько. Та, знявши з себе рясу, і прип'яв до коней. Положили на рясу міждо двох коней Петра да й повезли до подвір'я, придержуючи.

— От де, синку, довелось мені колихати тебе у козацькій колисці! — каже, йдучи позад його, старий батько.— Не судив тобі бог заквітчатись смертними ранами за Вкраїну, а доскочив їх за чужу молоду!

Сомко хотів положити в таку колиску й Кирила Тура,— не пожаловав своєї саєтової опанчі, як тут де не взялось двоє запорожців. Наскочили і зараз розпізнали, що сталось; не розпитували довго.

— Що це,— кажуть,— панове, ви хочете робити з нашим братчиком? Невже він такий сирота, що якби не городові козаки, то отут би й оставсь на степу, звірю та птиці на поталу? Ні, панове! Ще зроду братчик братчика у чужих руках не кидав. Оддайте нам його! Є в нас свої ліки — зараз поставимо його на ноги.

Да не дожидаючись довго, моргнули чорногорцеві, схопили Кирила Тура, один за плечі, другий за ноги, положили поперек коней перед собою да й помчались, як тії демони. Богдан Чорногор слідом за ними.

А Петра везли тихою ступою, з обережністю.

Сомко повів за руку Лесю, про здоров'є питав, голубив; да вона вже до його була не та: за жалем да за тугою ні слова йому не промовить.

Пройшли за ярок, аж ось і Череваниха їде назустріч. Василь Невольник, не жалуючи, поганяє коней. Зраділа мати, як побачила свою Лесю, що вже й казати!

А Шрам смутно привітав Череваниху:

— Бач,— каже,— нене, чого твоя дочка наробила! Уже де замішається ваш жіночий рід, то добра буде мало.

Посумовавши Череваниха над Петром, розпитавши в дочки, як що було, аж сплакнула да й каже:

— Уже ж, панотченьку, коли таке лихо склалось через мою Лесю, то ми з нею мусимо й запобігти сьому лиху. Везіть пана Петра до нас у Хмарище. Не будемо ночей досипати, а вже його на ноги поставимо. Я на своєму віку доволі попов'язала ран козацьких, да й Леся моя до сього діла здатна. Немов господь нам і поможе!

Шрам ізгодився, щоб везти Петра просто до Хмарища; а Черевань запросив гетьмана і всіх при йому значних козаків до себе в гості.

Тоді Череваниха з Лесею поїхали попереду, щоб усе дома як слід спорядити. Дорогою Леся десять раз розказовала матері, як бився Петро із Кирилом Туром; і вже чи дуже, чи ні клопоталась у Хмарищі Череваниха, щоб заготовити ліжко недужому, а вона більш ні про що й не дбала. У кімнаті, де перше сама спала, послала йому на своїому ліжкові перину, убрала сволок свіжими, щонайкращими квігками, завісила вікно шитою хустиною, і вже й рідна сестра не буде така до брата, як вона була до бідолахи Пеіра. Гості Череваневі пили, їли, бенкетовали в Хмарищі або пробували з гетьманом у Києві за військовими речами; Череваниха їх трактовала; а в Лесі чілько було й роботи, що копати

корінне, варити зіллє да сидіти над недужим. Допомагав їй Василь Невольник.

Петро мій мов удруге на світ народився. Що йому тепер, що Леся не його суджена? Вона його любить — більш йому нічою й не ірсба. Чи раз же то в недузі, одкридши очі, не то вві сні, не то наяву, бачив він, як вона, нахилившись над ним, підстер'гала, чи вгору, чи вниз іде його здоров'є? Як мати діпинку забавляє очима, щоб воно їй усміхнулось, так вона заглядала йому в вічі, довідуючись, чи вернувсь він ік пам'яті.

А він же то, ослабши усім тілом, жив тілько серцем, і хоть не зміг двигнути ні рукою, ні ногою, а серце билось, як вода в джерелі в криниці. Не бажав би він ні жизні, ні здоров'я, коли б йому так і вмерти, дивлючись у тії очі, як у чисту воду. У саду щебече соловейко; запашний вітерець повіває в вікно крізь цвіт садовини; тихе сонечко, заходючи, грає по сііні з вишневими вітами; коло йою сидить його Леся, бере його за руку, прикладує свою долоню йому до гарячої голови... Ні, не треба йому ні жизні, ні здоров'я, дайте йому отак зомліти, заснути і не прокидатися довіку! От же здоров'є почало брати гору, наповняло козацьке тіло, як вода колодязь; і губи зачервоніли, і очі заграли.

Радується старий Шрам, радується й гетьман, а вже ніхто більш, як сама Леся. Тілько її радість схожа була на місяць під негоду: то сіяє він, як сріблом сипле, звеселяючи й поля, і села, і сади понад річкою; то зайде у хмару, і як зайде, то весь світ наче печаль покриє: річка мов мертва, без іскор, тече поміж берегами; почорніли сади; по темних полях смутно. Небога Леся то веселиться серцем, то тяжко сумує, як згадає, що мусить одна-одинока тратити молодії літа у гетьманській світлиці, слухаючи тілько військовії розправи да погриманнє кубків за трапезою. Розпізнала голубонька, да пізно, що Сомко козак не до любощів. Нема в його ні того ніжного слова, ні того люб'яіного погляду, що веселить дівоче серце. Гетьман він на всю губу, пишен і красен; да не згляне й не заговорить так од серця, як той бідний Петрусь. От же треба коритись своїй долі; шкода й казати батькові або маїері. Нехай і сам Петрусь про те не відає!

Став він очуняти, стала вона рідше до його надходити, ніби боїться його й соромиться.

— Чого ти, Лесю, наче ховаєшся од мене? — каже він їй раз, піймавши її за руку. '

Вона нічого йому не сказала, тілько слізки заблищали на очах.

— Не ховайсь од мене, серденько,— каже Петро.— Будь мені за рідну сестру. Не судив нам бог жить із тобою, нехай оддають тебе за іншого, а я довіку не перестану тебе любити, як свою душу.

— Луччс вже зразу розійтись да й не зустрічатись! — промовила Леся да й вирвалась од його і пішла в садок виплакати своє горе на волі.

От же не раз і після того прийде було і сяде в його коло ліжка,— сяде, заспіває яку смутную пісню; усе, що на душі єсть, усе виспіває. Нічого було й не говорять, дивляться тілько одне на одного, а що на душі робиться, усе ім розумно.

А Сомко про те не думає й не гадає; да й Шрам, і Черевань, і сама Череваниха байдуже. Бо в ту старовину, коли дівка заручена, то вже й годі, уже й не кажи, що не сей, а той мені люб, а то на весь світ піде слава. Тим-то усі були й безпечні, да й самі вони, Петро із Лесею, мовчки сумовали.

Тілько що знявсь Петро на ноги, аж ось надійшла Сомкові чутка, що воєводи од царя прибудуть швидко до Переяслава. Годі тоді в Череваня бенкетовати; рушив зараз Сомко у дорогу, щоб привітати їх у себе в гостині. А Шрам собі ждав — не дождався генеральної ради, щоб, забравши з того боку усі козацькі потуги, ійти на Тетерю. Череванисі було на думці гетьманське весіллє, а Черевань рад був гуляти хоть довіку між веселим козацтвом. І так між собою урадили, щоб їхав він із дочкою під Ніжень до свого шуряка Гвинтовки, осаула полковою ніженською, а

Шрам з сином мав їхати у Переяслав до Сомка, гетьмана, і щоб, одбувши воєвод, справити гетьманське весіллє на всю Україну, і на весіллі разом усю старшину до походу на Тетерю приклонити да зразу його мов сіткою й накрити, щоб не було двох гетьманів на Вкраїні.

Як ось виїжджають за Броварський бір, за піски, аж із Переяслава до Сомка гонець курить. Хто ж той гонець? Сам переяславський сотник, Іван Юско. Скоро наші розпізнали таке диво, зараз наче хто й сказав усякому, що склалось щось недобре.

— Із якими вістьми? — питає гетьман.

— Бодай і не казати, пане ясновельможний!

— Що? Невже татаре?

— Гірш од татар! Із одного Васюти народилось тобі, пане гетьмане, четверо, коли не лічити Іванця!

— Да кажи просто, щоб тобі язик усох! — крикне Сомко.

— Лучче, якби всох, пане гетьмане, ніж возвіщати тобі таку вість! Зіньковський, миргородський і полтавський поклонились Іванцеві!

— Як? Мої полковники перейшли до Іванцевого боку?

— Усі троє, як чуєш, пане гетьмане.

— І миргородський, і полтавський, і зіньковський?

— Усі троє; оставсь при нас по сей бік Ніженя тілько лубенський да гадяцький.

— Чому ж мені не дано звістки?

— Ще не пройшло й дня, як прийшла вона у Переяслав.

— Що ж? Як? Чи коли? Хоть розкажи толком.

— А от як,— каже сотник Юско.— Їздив наш бурмистер до князя Ромодановського з грошима у московську казну; аж чує, що князь у Зінькові. Завернув туди, аж там Остап миргородський і Дем'ян полтавський з старшиною; бенкетують усі у зіньковського Грицька. Ну, се ж іще нічого. До князя — аж у князя повно запорожців, і все з тих гольтяпак, що, попропивавши худобу, служили в козаків по дворах, а далі, не звикши слухати господаря, повтікали п'янствовати на Запорожжє. Пізнали деякі бурмистра. "Чи не од крамаря,— кричать,— уже вибачай, ясновельможний, у сім слові,— чи не од переяславського крамаря до князя? Чорта з два тут поживитесь! Ось ми вас, городових кабанів, хутко впораємо!" Розслухається, аж тут ось яка вродилась новина — богдай мені не чути і не казати! Князь із Іванцсм побратавсь, зове його гетьманушкою запорозьким, оддав йому поки що Україною по Ромен владіти. Сомко аж за голову взявся.

— Миргородський,— каже,— полтавський... проміняти мене на Іванця! Ні, пропала вже, бачу, лицарськая честь на Вкраїні! Положили ми її з батьком Богданом у домовину! Да гляди лиш,— каже Юскові,— чи правда ще сьому?

— Ой, коли б то сьому була брехня! — одвітує Юско. — Так от же стинно, що Іванець у Зінькові гуляє в князя. Бачив його бурмистер, так як ти мене, пане ясновельможний. А запорожці, кажуть, велику ласку у царя мають і чого попросять, усе цар по їх робить. Тим-то князь, зазвавши полковників до Зінькова, погодив їх, царевим словом, слухати Іванця як гетьмана. А в нас тепер бач, як завелось? Що кожен себе гледить, аби йому було добре. Запобігаючи царської ласки, усі троє згодились, щоб Іванець по Ромен Україною правив.

— Так, так! — каже гірко Сомко.— Гетьмануй над нами хто хоч — чи лицар, чи свинопас,— аби ми полковниковали. О, неситая жадоба старшинування! Тепер-то я побачив тебе в вічі. Гнешся ти перед усякою поганню в дугу, аби тілько верховодити над іншими!.. Ну, а Васюта ж? І той поклонивсь Іванцеві?

— Ні, мабуть,— одвітував сотник Юско,— бо, каже бурмистер, попившись, запорожці і на Васюту похвалялись да й на всю городову старшину недобрим духом дишуть, а найбільш тії, що з винників да з парубків, що которого хазяїн коли вдарив або злаяв, то вже тепер похваляються за все оддячити.

— Ось якими новинами привітають нас у моїй Гетьманщині! — каже, гірко усміхнувшись, Сомко до Шрама.— Ну, да ще поміряємось, чия візьме. О, да й провчу ж я своїх зрадників!

— Що ж ти, сину, думаєш чинити? — спитав Шрам.

— А що ж! Їхати до Переяслава, постягати до обозу підручнії мені полки да й стояти хоть проти цілого світу! Що мені тії князі да бояре? Що се вони видумали — шматовати Україну? Наше право козацьке, ніхто міждо нас не втручайся! Де два козаки, там вони третього самі судять. Побачимо, чия буде сила!

— І отеє,— каже Шрам,— замість війни з недоляшком Тетерею, заведеться війна між сьогобочними полками! Бо вже коли загарбав у свої руки Іванець три полки, то без бою його з України не випреш. А Васюта собі підніметься, бо за ним уся Сіверія, уся стародубівщина потягне. Дожидайтесь же тепер, паволочане, поки Сомко справиться з своїми ворогами! Коли б іще під сю заверюху сам і

Тетеря не переліз через Дніпро; бо в них з ляхами щось таке вже компонується.

— Ну, а що ж би ти робив, батьку? — питає , гетьман.— Порадь мене своєю головою; я тебе послухаю.

— От що я тобі пораяв би! Їдь лиш ти у Переяслав да пиши листи до усіх полковників, щоб убоялись бога да подумали про козацьку славу, що ось Іванець простягає руку, щоб її скаляти, внівець обернути. А я тим часом поїду з Череванем у Ніжень. Я одкрию божевільному Васюті очі, що й сам пропаде, і другим наробить лиха, як не буде за тебе держатись. Нехай лиш він приложить свої потуги до твоїх; тоді в усякого руки опустяться, а твої полковники знов до тебе вернуться.

— Нехай тепер вертаються, а вже не я буду, коли не зроблю з ними так, як покійний гетьман із Гладким.

— Ну, не хвались іще, синку, да богу молись,— сказав понуро Шрам.— Тоді скажеш гоп, як перескочиш. Не тратьмо дармо часу, попрощаймось.

Попрощались і роз'їхались. Ніхто нікому не сказав на прощаннє веселого слова. Усім на серце пала тяжка туга, мов перед яким великим горем.

— Еге-ге! Бачу, бачу, куди доля хилить Україну! — говорив сам собі Шрам, понуривши голову, їхав позад усіх, не хотів ні з ким розмовляти.— Невже ж,— каже,— отеє справді усе й розкотиться, як горох із жмені? Невже ж на те козаки воювали і кров свою проливали, щоб пропала козацька слава порошиною з дула?

Да й згадав старий смутну пісню, що зложив божий чоловік, як умер батько Хмельницький:

Чи вже ж дармо тая безщасна Україна богоі молила,

Щоб міцна його воля з під кормиги лядської слобонила,

На позор да поругу невірним не давала, щастям наділила,—

Чи вже ж дармо вона богові молила?

"Мабуть, що дармо, — думає собі Шрам, — мабуть, не така божа воля, щоб Україна з упокоєм хліба-солі уживала! Чи, може, приходить уже кінець світу, що возстане свій на свого? І звідки ж підіймається хмара, боже ти мій милий?.. Запорожжє перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить тілько хижих вовків да лисиць. Отеє, мабуть, дожились вражі сини до порожніх кишень, то й заводять між народом трусу, щоб під каламутний час людським добром поживитись. Завидно, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в городового козака повно в господі. А який же враг посилав на Запорожжє, як, по розгромі ляхів, усякому було вільно займати займанщину? Ні, ось підем лицарювати!.. П'янствовати да баглаї бити, а не лицарювати!.. Пожалуй, інші спасенні душі справді одбігли займанщйни, яко сує ти мирської; а другий розбишака пішов у Січ, аби не робити діла на господарстві. От і налицарювали! Утішайсь, Україно, своїми дітками! Іванець підлестивсь до січовиків да тепер і коїть з-під руки в князя, що хоче. Бачу, до кого він добирається, — хоче Сомкові дружби доказати, да ще ж бог нас не зовсім покинув; іще, може, набереться сотня-друга вірних душ на Вкраїні!"

Мізкуючи так, слухає, аж іспереду піднявся якийсь галас. Косили над дорогою косарі, а один упивсь да й простягсь серед шляху; а Василь Невольник, мабуть, задрімав да й наїхав; от і зчинилась заверюха. Завзятий під ту чорну раду сільський люд зробився.

Шрам стиснув коня острогами і підбіг швидше до ридвана.

— Кармазини! — гукали п'яні косарі.— Ізнов розплодилась вельможна шляхта поміж миром! Да нам не вперше викошувати сей бур'ян по Вкраїні!

Да й точаться до ридвана, махаючи косами. А один преться з сокирою, щоб притьмом колеса рубати.

— Геть, іродові душі! — крикне на них Шрам. Побачивши перед собою попа, усі зараз трохи й зупинились.

— Що се? — каже Шрам. — Чи ви турки, чи татаре, що нападаєте на подорожніх! Чи в вас християнська душа, чи вже і бога й віру забули?

— Ні, панотче,— обізвавсь один,— не забуде чоловік християнської віри довіку! Та як же стерпіти, коли притьмом давлять кармазини людей по дорогах?

— Да ще, слава богу, в нас руки не в кайданах! — озвалось уже двоє чи троє. — Ще не попустимо глумитись над собою! Буде вже й того, Що один свиту золотом гаптує, а інший, може, й сірячини не має, один оком своїх сіножатей не займе, а ми ось із половини косимо. А вибивались із-під ляхів усі укупі

— Так! Бачу, бачу! — каже сам до себе Шрам.— Усюди пробралась із Запорожжя халепа!

— Із Запорожжя! — кажуть.— Де тобі, панотче, із Запорожжя? Це все наші городові коять, а на Запорожжі усяк рівен. Нема там ні панів, ні мужиків, ні багатих, ні вбогих

— Біднії, сліпорожденнії ви діти! — сказав їм крізь сльози Шрам — Нехай господь змилується над вашою темнотою! Пустіть коней, пустіть! Не заступайте дороги, а то я призову на ваші глави проклятіє господнє!

— Ну, вже пустімо, нічого робити,— кажуть косарі, розходячись по боках дороги.— Знав ти, панотче, що сказати! А вже якби не ти, то ми б дознались, із якого дерева повиточувані спиці в ридвані. Не оборонили б його й позлотистії цяцьки, щр дурнії ляхи повимудровували!

— Нехай вас бог помилує! — каже од'їжджаючи Шрам.— У тяжкому недузі ви ходите! Проклят, проклят химородник, що заморочив вам голови!

Отакі пісні слухали наші подорожні до самого Ніженя. Чи заїжджав Шрам до кузні іпдковати коню підкову — у кузні коваль, за'бувши про залізо в горні, балакав з хуторянами про чорну раду.

— Що ви,— каже,— лагодите чересла та лемеші? Лагодьте лучче батьківські списи, бо буде хутко усім робота, їхали в Ніжень запорожці, дак казали, що знов піднявсь такий гетьман, як Хмельницький.

Чи сходилась де у сельці між миром судня рада — діди, замість щоб укладати громаді суд, розказовали, звідки почалось козацтво і як увесь мир вибивсь був із-під ляхів і недоляшків на волю.

— Що тепер за державці-козаки? — каже інша сива борода (бо тоді поважні посполитії люде носили бороди) — Ще з такими можна поборотись. То он як за Наливайка або за Павлюги були ляхи-державці да недоляшки! Один над сотнею сіл! Та і з тими якось же наші справлялись. Он, як був Кисіль або Вишневецький Єрема.. Батечки! Було йдеш, чумакуючи, степом. "Чиє село?" — "Вишневецького".— "Чиї лани?" — "Вишневецького".— "Чиє староство?" — "Вишневецького! " Та й за тиждень не перейдеш його держави. Знаєте, робили тії великії пани з королем, що хотіли, дак усі городи й пригороди норочдаваїї їм король то іїа староства, то на волості. Да й з такими ж то, кажу, дуками бать; її пані і справлялись.

Оїсік як зачне оповідати, мов іч письма беручи, сива голова, то судня рада й про свій суд забуде.

—— Ну, як же, як вибивались наші з-під лядської кормиги? —питають молодші.

— Ге, як? Бог нашим помагав. Ляхи да недоляшки думали, що як притопчуть козака або посполитого, то й лежатиме, мов хворостина на греблі; мали вони нас за скот несмислений. А наш брат, сірома, у своїй драній свитині щодень, щоніч з плачем зове на поміч бога. Ляхи да недоляшки тонуть було у перинах, п'ють, гуляють, а наш брат, як той невольник до отця-матері, озивається до бога, перед богом душу свою, як горющу, невгасиму свічку, ставить: тим-то й не слабло наше серце, тим-то ми сміливо рушали супроти нечестивої сили, і господь повсякчас помагав нам.

Да отак гуторить-гуторить сільська громада да й зачне ту Хмельнищину до свого часу прикладувати, зачне перебирати, як хто з козацької старшини розбагатів і з чого-то так на Вкраїні стало, що в одного ні грунту, ні хатини немає, треба в підсусідках проживати, а другий на свої лани людей не назоветься, за всю осінь не обореться. От інший тут знов прийме річ да й ніде про займанщини викладовати:

— Як слобонили наші з божою поміччю од ляхів Україну, дак тоді по обидва боки Дніпра уся земля стала козакам спільна і обща. От і давай ділити по полках Україну: одні села до одного полку, а другі до другого тягнуть, і у полковому городі судову справу собі мають. Ну, а в полках осягли козаки й позаймали землі під сотні, а в сотнях під городи да під села; а там уже під свої двори, хутори да левади. От би, здавалось, і добре, та горе, що старожитні козаки, що з предку-віку козаками бувалії, військовій черні позавиділи, не схотіли ділитись рівно. "Які вони, — кажуть, — козаки? Їх батьки та діди зроду козацтва не знали. Зробимо перепис, і хто козак, той вольность козацькую матиме, а хто пахатний хрестянин, той нехай свого діла гледить!" Зчинилась була буча не мала: поспільство свого козацтва рішатись не хотіло, що ледві покійник Хмельницький утихомирив. І ото, которі багаті, що на доброму коні збройне до обозу могли виїжджати, тії зостались козаками і до леєстру козацького записані; котрі ж ходили піхом, дак зостались у поспільстві (опріч міщан, що по городах торги і комори крамнії мали), осіли на рангових або на магістратських та на чернечих грунтах або у шляхти та в козаків підсусідками, а інші зостались козацькими підпомічниками, що

двадцять-тридцять чоловік одного козака споряджають. Сі б то, може, й собі, як от і ми, козацької вольності пошукали, коли ж не сила! Як старшина з гетьманом розпорядила, так і зосталось. Давай посполитий до скарбу і подачку од диму, давай і підводу, і греблі по шляхах гати, а козак, бач, нічого того й не знає. Прийде було полковник або військовий старшина до гетьмана: "Благослови, пане гетьмане, зайняти займанщину!" — та й займе, скільки оком закине, степу, гаїв, сіножатей, рибних озер, і вже це його родова земля, уже там підсусідок хоч живи, хоч до другого державці, коли не любо, вбирайся. Знов прийде сотник чи осаул, чи там який хорунжий полковий до полковника: "Благослови, батьку, зайняти займанщину!" — "Займи, синку, скільки конем за день об'їдеш". А сотники козакам займанщини по всій сотні роздавали. Оборе плугом, обнесе копцями, ровом обкопає або ограничить кляками, та вже й не суньсь туди наш брат; де заб'є на болоті палю, там уже ти млина не будуй: сам він або його діти збудують. Отак-то, братці, отак-то, діти, тії багатирі, тії дуки-сріблянники з голоти розплодились! У Хмельнищину рідко який шляхтич зачепивсь па Вкраїні, приставши у козацтво, а тепер їх не перелічиш! Деякі повилазили знов із Польщі та повипрошували в гетьмана батьківщину або материзну; а більш сього вельможества із козацтва таки начинилось. І вже інший і забув, із чиїм батьком разом до війська у сіром'язці йшов. Той же зоставсь ув убожестві, а йому фортуна на війні послужила, у старшину, у значне козацтво ускочив, а далі займанщину зайняв, свиту гаптує, а ми сімряги мовчки латаємо. Отак-то, братці! Отак-то, діти!

А Шрам збоку слухає-слухає, да не знає, що вже тим навісним речникам і казати. "Нічого й речей дурно тратити,— думає собі.— Тут, бачу, довго хтось порався, а не хто більш, як отії проклятії комишники! Бач, яку старовину розворушено! Тоді ж і бог благословив проти гордих дуків да беззаконної шляхти ставати; а тепер Іванець для своєї користі роздуває старе вогнище. Темний люд закарбував собі в голові кармазини да нашийники, так тепер тілько тюкни, він по готовому сліду безумнії речі й городить, сам себе возмущає, а лукавий Іванець тим часом до свого добирається! Велика буде милость божа, як ми його подужаємо!"

X

Другого дня, на заході сонця, зблизились наші подорожні до Гвинтовчиного хутора, що стояв трохи у боку од Ніженя, серед гарної дубової та липової пущі.

Проїжджаючи мимо ковалеву хату (у пущі жив коваль хуторський), тільки що Шрам одрізнився од своїх, щоб поспитати, чи дома пан Гвинтовка, як із дверей мов лихий пхнув жінку, трохи коневі під ноги не сунулась; а за нею з макогоном вискочив з хати чоловік.

— Уже ж, — каже, — я тобі дам за ці пісні! Добравсь тепер я до тебе!

Бачить жінка, що нікуди втікати, давай круг Шрамового коня бігати.

— Ось,— каже,— лихо велике! Хіба нельзя вже й заспівати:

Ой, ти старий дідуга, Ізогнувся як дуга,

А я, молоденька,

Гуляти раденька!

Чоловік справді вже був сивий, а жінка чорноброва й молоденька.

— Ось постій, — каже, — суча дочко, дай мені тебе за космаки піймати; я тобі покажу свою старість!.. Смійся, смійся! Засмієшся ти в мене на кутні!.. Моргай, моргай! Ось як моргну тебе, то й ногами вкриєшся!

Та й давай гасати за нею круг Шрамового коня. А вона:

— Оддиш-бо трохи, Остапе! Бач, як засіпся!А я тобі заспіваю другої, коли цієї не вподобав.

Та й заспівала, танцюючи кругом да плещучи в долоні:

Коли б мені або так, або сяк,

Коли б мені запорозький козак,

То б він мене сюди туди повернув,

То б він мене до серденька пригорнув!

— Е, дак он якої ще! — закричав чоловік,— Уже ж тепер від мене не злизнеш! То-то я бачу, що запорожці щось дуже часто заходять до тебе, суки, води напитися!А в їх не вода на думці!

Да й почав ізнов ганятись за жінкою. А вона бігає круг Шрамового коня да ще й більш його дратує.

— Згиньте ви к нечистому!— каже Шрам.— Дайте мені проїхати!

— Де ж мені, панотче, дітись?— каже жінка.— Він мене вб'є, як наздожене. Тут хоч дурний, та такий злий, як собака.

— Сором тобі, — сказав тоді Шрам чоловікові, — сором тобі із сивими усима та блазнем себе являти!

Коваль тоді розшолопав, перед ким він єсть, уклонивсь панотцеві да й потяг у хату, піймавши обличня. Тілько на порозі ще посварився макогоном на жінку, а вона йому, регочучи, показала дулю.

— Чи дома пан осаул полковий? — поспитав у неї Шрам.

— Та дома! — каже.— Там усе з запорожцями бенкетує.

— Як? Гвинтовка з запорожцями!

— А чому ж, панотче? Хіба не знаєте, що запорожці тепер перші люде в світі? Кажуть, подаровав їм цар усю Вкраїну.

— Щоб ти окаменіла, як Лотова жінка, за такі речі! — крикнув з досади Шрам да скоріш і поїхав од неї.

— Сіль тобі на язик, печйна в зуби! — оддала потиху ковалиха, бо була трохи п'яненька.

Наздоганяючи своїх, Шрам іще раз зупинивсь, стрівши божого чоловіка.

— Отак,— каже,— діду! Не схотів їхати зо мною, да перше мене тут опинився!

— Е, да се Шрам до мене говорить! — каже божий чоловік.

— Як отеє тебе господь сюди заніс?— питає Шрам.

— Да от, попали мене у свої руки прощальники, сиплють сріблозолото, не одпускають од себе жодною мірою, да оце й під Ніжень затягли.

— Нащо ж ти їм тут здався?

— Оставили на мої руки товариша. Занедужав у їх курінний. "Одходи нам, батьку, сього козака, так ми тобі поможемо не на одного невольника". Так отеє живу тут да й няньчусь із ним, як із дитиною: то

співаю йому, то що. Здобувсь добре сіромаха. Той самий, що й з твоїм Петрусем ізчепивсь.

— І отеє тобі одогрівати таку гадюку!

— А чому ж? Мені усі ви рівні; я в ваші чвари да свари не мішаюсь.

— Іродова душа! — каже Шрам.— Трохи мені остатнього сина не спровадив на той світ!

— А що пак твій Петрусь? Як мається?

— Тут ізо мною. Насилу, бідний, на ноги знявсь.

— Так ви отеє в Гвинтовки гостюватимете?

— Хто в Гвинтовки, а я поїду просто до Васюти.

— Не застанеш ти Васюти в Ніжені; поїхав, кажуть, у Батурин на раду.

— На яку раду?

— Хто ж його знає, на яку! Усе, мабуть, про гетьманство клопочеться, так от ізозвав раду ще в Батурині.

— Так і Гвинтовка там?

— Ні, мабуть, йому не треба Гвинтовки до сього діла. А то чому б не зозвати ради у своєму столечному місті? Да цур йому! Що нам до того? Прощай, панотче, не задержуй мене.

Да з сим словом одвернувсь і пішов собі гаєм.

Шрам наздогнав свій поїзд коло високих воріт пана Гвинтовки.

Будинки в сього значного козака були не Череваневих: гонтова криша височенна, у два п'ятра; а в криші вікна повироблювані, і різаною мережкою скрізь гарно облямовані. Зверху криші по ріжках шпилі, а наверх комина вертиться по вітру залізний півень. Панський будинок був. А посеред двору в Гвинтовки стояв стовп, і в стовпу усе кільця, то залізні, то мідні, то срібні. Ото знак, що простий козак або посполитий в'яжи коня до залізного, а хто

значний козак, то до мідного; як же хто рівня господареві, так той уже до срібного.

Череваниха, розгледівши те все, обернулась до Шрама да й каже сміючись:

— Не дурно ж, мабуть, у мого брата жінка княгиня: у його все не по-нашому. А Шрам понуро:

— Се вже так: дігтяр і смердить дьогтем. Коли взяв польку, то вона тебе наскрізь своїм духом пройме.

Як ось, тілько що наші в'їжджають у ворота, аж пан Гвинтовка вертається з польовання в другі. Круг його хорти на мотузках; за ним їдуть козаки, трублять у роги, да ще пар зо дві й волів ведуть за собою.

— Еге, добродійко! — каже Шрам Череванисі.— Да твій брат справді, бачу, у пани пошився! Коли козак водив хорти за собою на мотузках?

— Се ще не диво,— каже Череваниха,— а диво, що он якого звіря впольовали!.. Як ся маєш, як живеш, пане брате? — закричала до Гвинтовки. — Привітай лиш нежданих гостей.

— І жданих, і давно званих! — каже Гвинтовка, під'їжджаючи до ридвана. — Чолом, кохана сестро! Чолом, любий зятю! Чолом, панно небого! Е, да хто ж отеє ще з вами? Невже се пан Шрам?

— А кому ж би була нужда,— каже Шрам,— забиватись сюди аж із Паволочі? Ось мій і син, пане полковий осауле, тобі до послуги.

— Ну, вже такої радості я й не сподівавсь! — каже Гвинтовка. — Настусю, Настусю-серденько! — крикне, обернувшись до будинку. — Вийди лиш подивись, які до нас гості завітали!

У дверях з будинку показалась господиня. Ще була молода і хороша, тілько бліднолика пані. Зараз було видно, що се не нашого пера пташка. Не та в неї хода, не та й постать, да й українська одежа якось їй не припадала. А гарна, чорноброва була пані.

— Княгине моя, золото моє! — каже їй Гвинтовка.— Привітай же моїх гостей щирим словом і ласкою. От моя сестра з дочкою; от мій зять; а ось високоповажний пан Шрам із сином. Його всяк знає на Вкраїні і в Польщі.

Княгиня зійшла з рундука назустріч гостям, веселенько всміхаючись, тілько дивилась якось так жалібно, що аж чудно усім здалось. Зараз можна було догадатись, що в неї лежить на душі якесь тяжке, невсипуще горе.

Гвинтовка скочив з коня, узяв свою жінку за руку і підвів до ридвана. А Череваниха з дочкою тож вилізли з ридвана, щоб привітатись із своєю вельможною родичкою. Оглядують тую княгиню, як яке диво; до неї, аж княгиня наче їх і не бачить. Щось друге в неї перед очима; аж помертвіла, наче щось страшенне побачила. Далі як крикне не своїм голосом:

— Ридван! — да й упала без пам'яті.

Усі засмутились; не знали, що се з нею сталось. Один Черевань усміхавсь, догадавшись, що тому за причина.

— Ге? Не дивуйтесь,— каже,— бгатці: ридван сей узяли ми під Зборовом, а в ридвані сидів князь із княжам. Князя ж погнали татаре до Криму, її княжа вражі козаки, насунувшись, кіньми затоптали.

Княгиню тим часом підвели з землі. Здихнула небога на вітрі, да, мабуть, почувши, що сказав Черевань, аж застогнала, наче її хто ножем шпирнув у серце.

— Бач, лядське кодло! — каже тоді крізь зуби Гвинтовка.— Я думав, вона вже забула прежні норови, аж, мабуть, вовка скілько хоч годуй, а він усе в ліс дивитиметься!

— Га-га-га! — засміявсь Черевань.— Хіба ж я тобі не казав: "Ей, не бери, бгате Матвію, ляшки: не буде тобі з нею щасливого життя!"

— Цур йому! — каже Гвинтовка.— Годі вже про се! Просимо до господи, дорогії гості. Ви, черті! — гукнув Гвинтовка на свої слуги.— Чого стоїте поторопівши? Однесіть панію в покої.

— Скажи, бога ради,— спитавсь у Гвинтовки Шрам, як увійшли до світлиці,— що отеє за дикий звір із рогами показавсь у ніженських пущах? Ганялись наші батьки по низових степах за білорогими сугаками; ганялись наші діди, коли правда, що співають у піснях, і за золоторогими турами по Дніпрових борах, а на такого тяжконогого звіря ще зроду ніхто не полював.

— Інший,— каже,— панотче, тепер час, інші й звичаї. Сугаки да тури їли одну траву, а сей тяжконогий звір перегризає дуб і всяке дерево при самому корені.

— Га-га-га! — засміявсь веселий Черевань.— Се вже, бгатику, справжня загадка.

— Он, бачите,— каже Гвинтовка,— ідуть у двір, познімавши шапки, ніженські кушнірі да салогуби. Які тепер смирні та покірливі, що в мене воли в дворі; а піди поговори з іми в магістраті: там зараз покажуть тобі трухлий шпаргал із вислою

печаттю!

— Да що ж тобі заподіяли сі добрі люде? — питає Шрам.

— Справді, що добрі! — каже, всміхнувшись, Гвинтовка.— Коли б ти почув, панотче, як сі добрі люде на городову старшину з запорожцями похваляються! Запорожці тепер з міщанами як рідні брати; п'ють да компонують укупі, як би нашому брату яму викопати. І така завелась смілость у вражих мугирів, що їде значний козак улицею, ніхто й шапки не ламає.

— Да підожди ж, пане-брате, — каже Шрам, — а ти ж сам чия сторона?

— Отеє ще! — каже Гвинтовка.— Авжеж, гетьманська.

— А чого ж ти водишся з запорожцями?

— Хто се тобі сказав?

— Хто б не сказав, а чутка така, що ти бенкетуєш із ними не згірш од міщан.

— Плюй ти, панотче, тому в вічі! Щоб отеє я, будучи паном на всю губу, не знайшов собі ліпшої компанії над запорозьку челядь!

— Так, так,— каже собі крізь зуби Шрам,— бачу вже я добре, що ти пан, хоть і не кажи.

А Гвинтовка глянув у вікно да й гукнув на свої слуги:

— Хлопці! Бийте вразьких личаків по гамаликах! Женіть батогами з двору хамове кодло!

— Казна-що, бгате! — каже Черевань.— Хто ж таки християнина, наче собаку, проганя од порога!

А Шрам, не витерпівши, додав:

— Так робили тілько пани ляхи да наші недоляшки. Чи не обляшила й тебе твоя княгиня?

— Як отеє так? — крикне Гвинтовка.

— Так, що твої речі і звичаї годились би й звірю Єремі.

Почервонів, як мідень, Гвинтовка.

— Батьку! — каже.— Од одного тебе я стерплю такі речі, не проливши гарячої крові! Я такий Єрема, як ти Барабаш. Єрема!.. Да нехай сатана візьме мою душу, коли не рад я повсякчас вийняти за Вкраїну шаблю один против десятьох!

Да й вийняв з піхви шаблю і блиснув нею на сонці; а сонце вже сідало і тілько на сволоці крізь вікна червоніло.

— Ну, ну, угамуйсь,— каже Шрам,— хіба ж я тебе не знаю? Мало чого скажеться під гарячу минуту? Не все, кажуть, переймай, що по воді пливе.

А сам собі подумав: "І Єремі дорога була Україна; і він махав за неї шаблею: як не махати, боронячи свої маєтності?"

— І справді,— каже Гвинтовка,— припало ж мені тепер змагатись, як треба гостей шановати. А гей, княгине! Давай лиш козакам вечеряти!.. Помилився ти, панотче,— каже знов до Шрама,— дуже помилився, сказавши, що жінка мене обляшила. Тривай лиш, чи не я її окозачив. Дивись: не гайдуки, не маршалки застилають у мене стіл. Доказали ми ляхам козацької слави: княгині їх тепер служать козакам за столом і не за столом! А ти кажеш, що жінка мене обляшила. Княгине, моє ти золото! Чи ти спиш, чи не чуєш? Вечеряти козакам пора!

Так вигукував осаул полковий Гвинтовка: хотів притьмом довести перед Шрамом, що в його жінка все одно, що служебка, хоть би вона була сто раз княгиня. І так, як мертве нехотя устає на чарівницький поклик з домовини, так тая княгиня, мов не своїми ногами, увійшла до світлиці на грізний поклик свого чоловіка. І так, як молода рабиня у старого, сивобородого турчина служить, і тремтить, і низько покланяється, так і та нещаслива княгиня, догоджаючи своїому чоловікові, низько вклонилась гостям і почала застилати стіл білою скатертю. А руки ж то білі, ніжнії, засукані по-хазяйськи по лікоть, здаються чистішими од скатерті і ніжнішими од миткалевих рукавів — сіяють крізь вечірню тінь, як свіжий сніг ранком надворі. Чи на те ж вони виховані, випестовані, щоб, покинувши високі князькії замки, застилати стіл козакові?

— Не честь, не слава хіба козакам,— каже господар, гледя на неї,— що в їх такії слуги? Сестро, небої о, прошу ж до гурту. Сідайте да й не клопочітесь у мене в господі ні про що, як пани над панами. Вам услуговуватиме горда польська папі, високоімснитая княгиня! А Череваниха каже:

— Ридван наш так налякав твою господиню, що коли б їй — у добрий час мовити — чого не сталось із переполоху. Може б, ізмити її свяченою водою, да нехай би наділа сорочку пазухою назад?

— Е, сестро! — одвітує Гвинтовка. — Мій голос підніме її і з домовини. Не вважай, що вона така смутна сьогодні: скажу тільки слово, так зараз розвеселиться да ще й через шаблю поскаче. Наші козачки танцювали ж колись під лядську дудку.

Хто б то зміг розказати, що на ту пору діялось на серці в бідної княгині! Мабуть, привикла вже небога до такого глуму; уже й не плаче й не зітхає. Слухає теє гор'дованнє од свого чоловіка так, мов не про неї й річ; тілько часом здригнеться од його грізного голосу, як струна на бандурі.

— Боржій, боржій, жінко! — покрикує на неї Гвинтовка.— Докажи, що твоя висока порода на якесь таки лихо тобі здалася. Давай нам якоі-небудь настойки чи запіканки, тілько такої, щоб і старе помолодшало.

Принесла княгиня й запіканки, почала гостей шановати. Мусила перше випити чарку сама, і тоді вже стала гостей обносити.

— Пийте тепер безпечніше, дорогії гості,— каже господар,— ляшка вас не отруїть.

— А од їх роду — не во гнів твоїй жінці — се іноді й станеться,— каже Шрам.— Може б, і батько Хмельницький пожив іще на світі, якби не сватавсь із ляхами.

— Бач, моє золото, які твої земляки! — каже Гвинтовка.—Хвали бога милосердного, що я тебе слобопив од їх. Хоть, може, мої липові світлиці й не те, що княженецькп замки, так хоч поживеш між православними християнами; усе-таки не так смердітимеш лядським духом, як позовуть на суд перед бога!

— Та чи по нашому ж вона молиться? — шепнула Череваниха братові.

— Отак, сестро! — одвітує той голосно.— Невже ж ти думаєш, що я мав би кателичку за жінку? Уже не знаю, що там у неї в душі сидить, а вона в мене і до церкви ходить, і хреститься по-нашому. Перехрестись, моє золото!

Княгиня перехрестилась, як дитина, і що то! Бачся, нічого не заважають слова, а Леся, да й сама Череваниха, насилу змогли дивитись без сліз на ту нещасливу невісту. Так, як бідний горобчик попадеться у руки хлоп'ятам та й не знає, за що над ним знущаються, а тії йому виспівують, як жиди Христа мучили, крутять да підкидають угору, так ся безталанна княгиня попалась тепер між козаки; і що там тії князі, сенатори да великі пани наробили, про що вона й не відала, за все тепер одвічає.

Тілько ото що посідали за стіл і Шрам поблагословив страву, як ось хтось одсунув знадвору кватирку і гукнув на всю світлицю:

— Пугу!

Шрам з серця аж ложку покинув, а господар замішавсь-замішавсь да й сам не знає, що йому робити. Як ось ізнов:

— Пугу! Чи ти спиш, пане князю, чи вже так завеличавсь, що не хочеш пустити доброго чоловіка і в хату?

— Просимо, просимо, пане добродію! — каже Гвинтовка.— І сіни, й хата перед тобою настіж.

— А собаки ж у вас не кусаються?

— От славно! А нащо ж співають:

Запорозький козак

Не боїться собак?

— А кішки в вас не дряііаються ?

— Бог з тобою, добродію!

—— Тепер чортзна як стало на Вкраїні! — каже, усе-таки за вікном, голос.— Наш брат не у всякі двері й сунься.

— Коли не у всякі,— каже Гвинтовка,— так у мої і опівночі можна.

— Пане Матвію! — озвався тоді до його Шрам. Так отес ти так не брагаєшся з запорожцями?

—— Е, добродію мій! — каже, зачервонівшись з сорому, Гвинтовка.— Запорожець запорожцеві не пара. Се батько Пугач, старець, або дід кошовий. Із ким, із ким, а з їм ладити треба. Тепер на Вкраїні усе так перевернулось, переплуталось і перемішалось, що навпростець нікуди не проідеш. Утремо ми запорожцям носа, як колись візьме наша, а тепер поки що треба гладити за шерстю. Вони-бо в царя велике пошанованнє мають і, чого хочуть, усе одержують.

— Не їздить же нам, пане брате, із тобою одним шляхом,— каже понуро Шрам.

Як ось увійшов до світлиці батько Пугач, старий, довгоусий дідуган, із своїм чурою. У простих сімрягах, а сорочки чорні, як сопуха. Да господареві, мабуть, на сей час було байдуже, що не одягні гості: забувши і своє панство, зустрів батька Пугача з таким привітаннєм, мов той у найдорожчих кармазинах.

— Прошу ж,— каже,— за стіл до громади.

— Не сяду! — каже Пугач, стоя серед світлиці.

— Чому ж не сядеш?

— Тому, що в тебе добрим людям така честь, як собакам.

— Про яких се ти добрих людей говориш?

— Та хоч би й про тих, що за віз хворосту платять по дві пари волів. Та ось вони й самі йдуть до твого вельможного панства. Без мене ти їм не дав і приступу.

Увійшли міщане в світлицю да й стоять у порога.

— Ну, скажи,— каже батько Пугач,— за що ти в їх воли забрав?

— Щоб не рубали гаю, от за що!

— Та вони ж, коли хочеш знати, не в твоєму гаю рубали, а в городовому!

— У городовому, батьку! У городовому, пане! — загули міщане, кланяючись то Пугачеві, то Гвинтовці.

— От славно! — каже Гвинтовка.— З якого ж се часу моя займанщина стала городовим гаєм?

— Та це, пане,— одвітують,— по-твойому вона твоя, а по нашим магістратським записям вона наша біс зна з якого ще часу. Ще скоро батько Хмельницький вигнав ляхів та недолящків з України, то зараз і дав нам привілей осягти під город поля, гаі і сіножаті, які самі улюбимо. Ще й досі є знаки, що позначили наші бурмистрове.

— Та се то ми знаємо,— каже Гвинтовка,— що ви того тілько й пасли, як би вхопити щонайкращий шматок із козацької здобичі! Козакам було тоді не до займанщин: козаки тоді бились із ляхами понад Случчю, понад Горинню да топились по багнах, а ви з своїми пикатими бурмистрами давай викроювати щонайкращі поля та сіножаті! Се то ми знаємо! Так, отже, ні! Козацький бунчук переважить бурмистерську патерицю! Пан полковник сам давав мені бунчука, щоб я його рукою займав собі займанщину, скілько за день конем об'їду. Цілий день не вставав я з своїми з коня, і тепер нехай ніхто не говорить, що се [не] моє добро!

— Послухай, пане князю, ти мене, старого Пугача, — каже поважно січовий дід.— Старий Пугач ні для кого в світі душею не покривить. Нехай міщане дечим і поживились од козаків у польську заверюху, та вже ж і козаки почали тепер нагинати їм шиї справді по-шляхетськи. Засівши в їх магістрати, в ратуші, старшина козацька орудує їх війтами, бурмистрами і райцями, як чортяка грішними душами. Коли тобі полковник дав займанщину, то нехай воно так і буде; тілько ж не обіжай добрих людей, верни їм їх воли.

Помовчав трохи Гвинтовка да, глянувши на Шрама, й каже:

— Ні, нехай шукають їх у бурмистрів, що поробили в моїх гаях прикмети; а я докажу їм, що я в своєму добрі пан. Треба сим безшабельним гевалам збити трохи пихи.

— Ох, швидко сі гевали зроблять вас гамаликами! — сказав тоді батько Пугач.— Не поможуть вам ні шаблі, ні бунчуки! Дурні ви, дурні з своєю пихою, та й не каєтесь! Дітки мої! — обернувсь до міщан.— Плюйте ви й на його гординю, й на його здирство! Ми вернем вам ваше добро десятерицею.

— О, спасибі ж тобі, батьку, що хоч ти за нас уступився! — кажуть міщане.— Просимо ж до нас на вечерю. Не погордуй уступити до нашої

простацької господи. Прощай, пане князю. Прийде й на нашу юлицю празник.

— Потривай, пане добродію,— каже Гвинтовка,— я не хочу сперечатись із тобою через личаків. Нехай беруть воли к нечистій матері, а ти оставайсь вечеряти.

— Не до вечері тепер нашому брату,— одвітував Пугач.— Будуть хутко наші сюди під Ніжень. Ось ідуть уже царські бояре; ми їх до Переяслава не пустимо. Гарний город і Ніжень для чорної ради. Дак не до вечері вже нам тепер.

І, не дожидаючись одповіді, насунув шапку да й потяг із хати. Міщане за ним.

А Гвинтовка оставсь тепер перед Шрамом ні в сих ні в тих. Бачить, що вже Шрам розкусив його. От же ще таки хотів замазати щілку то козацькими воскликами — на се був дуже здатен,— то лестивими привітаннями; да вже Шрама нічим не розважив. Насупивши брови, сидів старий за вечерею; а другі гості, бачивши, що він такий похмурий, і собі сиділи мовчки.

Узяла Гвинтовку досада; напавсь на бідолашну княгиню. А княгиня, не сідаючи за стіл, усе ходила слідом за дівчатами, що подавали до столу страви. Жодна страва не прийшлась йому до смаку: усе не так, усе йому на лядський лад приправлено. Давай коренити ляхів і всі їх звичаї.

А бідна княгиня, бачучи, як він розлютовавсь, аж тремтить уся, що та билина од вітру. Порядкує і сама не знає, що куди і до чого; далі якось зачепила рукавом срібну коновку, повну вишнівки, да й розлила по всій скатерті.

А Гвинтовці, мабуть, аби найти приключку.

— Чортова кров! — крикне так, що аж вікна затремтіли, да й пхнув од стола княгиню. Бідна так і брязнулась об землю.

— Гей! Черті! — крикне Гвинтовка на свої слуги.— Візьміть ік бісовій матері сю лядську погань!

Вибігли дівчата з кімнати, підняли да й повели з світлиці свою панію.

Черевань поглядував на Шрама, що то він тепер скаже; а Шрам сидить понурий, буцім нічого й не бачить. Не сказав нічого й Черевань, і всі мовчки скінчили вечерю.

Шрам по вечері сказав тілько господареві, що завтра рано на зорі поїде в Батурин, а Петра оставляє, яко недугуючого, одпочивати у його хуторі. З тим і порозходились на спочинок.

XI

Уставши вранці, пішов Петро у станю, а на стані вже панотцевого коня й немає: ще до світу махнув старий у нову дорогу; десь його й сон не взяв.

Тяжко було на серці моєму Петрові. Одна думка усюди його проводжала: жалковав на своє нещасливе коханнє. Ось бо спершу нудив світом, що горда дівчина на його байдуже; далі скільки-то перегоріло у його в серці огню од того несказанного жалю, що інший перед його очима взяв да й веде її до вінця; а тепер ще нове горе: знає, що вона його любить щиро, да треба розізнатись навіки. А боже мій милий! Як би то й назвати теє щастя, щоб жити з нею в парі, як голуб із голубкою!

Так-то вже тому бідному козакові любощі очі затуманили, що, здавалось, тілько там, де вона, і сонце сіяє, і божий мир красен; а без неї усюди тьма і пустиня.

Інший то, може б, не вважив, що панотець не благословить і що вже вона заручена другому; махнув би, може, з нею в дикі степи, на Хорольські хутори, да й насміявсь би над лихою долею. А Петрові й думку таку було страшно допустити у голову. Він добрий був син і щирий козак; лучче йому з нудьги загинути, ніж панотця навік преогорчити і золоту свою славу гряззю закаляти. У його інша була думка: умислив собі, після панотцевої смерті, ійти на Запорожжє да, поробивши власним коштом човни, з охочими козаками турецькі городи пліндровати і жизнь свою по-лицарськи, на полі чи на морі, за християнську віру положити. А поки що уложив собі од Лесі якомога одбігати і на самоті перемогати тії нещасні любощі. Тим-то й тепер, походивши, посумовавши по стані, не схотів вертатись у будинок, щоб не зустрітись із своєю несудженою дружиною, а пішов своїм звичаєм блукати по пущі, чи не розжене свого смутку.

Взявши на ліву руку од дороги, пішов узенькою стежечкою, і як не звертав свої думки то на панотця, де то він обертається, то на тривоіу по Вкраїні, а серце знай своє шепче. Вже час немалий іде він пущею, коли ж виходить на лощину, гляне — кінець лощини із-за дерева димок. Сонце вже піднялось геть-то, так дим унизу поміж деревом синій, а вюрі наче золотий серпанок. Дивиться Петро, аж і огорожа, і хатка мріє оддалекй. Вже він хотів звернути набік, щоб не тривожити дурно чужих собак; коли ж гляне — іде супротив його од хати середнього віку чоловік, у козацькій жупанині, а його під руку веде молода, чорнява дівка. А чоловікові тому, мабуть, і не треба чужої підмоги; однімає од неї руку да й каже:

— Та ну, Настусю, к нечистій матері! Що ти мене ведеш, мов п'яницю з шинку? Я сьогодні хочу пограти конем по полю, а ти мене водиш, наче дитину. Геть, кажу, оступись!

Як же здивовавсь Петро, пізнавши Кирила Тура! (бо се він самий і був). І, дивне діло! Так йому зрадів, наче рідному братові; а що недавно бились на смерть, про те йому й байдуже.

І Кирило Тур зрадовавсь; привітавсь так, як із давнім приятелем.

— Поздоровляю,— каже,— по ліках! Ну, не думав я, щоб після такої руки ще ти дивився на божий мир. Та й сам я — мовити правду — не хотів би більш підійматись на ноги. Бог знає, чи трапиться вдруге так гарно вкластись спати.

— Не знать що ви говорите, братику! — каже йому дівчина, дивлячись люб'язненько йому в вічі і ще таки держачи його за руку.

— Мовчи, бабо! — сказав Кирило Тур.— Ваш брат у сьому не тямить сили. Вам жизнь іздається казнає-чим. Хата, піч, подушки — ото вам і все щастє. А козакові поле не поле, море не море, щоб ізнайти долю. Козацька доля в бога на колінах. Туди і рветься наша душа, коли хочеш знати... Та чи з тобою ж про сі речі вести розмову? Я вже, братику,— обернувсь Кирило Тур ізнов до Петра,— покидав зовсім сей світ, набитий бабами та всякими химерами, уже був і ногу поставив на поріг, щоб іти в далеку дорогу, так що ж? Учепились за мене добрі люде і таки вернули назад. Думають, куди яке добре діло зробили, що не дали вмерти! Їм здається, що й нема вже в бога нічого кращого над оцю мізерну жизнь; а от у кого товку є хоть за шеляг, то всякому скаже, що вона не стоїть ніякогісінького жалю!

— Скажи ж мені,— перебив його мізкованнє Петро,— як отеє ти опинивсь на сім боці?

— А так,— каже,— що взяли добрі люде та й давай няньчити, сповивати, купати, наповати усякими зіллями, а далі й сюди з собою завезли. Дуже тут мене треба! І куди ж утрапили? Якраз у хату до моєї матері! Тут уже баби як попали мене в свої лапи, то от, як бач, ніяким побитом не одкараскаюсь. Притьмом кажуть, що я нездужаю; а я так нездужаю, що ведмедя б за ухо вдержав. Коли б не божий чоловік, то довелось би з нудьги пропасти між плаксивим бабством. Той, спасибі йому, розважить таки інколи душу козацькою піснею та й на божий мир дивиться по-людськи.

— А побратим же твій де? — спитав Петро.

— Побратимові,— каже,— моєму тепер доволі діла. Хочемо задати перцю городовій старшині, так шатається тепер по всіх усюдах, наче ткацький човник по основі. Нап'яли братчики вам добру основу; витчуть вам таку сорочку, що ні руками, ні ногами не повернете.

— Слухай, брате,— каже Петро,— коли казати, то кажи ясно, а не загадками.

— Кажи йому ясно! — засміявшись, мовив запорожець.— Який тепер чорт скаже тобі що-небудь ясно, коли звідусюди нахмарило? Виясниться вам хіба тоді, як заторохтить грім та заблискає блискавиця. А вже до сього не далеко. Казав побратим, що вже над Остром, у Романовського Куті, наші і кош заложили. Сьогодні, тривай, чи і сам Іван Мартинович не прибуде з отаманнєм; а к завтрьому ік ранку, щоб і бояре царськії не над'їхали. Чорний люд збирається під Ніжень, як сарана. Кажуть, у Ніжені під раду великий урожай на кармазини...

У Петра од таких речей аж мороз пішов поза шкурою. Перш усього подумав він про свого панотця і вже хотів був бігти до хутора, щоб його сповістити, да згадав, що панотець у дорозі. Друга його думка була про Лесю: боявсь, щоб як-небудь і їй у козацьких чварах не досталось, а ще більш боявсь, щоб Кирило Тур, під сей каламутний час, удруге не вкрав її, так як у Києві. Що ж тут чинити?.. "Заведу про неї річ із запорожцем!" Да й натякнув про Лесю.

— Ге-ге-ге! — каже, зареготавши, запорожець — Невже ти ще й досі не викинув з голови тії дурниці? Мені здавалось, досить пустити чоловікові піввідра крові, щоб одумавсь, аж, мабуть, ні! Мабуть, вас няньки вже змалечку загодовують такою кашею, щоб і з сивим волосом не перестав чоловік липнути до баб!

— А ти, вразький прудиусе,— каже сміючись Петро,— невже б то занедбав дівчину, що бивсь за неї, мов скажений?

— Пху! — аж плюнув з серця запорожець.— Став би я тепер думати про таку пакость! Один тому час, що чоловік іскрутиться. Тепер давай мені хоч копу таких дівчат, то, їй-богу,— от велике слово "їй-богу",— усіх оддам за люльку тютюну!

Полегшало в козака на душі.

— Ну, куди ж,— каже,— отеє ти ідеш?

— Та от бач, божий чоловік звелів мені проходжуватись по пущі, а баби мої... се сестра моя, коли хоч знати, а там у хаті ще й мати є... так баби мої не ймуть віри, що я одужав. Та вже я їм сьогодні докажу, що пора їм од мене одчепитись: осідлаю коня та проїду по полю так, щоб аж ворогам було тяжко, як мовляв Черевань. А що бак Черевань?

— Тут із нами у Гвинтовки,— каже Петро.

— Дак ми з тобою сусіде,— сказав запорожець.— Ну, братику, будемо ж тепер жити мирно, коли тілько проживе тепер [мирно] хоч одна душа на Вкраїні. А поки що ходімо лиш у хату та поснідаймо.

Петро на те ізозволився. А в хаті вже поралась коло печі стара мати: пекла млинці на сніданнє.

— От і моя ненька старенька,— сказав Кирило Тур, да й каже матері:

— Коли хоч, нене, знати, що се за козак, так се той самий, що разом нас із ним нашпиговано під Києвом.

А Петрові шепче на ухо:

— Я не скажу їм, що не який враг і нашпиговав мене, як не ти; а то дивитимуться на тебе бісом. Сі баби ніяк не збагнуть, що сьогодні можна з чоловіком рубатись на всі заставки, а завтра гуляти вкупі по-братерськи. Не знать як дивляться на божий світ. Сказано — баби.

Стара неня була радесенька, що в сина трапивсь знакомий гість, і зараз почала його трактовати. Миттю подала на стіл гарячих млинчиків, сала кусок положила на кружечку і мисочку сметани поставила; ще й пляшку перчаківки достала з полиці.

— От як мене втішив на старість господь милосердний! — каже до гостя,— Не думала я вже бачити довіку свого синка, свого ясного сокола!

І обняла Турову голову, і поціловала його в чуприну,

— Годі, годі, мамо! — каже запорожець.— Ти б, здається, тілько й робила, що няньчилась ізо мною. Я вже й так боюсь, щоб через тебе товариство мене не одцуралось. Скажуть: "Іди собі геть: нам таких маміїв не треба!"

— А ти ще таки не перестав думати про ту прокляту Січ? — сказала мати.

— Паніматко! — крикне запорожець.— Не давай волі язику, коли хоч, щоб я прожив у тебе в хаті ще хоч півдня! Як можна узивати проклятим славне Запорожже!

— Щоб воно тобі запалось! — каже крізь сльози мати.— Узяло воно в мене, наче сира земля, чоловіка — не знала я щастя замолоду; а тепер візьме ще й сина — не дознаю я щастя й при старості літ!

— Ну, що ти вдієш із сими бабами! — каже, засміявшись, Кирило Тур. — У їх щастєм зоветься чортзна-що! Ну, давай лиш нам, нене, по чарці,

то, може, повеселішаємо. Тепер Січ буде недалечке: у Романовського Куті. Правда, й туди вашому брату все одну — дзусь! Так я сам іноді до вас навідаюсь, та часом ще й гостинця привезу.

— Не треба мені кращого гостинця, як ти сам, сину мій коханий! — каже мати.

— Чому не Маруся! — одвітує Кирило Тур.— Так не для баб же создав господь козака. Є в його що-небудь краще робити, ніж сидіти отут та втирати млинчики. А млинці важні! Нічого сказати, важні млинці!

Тільки що се сказав, як ось під вікном затупотять коні, а хтось у вікно по-запорозьки:

— Пугу! Пугу!

Жінки обидві так і затремтіли. Уже їм не впервинку було се низове пугання, тільки ж ніколи не було їм так страшно.

— Ох, моя матюнко! — крикне Кирилова сестра. — Чого ж се мене такий страх ошиб? Хто се такий, мій братику?

А запорожець їй понуро:

— Се вже сестро, приїхали по мою душу.

— Ох, лишечко! — заквилила мати.— Що ж оце ти сказав, мій синочку?

— А ось,— каже,— добрі молодці самі тобі розкажуть, коли ще не догадалась.

Як ось двері одчинились, і лізе в хату, тяжко переступаючи через поріг, батько Пугач, а за ним його чура.

— А здоров, вражий сину! — так привітав кошовий дід Кирила Тура.— Як ся собі маєш? Добрих послав тобі господь гостей, та чим-то їх уконтентуєш! Прощайсь лишень, дияволів сину, з матір'ю та сестрою, бо вже недовго ряст топтатимеш!

— Батечки мої, голубчики! — крикне, злякавшись, Кирилова мати. — Що ж оце ви з ним хочете робити? Не зоставляйте мене сиротою на старості, не однімайте в мене мого світу, мого сонця!

А батько Пугач на неї й не дивиться да знов до Кирила Тура:

— А що, вражий сину! Зоп'явсь уже на ноги? Одпас уже товсту мармизу? Поїдьмо лиш до коша на розправу. Ти думаєш, ми дурно насипали божому чоловікові шапку талярів? Пакосник ти паскудний! Плюгавець! Загладиш ти в нас сьогодні увесь сором, що наробив товариству! Убирайсь лиш, гаспедський сину! Сідлай коня! Тебе б треба, взявши за шию, вести до обозу на вірьовці, як собаку, та вже я честь на собі кладу: пограй уже, так тому й бути, в остатній раз на коні!

Ні живі ні мертві слухали такі речі мати й сестра Кирилова; далі, наче їм хто ніж устромив у серце, повалились на землю да й припали до ніг батькові Пугачеві, да плачуть же то гірко, да молять, щоб не однімав у їх остатньої радості.

— Гетьте к нечистій матері! — крикне жорстокий запорожець.— Якого біса лізете передо мною? Не я над ним суддя: все товариство з їм правуватиметься!

Тоді Кирило Тур піднявсь із-за столу да й каже веселим голосом:

— Казнає-що робиш ти, батьку! Хто ж таки лякає так жінок? Але ж і в тебе, тривай, була мати: не вовчиця тебе на світ породила! Сідайте лиш та підкріпляйтесь, чим бог послав, а я ось осідлаю коня, одягнусь, та й поїдемо. Мамо, сестро! Годі вам не знать чого убиватись! Хіба ви не знаєте жартів запорозьких? Наш брат і жартує так по-ведмежи, шо іншого й до сліз доведе.

Не знали сердешні, чи йняти, чи не йняти віри Кирилу Турові, однак стали трошки спокійнійші. Дивляться мовчки на грізного свого гостя, на батька Пугача, чи не скаже він хоть словечка м'якшого, чи не всміхнеться до них. Ні, білі його брови страшно насупились. Попустивши вниз сивий довгий ус, поглядовав він на Кирила Тура, як хижий орел на ягницю.

А Кирило Тур буцім на те й не вважає.

— Чого ж,— каже,— ви поторопіли? Батько пошутковав, а в їх уже й душі не стало. Давайте лиш млинців гарячих, а я ось пошаную гостей перчаківкою. Я вам казав, що пограю сьогодні конем по полю. Ну, приїхали за мною козаки, та й годі. А вони вже й розпустили губи. Ех, бабська натура! А ще просять — зостанься з ними жити. Що за життя козакові з такими плаксами!

Батько Пугач сів за стіл, поблагословивсь да й почав уплітати млинці. Кивнув на чуру, і чура сів коло його да й прийнявсь за сніданнє.

Кирило Тур вийшов із хати і почав звати свистом свого коня з гаю. Кінь пасся на волі округ хати. Розумна була животина: зараз прибігла, зачувши хазяйський посвист.

Почав Кирило Тур збирати зброю да, щоб заспокоїти паніматку, що мовбито в його на думці нема нічого смутного, ідучи мимо вікон, завів козацьку пісню повним да розлогим голосом:

Ой, коню мій, коню!

Заграй підо мною

Та розбий тугу мою;

Розбий, розбий тугу

По темному лугу

Козакові та молодому...

Тільки не втрапив неборак вибрати добре пісню: вона ще більш завдала туги старій козацькій-неньці. Покинувши дочці своє пораннє коло печі, сіла сердешна мати кінець стола да так же то гірко почала плакати, що й старе запорозьке серце трохи пом'якшало.

— Не плач, нене: дурно сльози тратиш,— сказав батько Пугач.

А Кирило, ідучи знов мимо вікна, співає свою пісню, да й таким же то смутним оддавсь на сей час у хаті його голос!

Ой, згадай мене, моя стара нене,

Як сядеш увечері їсти

Десь моя дитина на чужій стороні,

Та нема од неї вісті!

Сковорода перевернулась і покотилась на долівку в Кирилової сестри. Кинулась бідна голубонька до матері, обняла да й заголосила:

— Матусю, моє серденько! А що ж ми тоді в світі робитимем, як не буде в нас Кирила?

А та, безталанна, за слізьми й світу божого не бачить і слова не промовить.

Аж ось іде в хату Кирило Тур, удаючи з себе такого веселого молодця, що ти б казав — він на весіллє прибравсь. Глянувши на сей плач да обніманнє, став серед хати, здвигнув плечима, руки розставив да й каже:

— Ну що ти з сими бабами чинитимеш? І пораннє покинули! Уже правда, що тільки нагадай козі смерть! Що ж! Хіба мені самому пекти млинці для пана отамана! Годі, кажу, вам рюмати; не де в біса дінусь, вернусь іще сто раз до вас, нікчемне ви бабство!

— Ну лиш, підперізуйсь,— каже батько Пугач,— я довго ждати не буду. А ти що за чоловік? — обернувсь до Петра.

Той мовчки дивився на все, що перед ним діялось. Сказав йому своє ім'я й прізвище.

— А! — каже.— Син того навісноголового попа, що мішається не в своє діло. Ось ми вам хутко втремо носа: Іван Мартинович уже під Ніженем; навчить він вас пановати та гетьмановати!

Знайшов би Петро, як одвітовати мужиковатому січовому дідові, якби коли перше; а тепер довга хвороба охолодила йому кров, що мусив він лучче змовчати, ніж ізмагатись без пуття із завзятим дідуганом.

Скоро одягсь Кирило Тур, зараз батько Пугач із своїм чурою встав, помоливсь до образів, подяковав за хліб, за сіль да й пішов із хати.

А Кирило Тур уклонивсь матері да й каже веселенько:

— Прощай, матусю! Прощай, сестро! Прощай і ти, брате! — обернувсь до Петра да й пішов боржій із хати.

Матері й сестрі здалось, що бачать його уже востаннє; кинулись за ним, хотіли хоть обняти його на прощаннє. А він скочив на коня да й почав його крутити да кидати на всі боки, що ні мати, ні сестра не одважились ухопити коня за поводи або за стремена.

— Коли ж тебе, брате, ждати нам у гості? — спитала сестра. А він їй:

Тоді я прибуду до вас у гості,

Як виросте трава на помості

Да, стиснувши коня острогами, і помчавсь од них, наче той вихор. За ним повіявсь і батько Пугач із своїм чурою. А бідолашні вернулись у хату да й заголосили, наче по мертвому.

— Не вбивайсь, паніматко,— каже тоді Петро,— може, ще все гаразд буде. Романовського Кут недалеко: Кирило, може, хутко й вернеться.

— Як виросте трава на помості,— шепче сама собі сестра Кирилова.

— Голубчику мій! — сказала Петрові стара Туриха. — Зроби ти мені, нещасливій матері, таку ласку, піди до Романовського Кута, до тих проклятих запорожців, та подивись, що вони з ним робитимуть. Ох, мабуть, він провинився перед товариством! А в них нема ні крихти жалості. Піди ти, мій голубе сизий, та сповісти нас що вони з ним чинитимуть! Хоч звісточку нам передай, чи ще він є на світі!

— Добре,— каже Петро (жаль йому було сердешної бабусі),— піду,— каже,— немов принесу вам потішну звістку.

— О, поможи тобі, господи!— кажуть разом обидві да й випровадили його з молитвами.

XII

Урочище Романовського Кут і мала дитина показала б у тій околиці, а найбільш тепер, як усяке говорило про Йвана Мартиновича (а він стояв кошем у Романовського Куті). Зробила той Кут якась річка самотека, павши у річку Остер, у лузі. Росли там над водою старі дуби з березами; вони й місце скрашали, і холодок запорозьким братчикам давали.

Іще оддалеки зачув Петро глухий галас, мов на ярмарку. Підійшов ближче — аж справді тут неначе ярмарок. Назбиралось люду незчисленна сила, і все то була сільська чернь, мужики, що позіходились грабова-ти Ніжень, як приобіщав їм Брюховецький. Обідрані кругом, у чорних сорочках: мабуть, самі бурлаки да гольтяпаки, що, не маючи жодного притулку, служили тілько по броварнях, по вінницях да ще по лазнях грубниками. У іншого сокира за поясом, у того коса на плечі, а другий притяг із колякою. Аж сумно стало Петрові, як розібрав, що воно єсть отся купа голоти.

Поміж людьми сям-там стоять бочки з пивами, ширітваси з медами та з горілкою, вози з мукою, сала, пшона і всякі припаси. Усе то настачили, усердствуючи Івану Мартиновичу, ніжинські міщани за те, що каже: "Не знатимете під моею булавою жодного козака або козацької старшини над собою паном: усі будемо рівні". (Добре він порівняв Україну!)

Ніхто ні в кого не питавсь тут, що їсти або пити: усякому була своя воля — роби що хоч, як у себе в господі. Повикопували в землі здоровеннії печі, запалили огні. Тут у винницькій кадці місять тісто троє разом ногами, а там печуть цілого вола, а там у здоровенних казанах варять на таганах да на катрягах кашу. Дим, наче хмара, ходить понад головами. Інші тільки те й роблять, що пораються коло бочок да потчують усякого, хто стоїть або йде мимо, а інші вже лежать

повивертавшись, як у холод мухи. Безумна якась радість у всякого в очах і в річах. Усюди знай викрикують: "Іван Мартинович, батько наш любий!" Зніме вгору в одній руці чарку чи ківш, а в другій шапку з голови да й репетує, що Іван Мартинович і день і ніч побивається за людським щастєм.

А тут кобзарі швендяють поміж людьми, іграють на кобзах, на бандурах да співають усяких пісень Пробираючись проміж купами, надивився Петро усячини. Отеє тут буде юрба, що знай танцюють та сміються. Побравшись у боки, вибивають під бандуру гопака веселії злидні; а коло їх, повитягувавши шиї, стоять кругом та дивляться, чудуючись, наче на вертеп абощо. А там стоять, збившись у купу, понурі голови. Потупивши очі, похилившись на киі або на косовища, старі гольтяпаки слухають кобзаря. Іграе він їм, сидячи посеред, підобравши ноги, як ляхи Україну пліндровали або як батько Богдан збирав козацтво поміж людом да ставав супротив дук і шляхти. Інші, підвипивши вже добре, крепко плакали, слухаючи пісню; тілько і між веселими, і між смутними купами одна ходила з серця до серця думка! Брюховецького величали другим Хмельницьким, що іще раз стає за Вкраїну супротив її ворогів і дарує мирові волю.

Минаючи і тих, що скачуть, і тих, що плачуть, Петро протовилявсь усе дальш, чи не вздрить червоних жупанів запорозьких. Що глибше в кут, то все був люд одягніший, були тут уже й міщани в личаках і в синіх каптанах, було й городове козацтво в блакитних да в зелених жупанах; а кармазинш шаровари або жупан запорозький хоть би один. Дійшов він і до самого коша, до віщового радного місця. Туг скрізь було вирівняно і посилано піском гарно Не видно було ні димних печей, ні бочок, ні возів з припасами;

тілько козацькі намети кругом стояли. І сюди й туди, і вдовж і впоперек знай швендяють люде. Гомін такий, як у тих бджіл у ульні. Тепер тілько постеріг Петро, що запорожці тут не одрізнялись одежею од простої сіроми Знати їх було хіба по довгому оселедцю з під шапки да по шаблях і пістолях — шаблі й пістолі були в деяких дорогії.

Зупинивсь і розглядає добрих молодців, чи не вздрить Кирила Тура. Аж дивиться — іде збоку чоловік середнього росту й віку, а за їм і по боках його ціла юрба усякою люду — і запорожці, і городове козацтво, і мішане, і прості мужики-гречкосії. "Іван Мартинович! Іван Мартинович!"— знай круг його гукають. Петро й постеріг, хто се такий, і почав придивлятись, що там за Брюховецький. Що ж? Він думав, що сей пройдисвіт ізробивсь тепер таким паном, що й через губу не плюне, думав, що весь у золоті да в блаватасі; аж де тобі! Чоловічок сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, чоботи шкапові попротоптувані — і пучки видно. Хіба по шаблі можна було б догадуватися, що воно щось не просте: шабля аж горіла од золота, да й та на йому була мов чужа. І постать, і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловік простенький, тихенький. Ніхто, дивлячись на ньою, не подумав би, що в сій голові вертиться що небудь, опріч думки про смачний шматок хліба да затишну хату. А як придивишся, то на виду в його щось наче ще й приязне: так би, здається, сів із ним да погуторив де про що добре да мирне. Тілько очі були якісь чудні — так і бігають то сюди, то туди і, здається, так усе й читають ізпідтишка чоловіка. Іде, трошки згорбившись, а голову схилив набік чак, наче каже: "Я ні од кого нічого не бажаю, тілько мене не чіпайте". А як у його чого поспитаються, а він одвітує, то й плечі, наче той жид, підійме, і набік одступить, що б ти сказав — він усякому дає дорогу; а сам знітиться так, мов той цуцик, ускочивши в хату.

Отакий-то був той Брюховецький, такий-то був той гадюка, що наварив нам гіркої на довгі роки!

— Дітки мої! — каже тоненьким, ницим голоском.— Чим же мені прохарчити вас, чим вас зодягти? Бачте, я й сам увесь оббився, як крем'ях!

— Батьку ти наш, Іване Мартиновичу! — озвались запорожці. — Аби твоє здоров'є, а ми між добрими людьми не загинемо.

— Ій-богу, правда! — крикне, покриваючи всіх, один міщанин. (Хто ж той міщанин? — київський Тарас Сурмач. Наїхало до Іванця виборних з усіх городів на чорну раду.) — Їй-богу,— каже,— правду добрі молодці говорять! Та аби твоє, пане гетьмане, здоров'є, а ми тебе і хлібом, і одежею обмислимо — і тебе, і твоє товариство, не попускай тільки нас нікому ув обиду!

— Ой, боже мій милосердний!— каже вдихнувши Брюховецький. — Нащо ж і живе наш брат запорожець на світі, коли не на те, щоб стояти за православних християн, як за рідних братів своїх? Чи нам золото, чи нам срібло, чи нам панські будинки треба? Не про те ми, братці, гадаємо. Аби добрим людям було добре жити на Вкраїні, а ми проживемо і в злиднях, проживемо і в землянці, на одному хлібі та воді. Сказано: "Хліб та вода — то козацька їда".

— Ій-богу, так воно й є!— кричать міщане й мужики.— Запорожець ради нас усяку нужду з Січі приймає, білої сорочки зроду не бачить: як же нам не любити, братці, добрих молодців? Як нам не волити Івана Мартиновича собі гетьманом?

А Брюховецький каже:

— Дітки мої! Господь з вами і з вашим гетьманством! У нас у Січі чи гетьман, чи отаман, чи так собі чоловік — усе рівний товариш, усе християнська душа. То тільки ваша городова старшина завела так, що коли не пан, то й не чоловік. Не про гетьманство наш брат запорожець думає: думає він про те, як би та як допомогти вам у вашій тяжкій долі! Серце моє болить, дивлячись на ваше убозтво. За батька Хмельницького текли по Вкраїні медовії ріки, люд убиравсь пишнота красно, як мак у городі; а тепер достались ви таким старшинам та гетьманам, що скоро й шкуру з вас іздеруть. Над вами, мої дітки, воістину справдились святії словеса: "Хіба не багатії вас утискають? Хіба не вони тягнуть вас на суди? Хіба не вони зневажають ваше добре ім'я, узиваючи вас хамами та рабами неключимими?"

— Ій-богу, так! Їй-богу, так! — репетує кругом сірома.— Проклятії кармазини швидко видеруть у нас душу з тіла, не то що! Коли б не ти, батьку гетьмане, заступивсь за нас при лихій годині, дак хто б нас і пожалував!

А Брюховецький знов до запорожців:

— Ви знаєте, моє товариство миле, мої рідніїї братчики, у яких саєтах, із якими достатками прийшов я до вас у Січ. І де ж те все подівалось? Чи я пропив, чи прогайнував? Ні, не пропив я, не прогайнував, не промантачив, не проциндрив без пуття: усе спустив з рук, аби б тілько як-небудь прикрити ваші злидні. Не мало пішло мого добра і по Гетьманщині. Як та бідна курка-клопотуха, що знайде зернятко — да й те оддасть своїм курчаткам, так і я все до останнього жупана пороздавав своїм діткам. А тепер от і сам обголів так, що й пучки лізуть із чобіт — доведеться незабаром ходити так, як лапко. Що ж? Походимо й без чобіт, аби моїм діткам було добре.

— Батьку ти наш рідний!— кричать кругом ледві не скрізь сльози.— Дак лучче ж ми збудем усе до остатнього рам'я та справимо тобі такі сап'янці, що і в царя немає кращих!

— Господь з вами, мої дітки, господь з вами! — каже, здвигаючи плечима і одступаючи набік, ниций Іванець.— Ви, може, думаєте, що я, так як ваші нашийники, стану драти з вас шкуру, аби б тілько в мене на ногах рипали сап'янці? Не доведи мене до сього, господи! Везли колись за мною в Січ жупани й сап'янці возами, везли золото і срібло мішками, а я все збув із рук, аби моїм діткам було добре!

— От гетьман! От батько! От коли ми дождались од господа ласки! — гукають кругом Іванця міщане, козаки й мужики.

А він, мовби нічого й не чує, іде собі смирненько, згорбившись.

Юрба провалила тим часом мимо Петра. Хогь би й рад він був послухати, на які ще хитрощі підніматиметься [ся] ниця душа, так за народом нічого було не видно й не чутно.

Тілько тепер пораховав Петро, чого стоїть Брюховецький; тепер тілько постеріг, яку яму копає він городовій старшині! Окаянний пройдисвіт так усіх оманив, так по душі були темному людові тії лукавії ухватки, тії тихі, солодкі речі, те нібито убожество, що всяк за його поліз би хоть на ніж. Аж дивно стало моєму козакові, що то чоловік зможе, як захоче! Химерний той Іванець морочив голови людськії, мов не своєю силою: мов який чарівник-чорнокнижник, ходив він поміж миром, сіючи свої чари.

Загадавсь Петро, зажурився про лиху українську долю; забув, чого й прийшов сюди, у Романовського Кут. Як ось ударили в бубни, а скрізь по віщовому місцю почали гукати окличники: "У раду! У раду! У раду!"

Усі заметушились і почали тягтись туди, де бито в бубни. Боржій за всіх поспішали в раду братчики.

— Чого се б'ють у віщові бубни? — питає один братчик другого, пробираючись проміж людом.

— Хіба не знаєш? — одвітує той.— Судитимуть Кирила Тура!

Схаменувсь тоді Петро і пішов боржій за двома запорожцями, не одрізняючись од їх до самого суднього місця. Пощастило йому так добре стати, що через козацькі голови усе було видно. Посеред суднього колеса стояв Кирило Тур, потупивши очі, а кругом його усе братчики. Миряне й собі перлись наперед, щоб подивитись на запорозький суд, да не таківські були низовці, щоб пропустили до суднього колеса кого не треба. Ставши плечем поуз плече, рядів у три, чи що, уперлись у землю ногами, і вже як не товпились іззаду городові козаки з міщанами й поспільством, не звузили вони ні на п'ядь порожнього посередині місця.

Хто бажав що побачити або почути, то хіба через голови побачив; а багато людей, позлазивши на дуби, звідти дивились.

У первому ряду видно було Петрові Брюховецького з гетьманською булавою. Над їм військові хорунжі держали бунчук і хрещату корогов. Коло його, по праву руку, стояв військовий суддя з патерицею, а по ліву — військовий писар з каламарем за поясом, з пером за ухом і папером у руках; а далі по боках довгоусії діди січовії. Сі вже хоть за старістю жодного й уряду не держали, а на радах їх річ була попереду. Не один із їх і сам бував кошовим на віку, так тепер їх шановано й поважано, як батьків. П'ятеро їх стояло, як п'ятеро сивих, волохатих голубів, похиливши тяжкії од думок голови. Курінне отаманнє і всяка старшина докінчали первий обід віщового колеса. Усі були без шапок: сказано — в судньому місці.

Розпочав суд над Кирилом Туром батько Пугач. Вийшовши з ряду, уклонивсь він на усі чотири сторони низенько, потім іще оддав особо один поклон гетьманові, да дідам, да отаманам по поклону — і почав говорити голосно й поважно:

— Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отаманнє, і ви, братчики, хоробрії товариші, і ви, православні християне! На чім держиться Запорожжє, як не на давніх, предковічних звичаях? Ніхто не скаже, коли почалось козацьке лицарство. Почалося воно ще за оних славних предків наших варягів, що морем і полем слави у всього світу добули. От же ніхто з козацтва не покаляв тої золотої слави — ні козак Байда, що висів у Цареграді на залізному гаку, ні Самійло Кішка, що мучивсь п'ятдесят чотири годи в турецькій каторзі,— покаляв її тілько один ледащиця, один паливода, а той паливода стоїть перед вами!..

Да взяв Кирила Тура за плечі, да й повернув на всі боки.

— Дивись,— каже,— вражий сину, в вічі добрим людям, щоб була іншим наука!

— Що ж сей паскудник учинив? — став ізнов глаюлати батько Пугач до громади.— Учинив він таке, що тілько пху! Не хочеться й вимовити. Знюхавсь поганий з бабами і наробив сорому товариству на всі роки. Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отаманнє, і ви, братчики! Подумайте, порадьтесь і скажіте, як нам сього сорому збутись? Яку б кару ледачому пакосни. кові здекретувати?

Ніхто не виривавсь із словом; усі ждали, що гетьман скаже. А діди кажуть:

— Говори, батьку гетьмане; твоє слово — закон. Брюховецький скорчивсь у три погибелі да й каже:

— Батьки мої рідні! Що ж здолаю видумати путнє своїм нікчемним розумом? У ваших-то сивих, шановних головах увесь розум сидить! Ви знаєте всі стародавні звичаї і порядки — судіть, як самі знаєте, а моє діло махнути булавою, да й нехай по тому буде. Недармо ж я вас вивів із Запорожжя на Вкраїну: порядкуйте по-стародавньому, як самі знаєте; судіте і карайте, кого самі знаєте, а я свого розуму супроти вашого не покладаю. Усі ми перед вашими сивими чупринами діти і дурні.

— Ну, коли так,— кажуть діди,— то чого ж довго міркувати? До стовпа та киями!

Гетьман махнув булавою. Віщове колесо заворушилось. Раді кінець.

Горопаху Кирила Тура зв'язали вірьовками да й повели до стовпа, що стояв недалеко. Прив'язали бідаху так, щоб можна було повертатись на всі боки, ще й праву руку оставили на волі, щоб можна було бідоласі достати ківш да випити меду або горілки; бо так водилось у тих химерних низовців, що коло стовпа тут же й горілка стоятиме у діжечці і калачів решето — раз для того, щоб, завдавши голові хмелю, не так тяжко було горопасі кінчати жизнь, а, вдруге, для того, щоб охотніш козаки брались за кий. Тут-бо й київ лежав оберемок. Отеє ж усякий

братчик, ідучи мимо, зупиниться коло стовпа, вип'є коряк меду чи горілки, калачем закусить, візьме кий, ударить раз виноватого по спині — да й пішов своєю дорогою. "А вже в їх таке було прокляте заведеніє,— розказують було старосвітські люде,— що як сім раз одва-жить киякою, то хліба більш не їстимеш". Рідко-рідко траплялось, що жоден братчик до ковша не доторкавсь, а проходив мимо, мов і не бачив нічого. То було простоїть бідний тімаха своє врем'я, одв'я-жуть — да й прав. Тілько, щоб заслужити таку ласку в товариства, треба було козакові не знать яким бути лицарем. Правда, й Кирило Тур був у Січі не послідущий, був козак-душа, а не братчик, да й вина ж його була дуже тяжка: більшої вини й не було, здається, в запорожців над оте скаканнє в гречку. Тим-то інший братчик, хоть і жаловав дуже козака, да, щоб не розплодивсь такий гріх між молодиками, ішов і бравсь за кий. Хіба вже, зглянувши на Кирила Тура, перемагав своє жорстоке запорозьке серце. Знаєте, чи раз же то доводилось укупі яку пригоду на диких полях терпіти або один одного з біди визволяти? Так, згадавши старовину, братчик і руку опускав, і, мов не він, од стовпа одходив.

Ще ж до того беріг Кирила Тура од лихої халепи й побратим його, Богдан Чорногор. Сей, ходячи круг стовпа, одного зупинить покірним проханнєм, другому попрікне про яку-небудь Кирилову послугу, а на іншого блазня то й посвариться; то такий, знаючи чорногорське завзяттє, і одійде, мов кіт од сала, хоть би й рад горілки покуштовати. Благаючи іншого отамана, аж слізьми обливавсь вірний Турів побратим; а в Січі великого стояло таке щире побратимство.

Як ось іде просто до стовпа батько Пугач. Сього похмурпого дідугана не посмів Богдан Чорногор нічим попрікнути, а де вже на його сваритись? Хоть же б його й бажав благати, то й язик не ворочається. Так, як молодий цуцик ховається під ворота, побачивши старого сусідського бровка, так бідний чорногорець оступивсь геть, даючи дорогу жорстокому дідові. А той прийшов до стовпа, випив коряк горілки, іще й похвалив, що добра горілка, закусив калачем, узяв у руки кий.

— Повернись,— каже,— сякий-такий сину! Сердега повернувсь, а він йому так одважив києм по плечах, що аж кістки захрумтіли. Однак Кирило Тур показав себе добрим запорожцем: і не зморщився, і не застогнав.

— Знай, ледащо, як шановати козацьку славу! — сказав батько Пугач, положив кий да й пішов собі геть.

Дивлячись оддалеки на запорозький прочухан, Петро поміркував, що не багато Кирило Тур видержить таких гостинців. Жаль йому стало нетяги; підійшов до його, чи не дасть якого завіту сестрі да матері.

А Богдан Чорногор думав, що він хоче попробовати, чи кріпкі в Тура плечі; заслонив свого побратима спиною, схопився за шаблюку да й каже:

— Море! Я не попущу усякому захожому знущатись із мого побро! Доволі й своїх братчиків.

— Багацько ж, мабуть, і в тебе в голові мозку! — каже Кирило Тур.— Пусти його, се добра людина: у багно тебе не втопче, як зав'язнеш, а хіба з багна витягне. Здоров був, братику! Бач, як гарно в нас трактують гостей? Се вже не гарячі млинчики, пане брате! Вип'ємо ж по коряку меду, щоб не так було гірко.

— Пий, брате, сам, а я не буду,— каже Петро,— щоб іще ваші діди не звеліли оддячити тобі києм.

— Ну, бувайте ж здорові, братці! — каже Кирило Тур.— Вип'ю я й сам.

— Що сказати матері да сестрі? — поспитав Петро. Згадавши про матір та про сестру, Кирило Тур похилив голову, далі й каже з пісні:

Ой который, козаченьки, буде з вас у місті,

Поклоніться старій неньці, нещасній невісті

Нехай плаче, нехай плаче, а вже не виплаче,

Бо над сином, над Кирилом, чорний ворон кряче!

— Се таки й станеться з тобою, превражий сину! — каже, підходючи, один січовий дід; а за ним іде ще троє.— Не вповай,— каже,— на те, що молоді тебе обходять; ми й самі тебе вкладемо, ось дай лиш випити нам по коряку горілки.

Да й узяв коряк; зачерпнув, випив, покректав да, взявшись за кий, і каже:

— Як вам здається, батьки? Я думаю, дати йому раз по голові, та й нехай пропадає ледащо!

— Ні, брате,— каже другий дід,— ніхто з нас не зазнає, щоб коли-небудь бито виноватого по голові. Голова — образ і подобіє боже: гріх підіймати на неї кия. Голова нічим не винна; із серця ісходять помишленія злая, убійства, прелюбодіянія, татьби,— а голова, брате, нічим не винна.

— Дак що ж, брате,— каже третій дід,— коли того проклятого серця дубиною не достанеш? А по плечах не добити нам сього вола й обухом. А шкода пускати на світ такого гріховода: і так уже чор'знає на що переводиться славне Запорожжє.

— Послухайте, батьки, моєї ради,— каже четвертий дід.— Коли Кирило Тур видержить сей прочухан, то нехай живе: такий козарлюга на що-небудь здається.

— Здасться? — каже, ідучи мимо, батько Пугач.— На якого біса здасться такий гріховодник православному християнству? Бийте його, вразького сина! Шкода, що мені нельзя більш братись за кий, а то я

молотив би його, поки б увесь цебер горілки випив. Бийте, батьки, превражого сина!

Тоді діди випивали один за одним по коряку горілки, брали киі і давали Кирилу Турові по плечах. Сили в старих руках було в їх іще доволі, що аж плечі хрумтіли. Інший давно б звалився із ніг, а Кирило Тур видержав усі чотири киі, не покривившись; іще, як одійшли діди, і шутковав із своїм гостем.

— Добре,— каже,— парять у нас у січовій лазні, нічого сказати! Після такої припарки не заболять уже ні плечі, ні поясниця.

— Що сказати твоїй паніматці? — питається ще раз Петро.

— А що ж їй сказати? — одвітує Кирило Тур.— Скажи, що пропав козак ні за цапову душу, от і все. А прикмету над моїм скарбом знає побратим. Одну часть оддасть він старій неньці та сестрі; другу одвезе у Київ на Братство; там мене спокусив гріх, нехай же там і моляться й за мою душу; а третю одвезе у Чорну Гору: нехай добрі юнаки куплять собі олив'яного бобу та чорного пшона, щоб було чим пом'янути на лицарських грецях Турову душу.

— Кріпись, побро,— каже Богдан Чорногор,— більш ніхто не зніме на тебе руки. От незабаром ударять у казани до обіду; тоді одпустять тебе, да й будеш вольний козак.

Мусив Петро підождати до обід, чи не потішить матері да сестри Кирилової доброю звісткою. Ходючи по військовому місту, постеріг він, що не один тілько чорногорець обороняв Кирила Тура: багато братчиків, зустріваючись із другими, брались за шаблю, мов вимовляли: "Ось тілько поквапся на горілку, то виціджу я її з тебе хутко!" Як же вдарили в казани до обіду, тоді ціла купа запорожців кинулась до Кирила Тура, одв'язали од стовпа, обнімали і поздоровляли по бані.

— Ну, вас ік нечистій матері! — каже Кирило Тур — Коли б самі постояли в стовпа, то одпала б охота обніматись!

— А що, дияволів сину! — каже, підходючи, батько Пугач — Смачні киї кошовії? Може, тепер плечі болять так, як у того чорта, що возив ченця в Єрусалим? На, вражий сину, приложи оце листе, так завтра мов рукою зніме. Бито й нас де за що замолоду, так знаємо ми ліки од сього лиха.

Роздягли братчики Кирила Тура, а в Петра аж мороз пішов поза шкурою, як побачив він білу його сорочку, що сестра жалібниця шила й мережила, усю в крові; іще й поприкіпаладо ран. Кирило Тур аж зуби зціпив, щоб пе стогнати, як почали оддирати й од тіла. Батько Пугач сам приложив йому до спини широке якесь листя, помазавши чимсь липким.

— Ну,— каже,— тепер ходи здоров, та не скачи в гречку, а то пропадеш, як собака!

Тоді братчики з веселим гуком підняли діжки з медом та з горілкою, узяли стужку з калачами да й повели Кирила Тура до обіду.

Обідали добрі молодці на траві, під дубами, усякий курінь особе, із своїм курінним отаманом. Діди обідали в гетьманському курені; тілько батько Пугач прийшов на трапезу до Кирила Тура, і то вже була велика честь усьому куреневі. Кирило Тур уступив йому своє отаманське місто, а сам сів коло його. Два кобзарі, сидючи навпроти їх, іграли усяких лицарських пісень і виспівували про Нечая, про Морозенка, про Перебийноса, що здобули на всьому світі несказанної слави; виспівували і про Берестецький рік, як козаки бідовали да, бідуючи, серце собі гартовали,— і про степи, і про Чорне море, і про невелю, і катергу турецьку, і про здобич да славу козацьку; усе поважним словом перед товариством викладували, щоб козацька душа і за трапезою росла угору.

Поблагословив ото батько Пугач до трапези; усі взялись за святий хліб, усяк вийняв з кишені ложку (бо січовикові без ложки, що без люльки, ходити не годилось); як ось Кирило Тур, озирнувшись кругом, і каже:

— Ех, братчики! Мені памороки забито киями, а в вас, мабуть, ізроду в голові клоччє. Коли ж се в світі видано, щоб випроводити гостя з коша натщесерце?

— Пане отамане! — кажуть.— Борони нас, боже, од такої скнарості! Про якого се ти гостя глаголеш?

Коли ж тут саме і йде Богдан Чорногорець із Петром.

— Ось мій гість! — каже Кирило Тур.— Се, коли хочете знати, син паволоцького попа, той самий, що, як стукнувсь ізо мною за Києвом, то аж поле всміхнулось.

Раді були усі братчики, побачивши Шра'мового сина. Давно вже вони чували про його лицарство. Інші, уставши, обіймали його, як брата, другі потіснялись, щоб було йому місто.

— Сідай біля мене, синку,— каже батько Пугач.— Ти добрий козак. І батько твій добрий козак, тілько здурів на старість. Коли б ще й йому тут не склалось лиха, бо на раді без біди не обійдеться.

— Що буде, те й буде,— каже Петро,— а буде те, що бог дасть.

— Що? Може, думаєш, ваша візьме? — крикнув грізно супротив його батько Пугач.— Чортового батька візьме! Не дурно ми вчора з Іваном Мартиновичем стрічали царських бояр, а вже стрічали ми їх не з порожніми руками. Перевернемо ми догори усю вашу старшину!

— Знаєш що, батьку! — каже йому Петро.— Шкода, що молодому старого не до ладу вчити, а я сказав би тобі гарну гуторку: не хвались, та богу молись!

— Молились, козаче, ми вже йому добре,— одвітує батько Пугач,— уже господь усі душі привернув до нашої сторони. Підвернемо тепер ми під корито ваших полковників та гетьманів; заведемо на Вкраїні інший порядок; не буде в нас ні пана, ні мужика, ні багатого, ні вбогого; усе в нас буде обще... Е, козаче,— каже знов ласкавим голосом,— да в тебе, бачу, нема ложки! Що то не нашого поля ягода! У вас, городових, усе не по-людськи робиться: їдять із срібних мисок, а ложки при душі катма. Зробіте йому, хлопці, хоч із бересту або з скоринки ложку, а то скаже батькові: "Там вражі запорожці голодом мене заморили". І так уже старий пеклом на нас дише.

На обід у запорожців мало подавали м'ясива, а все тілько рибу. Добрі молодці, як ченці, м'яса не любили. Посуда була вся дерев'яна: і чарки, й коряки — усе з дерева. Трапезуючи, добре тягнули братчики горілку, мед, пиво, однак ніхто не впивсь, так-то вже повтягувались.

Більш од усіх пив на сей раз Кирило Тур: хотів, мабуть, бідаха завдати собі хмелю, щоб не так боліли плечі, да й хміль не подолів його. Зробивсь тілько дуже веселий, і як устали з-за обід, да як почали братчики танцьовати під бандуру, він і собі пішов навприсядки; качавсь колесом і виробляв такі викрутаси, що ніхто б і не подумав, що сього козака бито недавно киями. Запорожці не навтішались із такої терпеливості.

Петро мій після обід хотів іти додому, так Кирило Тур придержав його да й каже:

— Постривай, брате, і я поїду. Після такої бані не довго покріпишся. Перед товариством сором вволитись, а дома заляжу до завтрього.

От, погаявшись іще трохи, звелів Кирило Тур осідлати двоє коней, да й поїхав з коша, шепнувши щось побратимові. Дорогою Кирило Тур точив усякі баляндраси, далі й каже:

— Приставай, брате, в запорожці. Якого тобі чорта тратити літа між тим навісноголовим городовим козацтвом?

— А що ти думаєш? — каже Петро.— Я вже й сам не раз про це мізковав.

— От люблю козака! — мовив запорожець.— Якого біса доживешся ти в городах? Городи твої швидко вже догори ногами стануть.

— Що вже й споминати про се, Кирило? — каже Петро.— Сам я бачу, що біда надходить звідусюди. Однак скажи мені щиро, нехай би хто, а ти вже чого йдеш против Сомка?

— Ех, і ти ж голова! — одвітує Кирило Тур.— Хто ж против його йде? Що я вкрав у його молоду, се ще лихо не велике. Молодої йому зовсім не треба: інше готується йому весіллє! Та й не одному йому. Заграють вашій городовій старшині у запорозьку сопілку так, що затанцюють нехотя. Уже що наші братчики задумають, чи добре, чи лихе, так швидше воду в Дніпрі зупиниш, ніж їх. Хоч греблі гати, хоч мости мости, вода прорветься: ні порадою, ні силою не переможеш нашого товариства. Лучче пливи, куди вода несе... Побачимо, що станеться з вашою Україною, як приймуться няньчити її такі няньки!

— Не доберу я толку в твоїх речах,— каже Петро.— Що за охота тобі мене морочити? То заговориш буцім щиро, то знов туман у вічі пустиш. Покинь хоть на часинку своє січове юродство. Я чоловік без хитрощів: чому ж би й тобі не говорити просто?

Запорожець зареготав.

— Ой, козаче, — каже, — козаче! Та хіба ж на світі єсть хоч одна проста дорога? Думаєш іти просто, а зайдеш чорт знає куди! Хотілось би чоловікові чесно положити живот за віру християнську, а лукавий підлізе та й уплутає не знать у які тенети. Хотілось би чоловікові не стояти на путі грішників, не ходити на совіт нечестивих, не сидіти на сідалигці губителей, так що ж? Не всякому рівнятись із божим чоловіком. У того й думка, й серце у законі господньому, поучається він закону божому день і ніч, а в такого ледачого, як я, хоч би думка і так і сяк, так серце не туди тягне...

— Куди ж тебе тягне серце? — спитав Петро.— Невже котюга знов думає про сало, дармо що натовкли вже пикою об лаву?

— Пху! — аж плюнув з досади запорожець.— Ти йому образи, а він тобі луб'є! Голодній кумі хліб на умі. Згинь ти з своїми бабами! Доволі чоловікові і без них смутку.

— Ну, а куди ж би тебе ще тягнуло серце? — каже Петро.

— Куди б воно мене тягнуло! — каже запорожець да й здихнув так важко, що Петро аж усміхнувсь:

думав — яка вже нова вигадка.

А Кирило Тур мов і не чує його сміху, смутно похилив голову, ніби й забув за товариша, да й почав собі читати напам'ять із Єремії (Петро, слухаючи, аж здивовавсь): Чрево моє, чрево моє болить мені, смущає-ться душа моя, терзається серце моє. Не умолчу, яко глас труби услишала душа моя, вопль раті і біди. Доколі зріти імам бгжащих, слишащ глас трубний? Понеже вожді людей моїх синове буйніг суть і безумнії; мудрі суть, єже творити злая; благо же творити не познаша... Ух! — каже, здригнувшись. — Братику, мені не знать що показалось... Проклятий прочухан зачинає кидати мене в трясцю. Та ось і моя хата. Засну, дак усе минеться.

Приїжджають до хати, а назустріч їм вибігають мати і сестра Кирилова. Як же то зраділи сердешнії, то й розказати не можна! Одна бере за поводи коня, друга тягне запорожця з сідла, а він тільки всміхається.

— Бачте,— каже,— я вам казав, що нічого журитись! Та вже, мабуть, вас так бог создав, щоб усе киснути.

Хочуть його обняти, а він руками їх одпихає:

— Ні вже,— каже,— сього не буде. І так братчики трохи не прогнали з куреня, що провонявсь, кажуть, бабою.

А Петру шепче:

— Тепер мені так до обнімання, як грішнику до гарячої сковороди.

Хотів Петро зараз іти додому, так Кирило запросив на чарку горілки; да й стара неня і сестра Кирилова, кланяючись, просили, щоб хоч заглянув у хату.

— Ну, паніматко! — каже Кирило Тур.— Давай же нам тепер такої горілки, щоб і сам диявол зайшов у голову! Та давай цілу боклагу; таким лицарям, як ми, пляшки й на одного мало.

Як же внесли з комори горілки, Кирило Тур, замість щоб шановати гостя, узяв боклагу да й почав цмулити з неї, як воду. Мати, боячись, щоб він не перепився, хотіла одняти боклагу, а він:

— Геть, мамо, геть! Чоловік не скотина, більш відра не вип'є.

І почав знов цмулити, поки, знемігшись, упав без пам'яті на землю. Усі стривожились, а один Петро тільки знав, що сьому за причина. Він

поміг жінкам підняти Кирила Тура з землі і положити на перину; далі попрощавсь і пішов до Гвинтовчиного хутора, міркуючи про все, що чув і бачив.

XIII

Тим часом Шрам паволоцький, занедбавши свою старість, поспішав, мов простий гонець, до Батурина. Сонце ще не вирізалось із-за левад, як переїхав він Ніжень; іще тілько деколи просвічувало крізь берези. Іще народ і до череди не вигонив. Шрам і рад, що ніхто його не бачив, бо в ту смутну годину інший опияка не побоявсь би вхопити і попового коня за поводи, питаючи, чия сторона. Як ось чує над шляхом у гаю гомін.

Одні кричать:

— На шаблях! А другі:

— На пістолях!

— Куля лукава: кладе правого й виноватого, а з шаблею — кому бог погодить.

— Ні, шабля — чоловіча сила, а куля — суд божий.

— Та ось панотець їде,— крикнули інші,— нехай він нас розсудить.

Дивиться Шрам, аж у гаю зійшлась купа люду чимала. Одні ж у кармазинах і при шаблях, а другі в синіх каптанах та сіряках, без шабель, тілько декоторі держать рушниці да коси на плечах.

— Чого отеє,— питає Шрам,— попередили ви сонце, щоб зчинити гвалт? Хіба ще мало буч по Вкраїні?

От деякі пошапковали його да й кажуть:

— Зібрались ми, панотче, на божий суд; нехай господь розсудить людську кривду.

— Яка ж,— питає,— сталася кривда і од кого? Кажуть:

— Та от, бач, полюбив молодець дівчину, ну і дівчина не од того. Молодець же нашого міщанського роду — син нашого війта, а дівчина, бач, роду шляхетського — дочка пана Домонтовича. От і заславсь молодець до дівчини; а в сватах пішли неабиякі люде — бурмистрове та райці магістратськії. Дак що ж би ти думав, панотче? Як привітав їх пан Домонтович? Розлютовавсь, мов на свою челядь, назвав хамами й личаками. "Не діждете,— каже,— і рід ваш не діжде, щоб Домонтович оддав дочку за гевала!"

— От як розвеличалась ледача шляхта! — перехопили тут інші з синьокаптанників.— Се тії, що впрохались у батька Хмельницького на Вкраїну! А якби не пустив, то попропадали б з голоду в Польщі!

— Цитьте, цитьте, горлатії ворони! — озвались тут деякі з кармазинів. — Дайте й нам що-небудь вимовити. Невже ви хочете, щоб за вашого війтенка отець силовав одним одну дочку?

— Який,— кажуть,— враг просить його силовати? Вона з дорогою душею піде!

— Чого ж се так? — одвітують кармазини.— А може, й гарбуза втелющить!

— Гарбуза? Ні, не гарбузом тут пахне, коли сама дала війтенкові каблучку.

— Годі, годі квакати! — кажуть кармазини.— Побачимо ось, чия візьме.

— Розводьте бійців! — кричать інші.

— Як же їх розводити, коли не згодились, чи на пістолях, чи на шаблях? Нехай розсудить панотець. Скажи нам, будь ласка, панотче,— обернулись до Шрама,— як лучче дознати суда божого, чи пістолями, чи шаблями? От брат стає за сестру, а жених за себе і за все міщанство. Коли жених поляже, нехай потішаться кармазини; як же поляже кармазин, тоді дочку нам подавай, хоч лусни! Не сховаєшся од нас ні за високими ворітьми, ні за привілеями!

— О, щоб вас господь побив праведним громом! — каже тоді Шрам.

— За що се ти нас так проклинаєш? — каже, зумипшись, громада.

— О голови, сліпії і жорстокі! — глаголе знову Шрам.— Як збирається на небі хуртовина, то й звірюка забуде свою ярость; а ви перед самою бурею заводите криваві чвари!

І помчавсь од них необзир.

У Борзні заїхав Шрам одпочити до сотника Білозерця. Білозерець був старосвітський сотник, іще-то з тих, що перші озвались потиху до батька Богдана: "Єднай, батьку, Україну, а ми тебе виручимо". Так знав його Шрам добре, і були вони приятелі.

Тілько що доїжджає до воріт, аж сотник виїжджає з двору. Пізнав Шрама і сам не знав, що робити од радості.

— Ну, батьку,— каже,— у саму годину завітав ти до нас у гості!

— Бачу, я й сам. Бодай лучче нічого не бачити!

— Куди ж отес?

— Да в Батурин же, до навісного діда Васюти.

— Е, уже раду рушили!

— Як?

— А так. Ось заїдьмо лиш до господи. Заїхали, ввійшли до світлиці, сіли кінець стола. Тоді Білозерець і почав розказовати.

— Так і так,— каже.— Навісноголовий Васюта коверзував, коверзував, далі таке вигадав, що ледві и сам не пропав. "Присягайте мені,— каже,— на послушенство гетьманське, а не присягнете, то тут вам і капут!" Наустив вражий дід піхоту да хотів так придавити у Батурині старшину, щоб і не писнула. От як у нас тепер завелось!

— Да чого доброго й ждати од такого, що полизав лядських полумисків? — каже Шрам.— Уже коли ти був раз Золотаревським, то Золотаренком ізнов не будеш! Ну, що ж старшина?

— А старшина,— говорить Білозерець,— почала його усовіщувати: "Побійся бога! Чи тобі ж довго жити на світі? Нехай би молодшії гетьмановали. Ей, пане полковнику! Не удавай Сомка на Москву зрадником! Держись за його; то ще й сам, і всі ми поживемо з упокоєм". Куди! Розходивсь наш дідуган: "Скоріш у мене волосся на долоні виросте, ніж переяславський крамар буде гетьманом! За мене бояре на Москві тягнуть, за мене Брюховецький з запорожцями стоятиме. Ось я послав уже посланці до Зінькова".— "Не ймми, — кажуть йому, — віри запорожцям: вони тебе уочевидьки ошукують. Приїжджають до тебе з Січі задля узяття тільки подарунків. Ми тебе гетьманом, ми тебе гетьманом оберемо!" А там своє на умі. Хіба не знаєш, яким вони духом

на городову старшину дишуть? Се в їх обичай давній!" Де тобі! І слухати не хоче. Як ось і гонці з Зінькова. "А що?" — "Еге! — кажуть.— Прощайсь, пане полковнику, з гетьманством. Там запорожці таке провадять, що аж слухати сумно".— "А князь же що?" — "А що князь? Князь із запорожцями запанібрата, а твої подарунки прийняв у сміх, бо в його й свого доволі". Васюта й руки попустив. Тоді старшина за його, а піхота й собі потягла за старшину; та до того прийшлось, що трохи сам Васюта не наложив головою. Як ось од Сомка лист до Васюти.

— Од Сомка? — питає Шрам, здивовавшись.

— Од його самого, од Якима Сомка.

— Із Переяслава?

— Ні, із Ічні. Сомко вже в Ічні.

— Не сподівавсь я, — каже Шрам,— щоб Сомко так скоро переміг себе.

— Еге! — одвітує Білозерець.— Крута година наступила. Пише до Васюти: "Во ім'я боже, ти, пане полковнику ніженський, і всі, під його рукою будучії, послухайте мого голосу, не погубляйте отчизни. Чи вам,— каже,— лучче оставатись під рукою свинопаса Іванця, чи під лицарською рукою переяславського Сомка? Забудьмо всякі чвари. Не час нам тепер враждовати, час за козацьку честь постояти. Я,— каже,— жду в Ічні. Хто єсть вірний син своєї отчизни, збирайтесь до мого боку. Не попустимо гетьманської булави в ледачі руки..." Бачить тоді Васюта, що нікуди дітись, давай старшину до Ічні прохати, да й рушили всі з Батурина. І я отеє, дещо впорядкувавши, туди ж іду. Так намовились між себе, щоб уже всіма голосами Сомка обрати і присягу йому виконати, і при йому всім стояти.

— Так чого ж гаятись? — каже Шрам.— На коней да до Ічні!

— Господи! — сказав, дивуючись, Білозерець.— Чи тебе господь сотворив із самого заліза, чи що? Ні рани, ні літа тебе не одоліваюгь.

А Шрам йому:

— Як треба рятовати Україну, байдуже мені і літа, й рани. Обновиться яко орля юность моя. На коня, на коня! Нічого гаятись!

— Да вгамуйсь, бога ради! Хоть дух переведи, хоіь чарку горілки випий да закуси.

Сяк-так осадив Білозерець Шрама. Шрам уже й сам тоді почувсь, що треба дати собі пільгу

Виїхали з Борзни. Чи проїхали з десяток верст, чи ні, як назустріч гонець до Білозерця, щоб простовав уже під Ніжень.

— Військо гетьманське пішло,— каже,— туди ще зранку, а Сомко-гетьман з Васютою і з іншою с гаршиною тож із Ічні рушили. Уся старшина присяіу виконала Сомкові на послушенство в ринковій церкві ічанській да, почувши, що вже бояре під Ніженем, просто з церкви на коні да й рушили до Ніженя.

— Заворушились наші! — каже Шрам.— Слава тобі, боже! Ну, не тратьмо ж часу й ми.

Повернули коней на Ніженську дорогу; їдуть спішно. Виїжджають на Ічанський шлях, недалеко од Ніженя, як глянуть — і Сомко з Васютою іде. Старшина за ним купою. Повітавшись, Шрам зараз і питає:

— А що, пане гетьмане, яково?

— Не журись, батьку,— каже Сомко,— усе буде гаразд Уже як ми з паном Золотаренком узялись за руки, то нехай устоїть проти нас хто хоче. Лубенський, Прилуцький і Переяславський полки я виправив з Вуяхевичем під Ніжень, а Чернігівський буде туди сьогодні на ніч. Чого ж ти іще супишся?

— Ти кажеш, пане гетьмане, що з Вуяхевичем полки виправив? — питав Шрам.

— З моїм генеральним писарем,— одвітує Сомко.

— Да то ю ж! Не дав би я йому гетьманського бунчука під таку годину.

Е, батьку! — каже Сомко.— Тобі-бо вже дуже зневірились люде.

— А ти, синку, дуже багато ймеш їм віри. Я чував про Вуяхевича дещо негарне.

— Е, годі! Ти мою Вуяхевича не знаєш. Ніхто лучче його не вмів гамовати козаків: тим я й дав на сей день йому бунчук, а не іншому.

Похмурна, похмурна година! — каже сам собі Шрам.

— Не така ще, як тобі здається,— сказав Сомко.

Дай, боже! А що ти скажеш про поспільство, що купиться коло Ніженя, нехай бог криє, наче як иуло на почаїку Хмельнищини? Се все брюховці!

— Нічого не скажу. Мені більш їх жаль, ніж досадно; більш досадно, ніж страшно. Поки в мене в таборі козаки да гармати, я ні про що й гадки не маю. Ти думаєш, може, мене дуже засмутили миргородці да

полтавці з зіньківцями? Не засмутили вони мене, а преогорчили. Не те мені шкода, що три полки одпало, а те, що честь, правда поламана.

"О, голово ти моя золота! — подумав Шрам.— Коли б то так усі, як ти, держались честі да правди! А то на кого не глянеш — усяке, мов звірюка, про свою тілько шкуру да про свій берліг дбає".

Уїхали в місто. Тілько що переїхали Галатовку-урочище, аж ось перегородила їм дорогу процесія: несли мертвого.

Питається Шрам.

— Кого ховають? Кажуть:

— Війтенка.

— Піп сьогодні з Домонтовичем на божий суд ставав?

— Того самого. Не послужила фортуна горопасі. Тілько стялись на шаблях, зараз так і положив його вражий кармазин.

— Е, ні-бо! — перебив тут хтось ізбоку.— Перше Домонтовиченко влучив війтенка по лівій руці — кров так і задзюркотіла. Мій батько сам там був, дак розказовав. Шарпонув та й каже: "Годі, буде з тебе!" А війтенко: "Ні, або мені, або тобі не жити на світі!" — "Дак нехай же,— каже,— господь упокоїть твою душу",— та й почав налягати ще більш на війтенка. Поплямував його скрізь ранами. "Ей,— каже,— годі! Пожалуй сам себе!" А той маха та й маха наосліп, аж поки дано йому так, що й покотивсь, як сніп.

— Нехай, нехай! — каже ще один, ідучи мимо.— Візьме колись і наша!

Дивиться Шрам, аж за труною того війтенка трохи не ввесь Ніжень піднявся; і все самі міщане: жодного в кармазинах. Дивиться Васюта, аж за міщанами сунуть і козаки ніженські; і все тілько товариство: жодного сотника, ні отамана. Ідуть, утупивши очи в землю, і мов не бачать ні гетьмана, ні Васюти з старшиною. Шрам тілько похитав головою. Нічою не сказав і Сомко, дивлячись, що козаки, замість табора під-містом, опинились на війтенкових хуторах, наче в свого полковника, да ще під такий великий час. А старшина тілько між собою зглядувалась. Зрозумів, мабуть, щось і Васюта; бо, скоро перейшли похорони, зараз, одклонившись гетьманові, повернув до свого двору. Старшина Ніженського полку теж роз'їхалась по дворах; а з других полків поїхали за Сомком до табора. А табор Сомків стояв під Ніженем, за Біляківськими левадами.

Доїжджають до табора, аж у таборі ще оддалеки чути гомін, галас. Приїжджають ближче, аж округи табора жодних бекетів. Козаки змішались, як у бразі гуща; той туди, той туди йде, а жодного порядку між ними немає. А тут ще почало темніти, так Сомкове військо — наче те море, що спереду ще хоч видно, як хвилі ходять, а дальш, у темноті, так уже тілько реве да бурхає.

Добравшись до свого намету, Сомко зараз звелів позвать перед себе Вуяхевича. Кинулись шукати його по табору, да не так-то його й знайти у такій мішанині. Сомко напавсь на підручників генерального писаря, сердивсь, кричав; далі бачить, що тим серцем мішанині таборовій не запобігне, розіслав старшину по всьому обозові козаків гамовати, а сам сів на коня і поїхав поміж наметами. Шрам їхав за ним, похмурний, як ніч, що надходила.

Аж ось і генерального писаря уздріли. Той давно вже їздив по табору, гамуючи козацтво, тілько од його гамування іще гірш підіймавсь гомін.

— Вражі діти! — кричить.— Пічкуріг! Навчимо ми вас старшину шановати! Не будете ви в нас копилити губу, як тії запорожці, що всі в їх рівні. Порівняємо ми вас так, що й не захочете. Мало чого не буває, що

запорожцям усюди своя воля, що з ними старшина й гетьман запанібрата. Пожалуй! У їх нема ні вбогих, ні багатих; так на те ж вони запорожці, козаки над козаками. А ви що? Мужики! Тая ж мужва! Да ми вас, вражих дітей, батогами! Ось нехай лиш рушать раду — ми вас повернемо в земляну роботу! Дамо ми вам знати козацькую вольность!

Так вигукував військовий писар, і байдуже йому, що круг його наче море іграє. І, так як от хвилі розходяться перед байдаком, а ззаду знов, буркочучи, зливаються, так тії козаки спершу розступляться, щоб дати дорогу писарському поїзду, як же проїде, то й зачнуть іззаду вигуковати:

— Чи чуєте, що пан писар глаголе? Ми мужва! Нас батогами! Сипати вали по городах нас приставлять! Дак ми будемо працьовати, а старшина одпасувати боки, орудуючи нами? І так ще мало нам зневаги? Вали сипати? Не діждуть же вони сього! Не діждуть, не діждуть! — гукали ще голосніше тії, що були дальш од писарського поїзду.

А військовий писар, хоть і чув, да не озиравсь. Він своє козакам провадив.

— Пане писарю,— каже Сомко, перестрівши його,— що отеє в тебе за порядок? Хіба на те я дав тобі бунчука?

А той уклонивсь, правда, низенько да й каже:

— Та от, пане ясновельможний, яке тут лихо. Недалеко звідси табор запорозького гетьмана...

— Гетьмана! — крикне Сомко, що аж покрив увесь галас.— Хіба в тебе й опріч мене єсть гетьман? Так убирайся ж до його їздити на свинях! — і вирвав у його з рук бунчук гетьманський.

Почувши Сомків голос, зараз круг його всі замовкли.

— Гетьман, гетьман прибув! — пішло скрізь по таборові; і, скоро рознеслась така чутка, зараз деякі бурли схаменулись, подумали про свою голову. Сомко-бо жартів не любив. Щирий і незлобивий був лицар, да вже ж як і допечуть йому, то стережись тоді кожен. У таборі в його або в поході знай свою лаву — не так, як у інших. Тим-то й били сомківці неприятеля всюди, де тілько стиналась. Знали, чого стоїть Сомко, усі старії, значні козаки; а військова чернь про те байдуже: їй аби воля. От під сю-то волю й під'їхав Іванець із своїми запорожцями, і пішло усе, як у казані кипіти.

— А що, пане гетьмане? — каже Шрам.— Може, ще й тепер за свого писаря заступишся?

Сомко тілько махнув рукою і поїхав до свого намету.

— Дай лиш, сину, мені свою бунчука,— каже Шрам,— я ліпше од якого небудь недоляшка в тебе попорядкую.

Сомко оддав йому мовчки.

"Бідна козацька голово! — подумай сам собі Шрам. — Отак-то завсегда доводиться нам та честь да слава! Збоку дивляться люде, дивуються, що блищить, сіяє, а в серце ніхто не загляне. Тут день і ніч мізкуєш розумом, не знаючи спочинку, а тут під боком гадюки сичать і на твою душу чигають".

Так собі мізкуючи, обійшов він з бунчуком увесь табір і всюди постановив варту, щоб ніхто вночі з табору не вештавсь і до табору нікого без оклику не звелів пускати. Да й ні на часиночку не дав собі одпочинку. Де козаки чи кашу варили, чи круг огнища з салом на спичках сиділи, тихії речі не про що вже, як про чорну раду, ведучи, він до їх і пристане; і як спом'яне старого Хмельницького, як тоді в козаків була воля й дума єдина, то козацтво наче й протверезиться. А іншій

громаді Христову притчу розкаже, схиляючи буї душі до кротості да до любові; то козаки, так як тії бджоли од кропила, погудуть та й осядуть.

І добре б воно було; може б, Шрам і до кінця козаків утихомирив; так от же, як за тим сіятелем по ниві, так і за Шрамом паволоцьким слідом ходив диявол і всівав плевели в пшеницю. А той диявол не хто був, як полигач Брюховецького — Вуяхевич. Надувшись, мов той сич, проходив він із своїми підручниками мимо козацькі купи і, бачся, нічого злого й не діє, тілько то там, то сям що-небудь блявкне, да так же то козаків гірким словом зневажає, так їм те нещасне панство да гетьманство в вічі тиче, що козаки, прислухаючись, тілько уси кусають. І як от рибалка, їздячи човном, кукольван розсипає, так той потайний зрадця Вуяхевич розсипав гіркі слова в козацькії душі.

Аж ось наступила темна, глуха ніч; і добре й зле опочило. Чи спав же то Сомко-гетьман, чи ні, а Шрам не змигнув оком і на годину. Ніхто б не розказав, ніхто й не списав би всіх його думок. З тяжкою од клопоту головою ходив він од варти до варти, частенько поглядаючи против Романовського Кута. А в Романовського Куті широкі дуби од огнищ світяться; через поле чути глухий гомін; ячать здалеку людськії голоси, наче та хвиля на морі перед лихою бурею.

XIV

Розкажемо ж тепер, що діялось у дому в Гвинтовки, як отак працьовав наш паволоцький Шрам. Мабуть, тоді вже така година була, що й тут якось не було ладу ні між жінками, ні між чоловіками. У жіночій громаді не йшла в лад ота княгиня, жона Гвинтовчина. Одно, що вона пані великого коліна, а друге, що з діда, з прадіда вона ляшка й католичка, так уже тут як не підходь, а не потоваришиш щиро.

А в чоловіків вийшло своє безладдє. Череваневі було якось дивно, що Гвинтовка наче іншим чоловіком зробився. Знав він його замолоду добре. Жвавий був козак. Як було пустить Хмельницький по Польщі загони, то

вже ніхто дальше його не пробереться; і говорять було козаки: "О, далеко паша Гвинтовка досягає!" І чи вже в компанії, чи що, так Гвинтовка друзяка, да й годі. Тим-то й полюбив його Черевань і сестру в його засватав. От же й тепер він, бачся, той же, да ні: усе в його стало якось хистко, і слово його хоть і бойке, да не таке тверде й щире, як правдиво-козацьке слово. Простий був чоловічина Черевань, а й йому стало розумно, що тут щось да не так.

— Як отеє, Михайле, в вас учинилось,— питається Гвинтовка в Череваня,— що ти свою Лесю заручив за гетьмана?

— А чом же, бгате,— каже Черевань,— чом нам не заручити дочки хоч би й за гетьмана? Хіба ж ми зроду з гетьманами хліба-солі не їли?

— Хто ж се говорить? — сказав Гвинтовка.— Дочка моєї сестри зуміє показати себе на всякому місті; тілько що зробили ви діло спішно, да коли б воно не вийшло смішно!

— Проти чого се ти закидаєш? — питає Черевань.

— Против того, що тепер, під сю заверюху, того й гляди, що спіткнешся...

— Нехай, бгатику,— каже Черевань,— спотикаються наші вороги, а не пан Сомко!

— Ге-ге! — Гвинтовка йому.— Спотикались і луччі од твого Сомка. Виговський, здається, добре сидів на гетьманському столі — от же Гадяцькі пункти і того зіпхнули. А кажуть, що Сомко хоче теж із москалем по Гадяцьких пунктах торговатись. Коли б свого не проторговав! От Іван Мартипович ліпше видумав, що без торгу береться до гетьманства. Тим-то й цар його, кажуть, у великому пошанованню має.

— Іванцеві, бгате,— Черевань Гвинтовці,— нічого торговатись: він давно вже чортяці душу запродав, так йому тепер чи турок, чи православний — усе однаково. Ось побачиш, коли він од царя не перейде до турка!

Не ждав Гвинтопка од свого зятя такого одвіту. Нічого, однак же, не промовив. Буцім і не він, повів свого гостя оглядувати господарство. Там токи, повні збіжжя, там овечі кошари, там млини з ставами, там по лугу ходить табун коней; усього надбав собі Гвинтовка, на всю губу був пан. Дивовавсь, розглядаючи все те, Черевань: який то його шуряк учинивсь дука! А сам собі подумав: "У мене нема ні таких гаїв, ні таких широченних лугів, ні таких вешняків; да зате жоден міщанин київський не подивиться скоса на Хмарище; і поки стоятиме на магістраті башта з дзигарами, поти ніхто не скаже, що Черевань не по праву зайняв Хмарище. За готові лядські дукати купив я його в магістрата, і всяке знає, що за ті дукати збудовано магістратську башту".

ОгледІли, вернулись. Аж ось приїхав із Ніженя сотник, Гордій Костомара.

— Що ти, — каже, — тут, пане осауле, сидючи дома, робиш? Там у місті коїться лихо!

— Яке ж там у вас лихо? — питає повагом Гвинтовка.

— Міщане,— каже,— гуляють з козаками.

— Ну, бгатику,— озвавсь Черевань,— дай, боже, і повік такого лиха!

— Да підожди, добродію,— каже Костомара,— через що й як гуляють? Бивсь на шаблях молодий Доімонтовиченко з війтенком, да Домонтовиченко війтенка й одолів.

— Ну, так і амінь йому, дурню! — каже Гвинтовка.

— Амінь? Ні, ще сьому ділу не скоро скажуть амінь! Ось слухайте лиш. Міщане повикочували на улицю бочки з пивами, з медом, з горілкою, роблять війтенкові поминки на ввесь хрещений мир; так козацтво поскуплювалось, як бджоли до патоки, да загуло так, що аж слухати сумно. П'ють да лають усю городову старшину.

— Ну так що ж? Нехай собі лають,— каже Гвинтовка.

— Отак!.. А се як тобі здасться, що всі значні люде, що понаїжджали на раду у Ніжень, бояться носа за ворота виткнути? Козаки блукають купами по місту да буяють, як тії бугаї в череді,— хочуть двори ламати да грабовати старшину.

— А що ж ваш полковий суддя робить? — спитав Гвинтовка.

— А суддя й собі звонтпив, пане осауле. Страх хоть кого візьме. Коли б ще під сю заверюху, під сю чорну раду, якого лиха не зчинилось.

— Що буде, те й буде,— каже понуро Гвинтовка.

— І тобі отеє байдуже, добродію?

— А що ж би мені робити?

— На коня та гамовати козаків!

— Отака! Гамуй йому козаків, коли полковницький пірнач у судді!

— Да що по тому пірначеві! — каже Костомара.— Козаки судді і ухом не ведуть, а тебе і без пірнача послухають. Поїдьмо, бога ради, поїдьмо!

— Послухають, да не тепер,— каже Гвинтовка, моргнувши якось чудно бровами.— Буде час, коли вони мене послухають, а тепер, коли

пірнач не в мене, так я й не полковий старшина. Нехай там хоть догори ногами Ніжень перевернуть. Моя хата скраю, я нічого не знаю.

— Еге-ге! — каже потиху сотник Костомара. — Так, мабуть, не брехня тому, що люде пронесли... Пане осауле полковий! Побійся бога! Мені здається, що ти щось недобре на нашого пана полковника компонуєш.

— Пане Гордію, сотнику! — каже, засміявшись, Гвинтовка.— Побійся бога. Мені здається, що ти щось недобре на нас із зятем компонуєш. Ось обід на столі, а ти розвів не знать яку розмову. Сідаймо лиш да підкріплімось, то чи не повеселішаємо.

Сів сотник Костомара обідати, да й страва йому в душу не йде. Пробував то так, то сяк закидати одлалеки крючка, щоб вивідати, що в того Гвинтовки на думці, так той же не таківський: зараз і переверне його речі на жарти. Од'їхав назад до Ніженя ні з чим.

— Послухай, братику мій любий! — озвалась тоді Череваниха.— Як говорив ти з Костомарою, то в мене чогось наче мороз поза шкурою пішов.

— Ось лихо! — каже, обертаючи теє в жарт, Гвинтовка.— Чи не пристрів тебе, сестро, Костомара? У його, кажуть, ледачі очі: гляне на коня, завидуючи, то і коневі не минеться.

— Од пристріту, братику, я дала б собі раду; а од твоїх речей голова в мене завернулась.

— Бо не жіноче діло до них дослухатись! — сказав понуро Гвинтовка.

—У такому, братику, великому случаю, як оця рада, що громада, те й баба. Не перебивала я ваших речей козацьких заобідом; а зоставшись на самоті, не во гнів тобі, скажу, що мені чогось страшно зробилось. Ми ж

ізмалечку, брате, навчені закону божого... Душа в чоловіка одна, що в козака, що в жінки: занапастивши її, другої не добудеш...

— Що то значить жити під самим Києвом! — перебив її Гвинтовка.— Зараз і видно чернечу науку. А в нас у Ніжені так жінок розумні люде учать: жіноча річ коло припічка!

Да й вийшов із світлиці.

Стало вечоріти. Вернувсь ото Петро Шраменко. Розказує й сей, що бачив у Романовського Куті. Череваниха ж із Лесею вжахнулись і поблідли на виду, да й Черевань понурив голову, а Гвинтовка, слухаючи, тілько всміхається. Дивиться Череваниха на брата і не йме очам своїм віри: що звідусюди надіходять непотішнії вісті, усяке тривожиться, сумує, а йому про все байдуже, йому мов у казці кажуть про тих зрадливих запорожців да про тії чвари.

Чом же отеє,— тепер спитаюсь я,— чом отеє Петро і Леся не зійдуться і поговорять? То було таки хоть і стереглись одне одного, да все-таки й повітаються й погуторять де про що, як брат із сестрою, а тепер бояться й очей звести одне на одного. Е, шкода й питати! Єсть у них у обох якась думка, тайна, невимовна. Раді б вони ту думку задавити, як гадюку-спокусницю, а тим часом проти волі голублять її в серці. Тим-то вони й не сходяться докупи, тим бояться й очей звести одно на одного.

Засумовала дуже Череваниха, а Черевань, дивлячись на неї, й собі, мабуть, щось пораховав; смутний сидів за вечерею, смутний устав і з-за столу. Тілько княгиня не змінила своєї постави: як та плакуча береза, що клонить і в дощ, і в погоду зелені віти додолу, так і вона,— чи хто сміється, чи хто плаче, у неї з серця не сходить туга.

На другий день, скоро повставали да повмивались Петро з Череванем, як ось іде козак од Гвинтовки.

— Казав пан — надівайте білі сорочки та жупани-лудани, бо сьогодні буде рада; а пані прислала вам по новій стьожці до ковніра. Уже тут і бояре царськії, і Сомко, і наш полковник з старшиною.

Здивовавсь Петро і звелів зараз собі коня сідлати.

А Черевань мірковав про стьожку, що княгиня прислала: "Блакитна; чом же не червона? Козак звик червону стрічку в ковнірі носити, а се вже, мабуть, польська мода. Дармо, надінемо й польську: однаково вже тепер на Вкраїні все почалось вести [ся] по-лядськи".

Коні були вже посідлані. Сіли козаки і поїхали спішно. Василь Нсвольник за своїм паном. Гвинтовка, обернувшись, тілько сказав:

— Гляди ж, сестро,— ти в мене тепер господиня,— щоб доволі було всячини на вечерю: бо я вернусь із ради не без гостей.

Виїхали на узліссє, аж людська юрма усе поле вкрила, а найбільш чернь мужики. Мужики ж і міщане валять купами, а козацтво йде лавою під місто. А під містом розіп'ято царський намет і московське військо з боярами стало. З правого боку суне з своєю стороною Брюховецький, а з лівого Сомкове військо виступає. Тілько ж за тими купами люду мало що можна було й розгледіти. Хіба по корогвах можна було розпізнати, де запорожці, а де городові. У запорожців на білих корогвах тілько червоні хрести, а в городових орли і всяке мальованнє з золотом. Гомін чинивсь по полю скрізь такий, мов підступає орда. Одно конем їде, друге піхом; той у кармазинах, а тії в личаках та в семрягах. Поперед себе звелів Гвинтовка їхати чотирьом козакам, а то б і не протовпивсь до намету.

— Дорогу, дорогу пану осаулу ніженському! — кричать козаки.

— Е, се князь наш! — гукне один у личаковому кунтуші.— Тривай лиш, недовго верховодитимеш! А другий зупинив його:

— Не дуже,— каже,— гукай супроти сього пана: я дещо чув про його од запорожців.

— Що ж ти чув?

— Чув таке, що не дуже гукай на його, от що! Се ж з одного боку. А з другого, поки пробрались трохи проміж людом, чує Петро таку розмову:

— Як ти думаєш? Чия візьме?

— А чия ж, як не Івана Мартиновича!

— Е, постривай лиш! Он у Сомка, кажуть, в обозі доволі гармат і чорного проса; є чим у вічі заглянути; а він-то не таківський, щоб оддав доброхіть булаву з бунчуком.

— Будуть наші й гармати, як біг поможе. Вже козакам давно обридло стояти в старшини в порога. Хто не в кармазинах, того й за стіл не посадять.

Проїхали ще трохи.

— Чи правда бак,— питає один бурлака в другого,— що вчора ховали війтенка? А той йому

— А як же? Похорони простяглись через увесь Ніжень, од Біляківки до Козирівки. Зроду ніхто таких похорон не зазнає.

Знов зупинивсь поїзд: зустрів Гвинтовка знайомого якогось пана. Той почав правити про Сомка й Іванця, як вони зустрілись у князя Гагіна. Князь іще раннім ранком зазвав козацьку старшину на пораду, і там-то було послухати, як привітав Іванець Сомка!

— О, Іванець — собака! — каже, знизивши голос, Гвинтовка.— Як уїсться в кого, то вже свого докаже. Як же зложили бути раді? По-нашому?

— Авжеж!

— І Сомко згодився?

— Згодився поневолі. Тілько бач: Брюховецький, по уговору, пішо і без оружжя веде свою сторону, а Сомко на конях, шатно і при оружжю. Хоче, кажуть, з гармат бити, як не по його рада станеться.

Гвинтовка тілько засміявсь.

— Нехай,— каже,— б'є на здоров'є! Роз'їхались. Гляне Петро, аж і коваль якийсь тут вештається з молотом на плечах.

— Ти запорозька сторона, Остапе? — питає в його вівчар з ціпком.

— Щоб вони,— каже,— виздихали тобі всі до одного, тії запорожці!

— Як! За що се?

— За що? Є за що!.. Гм! Сказано — не вір жінці, як чужому собаці!

— Йо? Щоб то оце запорожець та почав до жінок липнути?

— Еге! Ти ще не знаєш сих пройдисвітів! Се, коли хочеш знати, самі паливоди!

— Йо?

— І не йо! Учора зазвали мене до коша, буцім і добрі. "Ось там се да те треба нам перековати, а в нас такого дотепного коваля й зроду не було",— та й давай мене поштувати. Я ж там п'ю та бенкетую, а вони в мене в господі лихо коять. Вертаюсь ранком, проспавшись, аж дома вже походжено.

— Та то тобі на похміллє так іздалось, брате.

— Іздалось! — аж крикнув коваль.— А це ж як тобі здасться? Питаю в Івася: "З ким же ви, синку, без мене вечеряли?" А вона, сука, вже й перехоплює: "З богом, скажи, Йвасю, з богом!" А дитина, звісно, мале, лукавства не знає, поглянуло на неї та й питає: "Хіба ж, мамо, то бог, що в червонім жупані?"

Проїхали й мимо сих. Що ближче к царському намету, то все трудніш було пробиратись. Коло намету б'ють у бубни, а тут проміж народом ходять окличники да все кричать: "У раду! У раду! У раду!" Хоть народ і без окличників звідусюди мов плав пливе. А найбільш преться того мужицтва.

— Ну, вже, брате,— каже інший,— з порожніми кишенями до жінок не вернемось! А другий, сміючись:

— Заробимо лучче, ніж на косовиці! Бач, у яких пани кармазинах, які тиляги під золотом та під сріблом понадівали! Аж хрястить! Усе наше буде!

— Та й коло крамних комор руки погріємо! Казали запорожці, що все порівну між миром поділять.

Гляне Петро, аж тут між мужиками тиснеться й Тарас Сурмач.

— І ти,— каже,— отеє супротив Сомка й панотця? А той:

— Спасибі вельможному пану Сомкові! Спасибі й твоєму панотцеві! Ви звикли обирати гетьмана тільки козацькими голосами, а тепер і наш міщанський речник чогось на раді стоїть! — да й потяг далі.

Ось уїжджають наші у саме колесо віщове. Узяли козаки од їх коні. Тут уже були самі козаки, так зараз і дали Гвинтовці дорогу, а за Гвинтовкою й Петро з Череванем пробравсь. Інші, зустрівшись, тисли Гвинтовку за руку. Він тільки, всміхаючись, кланявсь.

Гляне Петро, аж поміж старшиною козацькою тільки дене-де видно у комірі червону стрічку: усе повипускали голубії. Ошибло його страхом: тут щось недобре скомпоновано!

І Черевань щось помірковав. Обернувсь до Василя Невольника:

— От, бгате Василю, яка тут чудна мода завелась на стьожки! У нас червоні, а тут — дивись — усе блакитні!

А той похитав головою да тільки:

— Ох, боже правий, боже правий! Пробравсь Гвинтовка у саму перву лаву, між полковники, сотники да осаули, судді полкові да обознії з хорунжими. Тут і писарі стояли з каламарями й білим папером. Посеред колеса,— а колесо одзначили таке, що з одного краю до другого ледві можна було що почути, якби перекликнутися,— так посеред колеса стояв стіл під турецьким килимом. На столі лежала булава Брюховецького з бунчуком і корогвою. Сам Брюховецький стояв у голубому жупані перед своїх запорожців. Тут уже він був не той, що в Романовському Куті: позирав гордо, по-гетьманськи, і тільки всміхавсь, узявшись у боки.

Але ось крізь царський намет увійшов і Сомко з своєю старшиною — усі в панцирах і мисюрках, з шаблями й келепами, як до бою. У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі і

бунчукові військову корогов і бунчук. Два тимпанники стали перед його з срібними бубнами.

"Гордий, пишний і розумом високий гетьман! — подумав Петро.— Да на кого ти опираєшся, коли б ти тілько відав! Диявол давно вже одлучив од тебе вірнії душі!.. По тонкій кризі ступаєш ти на свого ворога... Жаль мені тебе, золота голово, хоть ти й перепинив мені дорогу!"

Так думав Шраменко, стоячи позад Гвинтовки. А кругом радного колеса крик і гомін такий, мов Чорне море грає. Однак почув Сомко, як закричали йому брюховці:

— Положи й ти булаву! Положи бунчук і корогов, переяславський крамарю!

Сомко звелів ударити своїм тимпанникам у срібні бубни. Ущухнув трохи галас. Він тоді голосом чистим і поважним, мов у золоту трубу, протрубив:

— Не положу! Нехай скажуть мені мої підручники (і поглянув гордо на обидва боки). А вас, голодранців, я не знаю, звідки ви втерлись між козацьке лицарство!

Боже! Як схопиться ґвалт! Інші вже совались із колеса наперед, щоб зчинити бой; бо січовики, хоть прийшли й без оружжя, як сказав їм князь, да припасли по кийку під полою. Може б, без бучі й не обійшлось, да сивії діди, батьки січовії, стоючи перед братчиків, зупинили.

— Стійте,— кажуть,— діти, стійте, ладу ждіте! А з боку Сомкового старий Шрам, стоючи у первій лаві, поглянув на обидва боки, на своєї сторони старшину, да й каже:

— Бачте, діти, з ким нам довелось важитись за гетьманство! Чи достойні ж сі буї вепри дніпровії, щоб траістовать з ними по-людськи?

Шаблею ми з ними розправимось! Шаблею та гарматами протверезимо сих п'яниць нікчемних!

Петро хотів би пробратись до панотця. Знав добре, що тут без лиха не минеться, так хотів заздалегідь пристати до невеличкої купки вірних, що стояли круг старого Шрама з червоними стрічками. Да вже не можна було тепер жодним побитом протиснутись. А круг його стоять усе чіі окаяннії зрадці у блакитних стьожках дд в голубих жупанах і вже, не боючись, голосно розмовляють.

— Ну, брате,— каже один,— дождали ми свого пращника; будемо панами на Вкраїні! Нехай усяке козака знає!

— Над ким же ми пануватимем,— питає друїий,— коли всяка душа буде рівна?

— Хто тобі сказав?

— А як же? Он, бач, тепер між козацькою старшиною бовваніють, наче гриби в траві, товстопикії бурі омістри од міщан. А он пороззявляли роти на раду і мужицькі виборнії.

— Ге-ге-ге! Не знаєш же ти Івана Мартиновича. Я не таке чув, гуляючи вчора з його джурою. "Один,— каже,— тому час, що батько в плахті. Нехай повеличаються, як порося на орчику, а там доволі з їх буде й греблі гатити. Буде кому пановати на Вкраїні і без мугирів. Івану Мартиновичу аби козацтво пригорнути до свого боку".

Як ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяками. У руках царська грамота. Його підручники несуть царську корогов козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом. Усі посли, по-московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на ногах у князя гаптовані золотом, виложені

жемчугом сап'янці. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони. Усі втихли, що чутно було, як бряжчали в бояр шаблюки на золотих ланцюгах коло пояса. Перехрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівнялись сивії патли, підняв грамоту високо — два дяки йому руки піддержували — і почав вичитовати царське ім'я. Як ось, позад брюховців, сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати:

— Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюховецького волимо!

А Сомкове козацтво заднє собі, чуючи, що оглашають гетьманом Брюховецького, почало гукати:

— Сомка, Сомка гетьманом!

І по всьому полю зчинивсь галас несказанний. Тоді й передні бачать, що всі байдуже про царську грамоту, почали оглашати гетьманів — усе ближче, все ближче, аж поки дійшло до самої первої лави.

— Брюховецького!

— Сомка!

— Не діжде свиноізд над нами гетьмановати!

— Не діжде крамар козацтвом орудовати!

— Так от же тобі!

— Візьми ж і ти од мене!

І зачепились. Хто шаблею, хто києм, хто ножакою.

— Стійте, стійте лавою! — крикне Сомко на своїх.— Даймо шаблями їм одвіт!

Хто ж виймає шаблю да горнеться до гетьманського боку, а хто, ніби з ляку, тиснеться назад, кричучи:

— Не наша сила, не наша сила! До табору! Втійкаймо до табору!

А запорожці схопили Іванця за руки да вже й на стіл саджають, і булаву й бунчук до рук дають. Зопхнули й князя з думними дяками, як поперлись.

— Гетьман, гетьман Іван Мартинович! — кричать на все горло.

— Діти! — крикне на своїх старий Шрам.— Так отеє ми потерпимо таку наругу! Спихайте Іванця к нечистій матері!

І кинулись купою до стола. Січуть, рубають низовців, саджають на столець Сомка. А запорожці, як злії оси, не боячись нічого, з одними киями да ножаками, лізуть і б'ють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили надвоє, одняли й булаву.

Оглянеться Сомко, аж при йому тілько зо жменю старшини.

— Ей,— каже,— годі! Нема тут наших! Старшина гляне, аж кругом самі запорожці. Іванець, махаючи булавою, кричить:

— Бийте, небожата, крамаря! Шапку червїнців під добру руку!

Тоді Сомкова старшина бачить, що лихо, скупилась тісно, плечем поуз плече, да назад до намету. А інші там же поклали голови. За намегом стояли їх коні. Може б, і тут не влизнули, да московське військо,

що прийшло з Гагіним, пропустивши до намету Сомка з старшиною, заступило їх од запорожців.

Тим часом Черевань усе скрикував Сомка гетьманом.

— Що се ти, вражий сину, репетуєш, стоючи між нашими? — крикну гь на йою запорожці.

— А що ж,— каже,— бгатці? Я свою зятя на всякому місті оберу іетьманом.

— Еге! — закричав отаман.— Се крамарів тесть! Бийте його, кабанячу тушу!

Тут деякі поточились до Череваня, і, може б, там йому й капут був, да Василь Невольник пізнав ватажка.

— Пугу-пугу! — закричав, — пугу. Головешка! Гаврило! Хіба не пізнав Василя Невольника? Не чіпай сього пана: він на моїх руках!

— Еге! Ось де зійшлись! — каже той, пізнавши Василя.— Угамуйтесь, братчики,— каже до своїх,— багацько нам тепер роботи й без його.

Да й поперлись до столу, б'ючи всякого, хто не з блакитною стрічкою.

А Гвинтовка тим часом, сівши на коня, проїхав сюди-туди, піднявши вгору срібний пірнач (де він його взяв, ніхто не знає); на пірначі пов'язана широка блакитна стьожка.

— Гей,— каже,— козаки, непорожні голови! Хто не забув держатись за гвинтовку, до мене! За мною! — да й поїхав з ради до табору, держучи високо над головою пірнач із блакитною стьожкою. А за ним повалило козацтво, як за маткою бджоли.

Козацтво ж просте, реєстрове собі, а старшина, значні козаки — собі. Хто оддалеки забачить срібний пірнач, так і прилучається до боку ніженського осаула. Поки переїхав поле до Сомкового табору, назбиравсь за ним такий поїзд, як і за гетьманом. Сомко ж із своєю купою на конях прибуває у табір до полку Переяславського, а Гвинтовка до полку Ніженського.

Покликне Сомко на своїх козаків:

— До шику! До лави! Пушкарі, ришгуйге іармати! Піхота з пищаллю поміж гарматами, а комонник по крилах!

Поїхали генеральнії старшини з полковою старшиною по всіх полках, по всіх сотнях шиковати до бою військо. Сомко, увесь палаючи, поблискує поміж лавами своїм срібним панциром. Одна в його думка — ударити на Іванців табор, розметати, як полову, тії гайдамацькі купи, силою вирвати бунчук і булаву в харцизяки, коли не стало ні розуму, ні правди на Вкраїні!

Іще ж не пошиковала старшина полків, іще не крикнув він рушай, а вже полк Ніженський з табору й рушив.

— Е, Васюта не звик слухати старших! — каже Сомко.— Ну, дармо, нехай б'є первий, а ми підопремо його.

Коли ж прибігає сам Васюта конем:

— Біда, пане гетьмане! Отепер ми посіли!

— Що? Як?

— Отепер то в нас кобила порох поїла! Не я вже полковник ніженський, а Гвинтовка! Дивись, як пірначем над козаками посвічує!

За Васютою біжать деякі й з старшини ніженської. Сотник Костомара кричить:

— Пропала справа! Без Ніженського полку, як без руки правиці!

Іще Сомко не наважився, що в таку трудну минуту чинити, як ось козаки, підскочивши до війська сторони Брюховецького, наклонили сотня за сотнею корогви да одвернули, да зараз і почали вози своїх старшин жаковати — тих, що до Сомка прихилились. А з другого крила сомківці теж заворушились.

— Якого,— кажуть,— чорта чекатимеш, поки нас візьмуть шаблею з безбулавним нашим гетьманом? — да, похапавши кожна сотня корогви, і собі рушили на поклон Брюховецькому.

Бачить тоді Сомко, що зовсім лихо, побіг з старшиною на конях до царського намету, до князя. Уходять у намет, а Іванець там од князя царські дари приймає. Круг Іванця Вуяхевич і інші значні сомківці з запорожцями.

— Га-га! — крикнув клятий на радощах.— От яка рибка в сак ускочила!

А Сомко, нічого не слухаючи, до князя:

— Що се ти, князю, дієш? Хіба на те послав тебе цар на Вкраїну, щоб ти потакав запорозьким бунтам?

А князь стоїть, мов тороплений, бо ще й до себе не прийшов за великим ґвалтом поміж військом. У Московщині він зроду такої хуги не бачив.

А Сомко:

— Нащо ж ти й військо з Москви на наш хліб привів, коли воно стоїть, не ворухнеться? Не доведе вас до добра така політика, щоб меншого на старшого підпирати? Давай мені свою воєводську палицю — я одіб'ю твоїми стрільцями голоту од табору!

Князь тільки переступав з ноги на ногу.

Як тут гукне Брюховецький:

— Властю моєю гетьманською бороню тобі, князю, втручатись у наші справи! Козаки самі собі судді: два з третім, що хотя роблять. А візьміть, небожата, та вкиньте в глибку сього бунтовника!

— Так нема ніде правди? — каже Сомко.— Ні в своїх, ні в чужих? А Іванець:

— Єсть правда, пане Сомко, і вона тебе покарала за твою гордость! Візьміть його, братчики, та забийте в кайдани.

— Пане гетьмане! — каже вірна старшина, обступивши Сомка.— Лучче нам положити усім отут голови, ніж оддати тебе ворогу на наругу!

Заплакав тоді Сомко, поглянувши на своє товариство.

— Братці мої,— каже,— милії! Що вам битись за мою голову, коли погибає Україна! Що вам думати про мою наругу, коли наругавсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безщасна Україно! — і кинув об землю свою шаблю.

Усі круг його теж покидали свої шаблі. Щиро заплакали вірні козаки.

— Боже правосудний! — кажуть.— Нехай же наші сльози упадуть на голову нашому ворогу!

Дуже звеселивсь тоді Брюховецький. Зараз ізвелів Сомка, Васюту і всю їх вірну старшину взяти за сторожу, а Вуяхевичу — на Москву листи писати, що ось нібито Сомко з своїми підручниками на царя козацтво бунтує, Гадяцькії пункти ознаймує людям, радючи царського величества одступати. А князь Гагін собі компонує, як би тих нещасних іще більш притушковати, щоб не спливла наверх неправда, що, взявши од Іванця великі подарунки, його неситій злобі потурає. Тим часом повів новою гетьмана з старшиною в соборну ніженську церкву до царської присяги. А вийшовши з церкви, гетьман запросив князя з послами до себе на обід, у двір до бурмистра Колодія. Там міщане наготовили бучний бенкет Брюховецькому з старшиною.

XV

Одчепившись ото Черевань од запорожців, насилу оддихавсь, щоб промовити слово.

— Бгате Василю!—каже.—Давай мені боржій коня! Нехай їй біс, сій раді! От не в добру годину знесло мене з тим божевільним Шрамом!

Пішов Василь Невольник за кіньми, так куди! Заверюха кругом така, що не второпає, куди і йти. Так як скіпка на воді крутиться, попавши на чорторий, так він ворочавсь між тим ярмарком. А тут іще добре й не знає, де поставили коней Гвинтовчині козаки; так наждавсь Черевань уволю. Скрізь народ товпиться; під боки його штовхають; неборак тілько сопе!

— Де оце в нечистого мій Василь занапастивсь?.. Бгатику,— каже до Петра,— не кидай же хоч ти мене!.. Ой, коли б мені добратись живому та здоровому до Хмарища! Нехай тоді радує собі хто хоче!

Як же ото огласили запорожці Брюховецького гетьманом, то зараз і порідшало трохи на раді. Перш ото Гвинтовка одвів своїх підручників; потім і другі сомківці рушили до табору. Тілько запорожці іграли круг

гетьманського столу, як злії оси круг свого гнізда, да простий люд селюки гули по всьому полю, що тії трутні.

З півгодини ще не знали селяне, що між козацтвом робиться. Як же вже рушив Брюховецький з князем до присяги у місто, тоді по всьому полю чернь загукала:

— Хвала богу! Хвала богу! Наша взяла! Нема тепер ні пана, ні мужика, нема ні вбогих, ні багатих! Усі поживемо в достатку!

— Що ж, братища? — кажуть інші. — Рушаймо панським добром ділитись! Повне місто тепер панства.

— Е, ще буде час у місті погуляти! — одвітують другі.— А он козацтво Сомків табор рабує. Дурна Сомкова старшина понабирала з собою самих кармазинів повні вози.

— Ну, хто куди любля! Усюди є об віщо погріти руки!

І от — одна купа сюди, а друга туди, одна сюди, а друга туди: половина люду до міста повалила, а половина чкурнула до Сомкового табору. По полю поостава́лись тілько гуляки, що на радощах понаймали музики да й водяться з ними купами, танцюючи.

Чудно було Петрові да й Череваневі дивитись на тії музики та гопаки у такий смутний час, що плакати б усім треба, а не веселитись. Коли ж валить, мов тії хвилі, люд от табору; а назустріч йому купа селян од міста.

— Куди ви? — питаються.

— А ви куди?

— Ми до Сомкового табору.

— А ми до міста. Там, кажуть, є пожива!

— Є, чорта з два!

— Як?

— Так, що не пускають! Московська сторожа не пускає нашого брата в місто.

— Шкода ж і до табору! Козаки самі там пораються, а нашому брату дають оглоблею по гамалику!

— Що ж оце? Дак це нас козаки, мабуть, убрали в шори?

— Трохи чи не так, як Виговський Москву! Як ось надбігають іще нові купи.

— Біда! — кричать.— Пропала справа! Чи чули, що кажуть запорозькі братчики?

— А що ж вони там кажуть?

— От що! Посунулись деякі з наших через городи, стали поратись коло панських дворів, дак братчики їх киями. "Убирайтесь,— кажуть,— ік нечистій матері, мужва невмивана!" — та й виперли за місто. Наші почали були пручатись: "Ми ж тепер усі рівні!" — "Ось ми вас,— кажуть,— порівняємо батогами! Ховайтесь, вражі діти, заздалегідь по запічках, поки не здобулись лихої години!"

— Еге! Дак отака нам дяка! — закричали тоді привідці (у кожної купи був свій ватажок).— Стійте ж, братці! Коли ми помогли кому злізти на гетьманський стіл, дак зуміємо і зі столу зопхнути! Куптесь у полки,

кричіть "у раду!" Визвольмо Сомка та Васюїу з неволі: тії за нас уступляться!

Заворушився люд, заюмонів, піднявсь по всьому полю галас. Тілько нічого з того не вийшло Інші, по-мірковавши, кажуть:

— Ні, вже, мабуть, шкода перемішувати тісто, вийнявши з печі! Яке посадили, таке і спечеться. Буде з нас і того, що потанцьовали днів зо два з запорожцями.

А другі:

— Шкода, шкода! Козацтво тепер стоятиме усі в одно; полатають нам боки, та з тим і додому вернемось. Втікаймо лучче заздалегідь!

Тим часом деякі ведуть таку розмову:

— Я собі таки піймав із воза в таборі сало! Буде жінці та дітям до пилипівки!

— А я пшона мішок! Коли б хто поміг доперти до хутора.

— Ге! Що ваше сало та пшоно! — каже третій волоцюга.— Я он попав був жупан такий, що пари волів стоїть, та гаспедський козак дав келепом по руці так, що не рад би й шестирику! Тепер саме в косовицю доведеться попоноситись із рукою! І чарки горілки не заробиш. От тобі й рада!

— Рушаймо, рушаймо додому, поки ще й ніг не поперебивали, мов кабанам у городі! — кажуть мужики.— Ніде правди діти, не на добре діло ми пустились! Ліпше зробили наші сусіде, що не послухали запорожців. Тепер стидно в село й очі появити: довіку будуть дражнити чорною радою!

І почав чорний люд розходитись. Замовкли й музики, затихли й скоки, і веселі юпаки по полю. Незабаром стало кожному розумно, що нічою гаразд веселитись.

Як ось почали розїжджатись із Ніженя й шляхта, державці що були понаїжджали під час тієї ради. Інший привіз і жінку, й дочку, така-то була думка, що тепер з'їхалось з усієї Гетьманщини лицарство, так чи не пошле бог пари. Аж тут не весіллє вийшло. Як почаіла по дворах поратись військова голота з запорожцями, то рад був інший, що з душею з міста вихопивсь. Інший же вихопивсь, а другий там і голову положив, обороняючи свою худобу і сім'ю; а дочок шляхетських і старшинських козаки собі за жінок силою інших похапали.

Кому ж пощастило улизнути за царину, тії, як од собак, мусили од запорозької голоти одбиватись. Отеє іде значний чоловік у кованому возі да й шаблю держить голу або рушницю при плечі. Слуги ідуть кінно округ воза. А за ним низовці, охляп на міщанських конях, женуться, як шуляки. Хоть стріляй, хоть рубай, лізуть наче скажені. Боронить, боронить пана з сім'єю челядь, да як звалять одного-другого запорожці з коня, так хто оставсь — урозтіч! А вони, окаяннії, коней зупиняють, у колесах спиці рубають, вози перевертають, панів із кармазину і з саєти обдирають. По полю не один віз з покаліченими кіньми валяється, не одна вдова плаче по мужові, не один бідаха, конаючи в крові, тужить, що не поліг під Берестечком. А там скрізь порозламувані скрині; одежа лежить розкидана, кривава, пороздирана; пух із перин, наче сніг, летить по вітру: усюди розбишаки шукали грошей, усе пороли, розкидали. Черевань, дивлячись, аж іздригається. Довелось би і йому таке лихо, якби не блакитна стрічка в ковнірі.

Се ж одні так бідовали, а другі давали таки добру одсіч харцизякам. Інші догадались викидати із возів одежу: знімали з себе жупани-лудани, блаватаси й єдамашки да кидали під ноги запорожцям, аби їх неситу заздрість зупинити. А запорожець підхопить, ткне під себе да знов навздогін.

— Ей, люде добрі! — кричать інші селянам, що, мов тороплені овечки, блукають по полю.— Рятуйте нас, а то й вам те буде!

То люде й оступлять, і оступлять кругом віз, бо вже взнали, що за хижеє птаство тії братчики. А як который ув'яжеться за возом, то й самого косою або засмаленим колякою огріють, що тут і зов'ється ледащо. Інші значнії люде, старшина й шляхта, поскидавши кармазини, повдягались у семряги і між простим людом додому піхом пробирались. Тоді-то мужики до панів, кого знали, що добрий пан, почали знов горнутись і до господи його з під Ніженя проводжати; а пани почали раховати, як би не зовсім попустити Україну низовцям на поталу.

Дивиться Черевань, аж і Тарас Сурмач їде возом із Ніженя. Запорожці його, у личаковім кунтуші, не займають. На возі з ним іще півдесятка міщан. Побачивши Сурмач Череваня:

— Ге-ге! — крикне.— Отак наші поживились!

— А що там, бгате?

— Та що! Під'їхали нас братчики так, що тілько ушима стрепенули!

— Що ж вони вам, бгате?

— Та що! Зараз у бурмистра Колодія кубки, коновки срібні, ковші, що позносили з усього міста міщане, із столу порозхватували. Став бурмистер їх докоряти, злодіяками, розбишаками взивати, дак і самого трохи не вбили: "Не взивай козака злодієм! Тепер,— кажуть,— минулось: се моє, а се твоє,— усе тепер обще! Своє добро, а не чуже розібрали братчики по кишенях!" Отакії! Ще ж це не все. Тут одні в бурмистра бенкетують, а там голота розповзлась по місту та давай коло крамних комор поратись. Усе з комор по-розволікали. Кинулись міщане жалітись до гетьмана, дак той сміється: "Ви ж хіба,— каже,— вражі сини, не знаєте, що ми тепер усі як рідні брати? Усе в нас тепер укупі!.." Так-то

підійшли нас оманою січові братчики! Я оце з своїми бурмистрами забравсь та швидш додому, щоб і в Києві в нас не похазяйствовали низові добродії.

— Бгатці! — каже Черевань.— У прокляту годину виїхали ми з дому! Коли б у мене тут не дочка та не жінка, то й я сів би з вами та й убравсь із сього пекла.

— Рятуй же їх боржій, добродію,— каже Сурмач,— бо вже я чув що гетьман просватав твою дочку в дядька Гвинювки за свого писаря!

— Чорта з два просватає! — гукнув тут, як із бочки, чийсь товстий голос.

Гляне Черевань, аж їде Кирило Тур, а за ним з десяток — товарисгва верхи.

— Черга з два,— каже,— просватає! Уже кому що, а Чсреванівна моя буде. Нехай же не дурно буде мене за неї бито киями!

— Кирило! — гукнув на нього Шраменко. — Кирило Тур, чи чуєш? А той йому, ідучи:

— Ні, не чую. Який я Тур? Хіба не бачиш, як тепер усе на світі попереверталось! Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом; багатий став убогим, убогий багатим; жупани перевернулись на семряги, а семряги на кармазини. Увесь світ перелицьовано: як же ти хочеш, щоб тілько Тур зостався Туром? Зови мене або бугаєм абощо, тілько не Туром.

— Да годі, бога ради! — каже Петро.— Чи тепер же до вигадок? Скажи на милость богу, невже ти знов вернувсь до своєї думки?

— Себто про Череванівну закидаєш? — у одвіт йому Кирило Тур.— А чому ж не вернутись? Сомка твого вже біс ізлизав — не бійсь, не викрутиться з запорозьких лап! Дак кому ж більш, як не Кирилу Турові, достанеться Череванівна? Може, думаєш, тобі зоставлю? Найшов дурня!

І помчавсь із своєю ватагою к Гвинтовчиному хутору.

Оставсь Петро, як остуджений. А Черевань собі стоїть, мов сон йому сниться. Тарас Сурмач давно вже од'їхав. Як ось — Василь Невольник з кіньми. Упав Петро на коня і полинув за запорожцями; як тут йому назустріч старий Шрам.

— Куди се ти мчишся, синку?

— Тату! Знов запорожці хочуть ухопити Череванівну!

— Покинь тепер усіх Череванівен, синку! — каже понуро Шрам. — Нехай хапають кого хотя. Рушай за мною; нам тут нема більш діла: закльовала ворона нашого сокола!

Нічого й казати Петрові. Поїхав за панотцем, похиливши голову, а серце, ти б сказав, надвоє розрізано!

Аж ось гукає Черевань:

— Бгатику! Постривай, дай хоч подивитись на тебе. Зупинився Шрам.

— Де се ти, бгате, був у сю заверюху?

— Що про те питати, чого не вернеш? — каже Шрам,— Прощай, нам ніколи.

— Та постривай-бо! Куди ж ви оце? Ну, бгате, от я й на раді з тобою був, бодай ніхто вже не діждав так радувати! Що ж із того вийшло? Тільки боки потрутили та один розбишака трохи не вколошкав. Що ж мені ще звелиш чинити?

— Шкода вже тепер нашої праці, брате Михайле! — каже Шрам.— їдь собі з богом до Хмарища. Скажуть, мабуть, швидко й усі амінь.

— А не будеш же мене більш узивати Барабашем? — питає Черевань.

— Ні,— каже Шрам.—Барабашів тепер повна Україна.

— Їй-богу, бгате, я кричав "Сомка!" так, що трохи не луснув! Ох, у нещасливу годину, бгате, ми виїхали з Хмарища! Як то моя Леся почує про сю раду? Підождіть же! Куди ж оце ви, бгатці?

— Куди ми ідемо,— одвітує Шрам,— там тобі не бувати.

— Та, по правді сказавши, бгате, я й не хочу. Добре й під Ніженем огрілись. Ось до якого часу блукаю не обідавши. А бідолаха Сомко! Що то він тепер?

— Ну, їдь же собі обідати,— каже Шрам,— нам ніколи. Прощай!

— Прощайте й ви, бгатці! Та заїздіть, упоравшись, у Хмарище: вдаримо, може, ще раз лихом об землю.

— Ні, вже! — одвітує Шрам.— Тепер про нас хіба тільки почуєш. Прощай навіки!

Да й обнялись обоє перш із Череванем, а потім і з Василем Невольником. Петро щиро стиснув Череваня, прощаючись; а той, мов догадавсь, да й каже:

— Ой бгатику! Чи не лучче б було, якби ми не ганялись за гетьманами?

З тим і роз'їхались. Шрам повернув на Козелецький шлях; Черевань із Василем Невольником вернувсь до своякового хутора. Василь Невольник утирав рукавом сльози.

XVI

А Брюховецький тим часом бенкетував у Ніжені. У ту-бо нещасливу годину справді так лучилось, як мовив Галка — "Де кричать, а де співають; де кров іллють, а де горілку п'ють". Коло Брюховецького сидить за столом князь Гагін із думними дяками — люде поважні, що не з гайдамаками б їм бенкетовати; так от же золото того наробило, що безбожний харцизяка став їм у повазі, а щира душа мусить погибати! За золото не звонтпили ошукати свого царя, що дав їм у всьому віру; не звонтпили через того Іванця наготовити кривавих буч своїм землякам із нашим безталанним людом. Хто ж бо того не знає, скілько опісля розлито на Вкраїні крові через Іванцеве лукавство да через неситу хтивість московських воєвод?

Гуляє князь Гагін із Брюховецьким, ісповняють червоним вином кубки, бенкетують на людське безголон'є. Скрізь, і в світлицях у Колодія, і на подвір'ї, сидить поза столами городова козацька старшина з запорожцями: усе то ти, що нишком поякшались із ниловцями да, ради свою панства, запродали Сомка Іванцеві. Невірні душі! Тепер уже іншому й трунок не лізе в пельку, іншому так тяжко, як тому Юді; да вже нема вороття — треба брататься з розбишаками! А тії окаяннії сидять за столами в чужих кармазинах, що де на яких і не сходяться, п'ють горілку, як воду, хваляться такими добрими вчинками, що аж мороз іде поза спиною; крик, галас зчинили несказанний. Дивується князь, поглядаючи на таку компанію, і питається в гетьмана:

— Чи в вас у Січі знаи так бушують на бенкетах? А один бурлака перебив гетьмана да й каже:

— В нас, князю, у Січі, то і норов, хто "Отче наш" знав. Як, уранці вставши, вмиється, то чарки шукає. Чи чарка то, чи ківш буде, не глядить переміни,— Гладко п'ють, як з лука б'ють, до ночної тіні.

Як же почали розхапувати по кишенях міщанське добро, то князь і собі звонтпив, щоб його ще гірш, ніж на раді, не потрутили; да, скончивши обід, зараз і попрощавсь із новим гетьманом. Брюховецький провів його аж за ворота.

Провів князя за ворота, аж тут йому назустріч двоє дідів січових — ведуть за шияку якогось сіромаху-братчика. Так як-от часом двоє вовків попадуть під селом необачну свиню да, взявши з обох боків за уші, ведуть у пущу на розправу, так тії діди вели бідаху-запорожця через базар, позираючи грізно з-під сивої щетини.

— Де се ви, батьки, блукали, що й не обідали вкупі? — питає Іванець.

— Та от бач! — кажуть.— За цим ледащом і обід утеряли.

— Що ж він таке?

— Еге, що! Тут наробив такого сорому товариству, що й казати язик не ворочається. Унадивсь дияволів син до ковалихи. У Гвинтовки коло хутора коваль живе, дак він туди і внадивсь.

— Так оце ви його й піймали на гарячому вчинку?

— Зцапали,— кажуть,— пане гетьмане, як кота над салом. Уже нам давно до ушей донесено, що притьмом Олекса Сенчило скаче в гречку: "Е, постривай же,— кажемо,— гаспедський сину! Ми ж присочимо тебе!" — та вже ото й чигали його, не спускали з очей. Що ж? Тут добрі люде на

раді гетьмана обирають, а він, ледачий, до ковалихи. А ми з братчиком назирцем. "Одчини!" Не одчиняє. "Одчини!" Не одчиняє. Ми двері вивалили, аж він, поганець, там, як той кнур у берлозі!

— Що ж ви оце думаєте з ним чинити?

— А що ж більш, як не киями? Та вже сього не так, як Кирила Тура! Сьому вже треба так боки нагріти, щоб не діждав більш рясту топтати!

Кругом запорожці, як тії гусаки, повитягували шиї; слухають, що гетьман скаже. А гетьман повів кругом якось лукаво очима.

— Ударити,— каже,— в раду.

От і почали окличники гукати по базару; а серед базару став коло стовпа довбиш да й почав бити в бубни. А братчики так, як хорти на поклик вівчаря, той звідти, той звідси, поспішали на раду. Тяглось туди й городове козацтво. Як же назбиралась їх купа чимала і зробили судне колесо і всі діди стали в первій лаві, похиливши тяжкії од думок голови, тоді й гетьман з вельможною старшиною вийшов з бенкетного двору. От і став на свойому гетьманському місті, під бунчуком і корогвою, і вщухнули всі, слухаючи, що казатимуть старіші. Як ось, тілько що кошовий дід, батько Пугач, виступивши наперед, хотів кланятись на всі боки до раднього слова, аж Іван Мартинович звелів ударити у срібні Сомкові бубни і прийняв сам таке слово:

— Панове полковники, осаули, сотники і вся старшина, і ви, братчики запорозькії, і ви, козаки городовії, а найбільш ви, мої низові дітки! До вас тепер оберну я слово, а вся рада нехай послухає й розсудить. Як заохочував я вас із собою на Вкраїну, на волю й на розкоші, так чи вже ж я зло вам мислив? Чи вже я вас думав киями замість паляниць годувати? Ох, боже мій милий! Серця свого вколупав би я та дав своїм діткам, а тут ось сивії голови січовії знай киї та киї вимагають. І за що ж мусить погибати хоч би й оцей безталанний Олекса Сенчило? (А Олекса Сенчило

стоїть посеред колеса) За те, що трапилось, може, раз на віку, вскочити в гречку! Який же його біс утерпить, ходючи посеред спашу? Хіба в запорожця душа з лопуцька, не хоче того, чого й людська? Добре в Січі за се карати, а тут нам через жінок швидко доведеться перевести всіх братчиків. Як вам здається, панове молодці, чи правду я кажу, чи ні?

— Святу правду, пане гетьмане! Святу правду! — загули кругом запорожці, як із бочки.

— А вам як здається, батьки? — питається в дідів. А діди стоять, понуривши голови, та й не знають, що йому й одвітовати. Довгенько думали сивії оселедці, довгенько один на одного зглядували, киваючи головою, далі виступив знов наперед батько Пугач да й каже:

— Бачимо, бачимо, вразький сину,— дармо, що ти гетьман,— до чого ми в тебе дожилися! Убрав єси нас у шори, як сам схотів! Вивезли ми тебе на своїх старих плечах у гетьмани, а тепер ти вже без нас думаєш Україною орудовати! Недовго ж поорудуєш! Я тобі кажу, що недовго! Коли взявсь брехати по-собачи, то й пропадеш, як собака! Я тобі кажу, що пропадеш, як собака!

— Годі лиш, батьку! — крикне Брюховецький — Чого се розпустив морду, як халяву? Та се не Січ: тут тобі гетьман не свій брат!

— От яка нам честь за нашу працю! — кажуть діди.— Тим-то добре казано нам у Січі: "Ей, не слухайте, батьки, сього ледащиці: підвезе він вам москаля!" А ми таки не пойняли віри, ми вповали, що ось немовбито господь поможе й на Вкраїні завести запорозькі порядки!

— О, ви голови цвілії! — каже Брюховецький.— Яких же тут сподіватись порядків, коли Запорозька Січ буде серед жонатого люду? Ви думаєте, що і всякому про те байдуже, так як вашим старим костям; а ми — так інше почуваємось Не москаля я вам підвіз, а роблю все по правді, що жоден братчик на мене не пожалується. На Січі, посеред

глухого степу, треба бурлакувати, а в городах, посеред миру — женитись та господарювати.

— А хіба ж ти,— озвався батько Пугач,— не казав нам, окаянний, як підмовляв нас у городи: "Ходімо, батьки, зо мною, заведемо свої порядки по всії Україні?" Хіба ти не казав, що Січ буде Січчю, а запорожці будуть судити й рядити всю Гетьманщину по своїм звичаям?

— Казав,— одвітує Брюховецький,— і як казав, так і зробив. Самі бачите, що запорожці тепер перші пани на Вкраїні: понаставляв я їх сотниками й полковниками, судитимуть і рядитимуть вони по запорозьких чвичаях усю Вкраїну. Нема вже й тепер ні в міщанина, ні в мужика се моє, а се твоє. все стало обще; козак усюди став господарем, як у себе в кишені. Чого ж вам іще хочеться? Щоб я за дурницю бив киями козака? Ні, сього не буде: я своїм діткам не ворог.

— За дурницю! — кажуть діди.— На чім держиться Січ і славне Запорожжє, те повернув ти на сміх!

— Нехай собі й держиться, коли йому так до смаку. Ми між людьми будемо жити по-людськи, а кому в нас не по нутру, той нехай іде на Січ їсти сушену рибу з сировцем.

— Ми таки й підемо, гаспедів сину! — каже батько Пугач,— Ти нас не випихай коліном. Тілько добре собі пам'ятай, що брехнею світ пройдеш, та назад не вернешся. Плюйте, братці, на його гетьманство! Ходімо до своїх куренів! Гей, діти, хто за нами?

Січові батьки думали, що так і висипле козацтво на їх оклик; аж козаки мовчки мовчать да один за одного туляться.

— Хто за нами? — покликне ще раз батько Пугач.— Кому любо з нечестивим пройдисвітом у гріхах погибати, зоставайсь тут; а хто не хоче скаляти золотої слави своєї, той гайда з нами за Пороги!

Тільки ж і за другим разом ніхто ані з місця.

— Так ви, бачу, усі одним миром мазані! — каже тоді батько Пугач.— Пропадайте ж, ледащиці! Щоб вас так щастя-доля покинула, як ми вас покидаємо! Пху! Плюю й на той слід, що топтав із паливодами! Плюйте й ви, батьки,— каже своїм товаришам,— а на прощаннє скажем сьому Іродові, чого ми йому бажаємо: воно ж йому й не минеться.

От і почали діди один за одним виходити з колеса. І зараз первий, обернувшись, плюнув на свій слід да й каже:

— Щоб же тебе побив несвітський сором, як ти нашу старість осоромив!

І другий плюнув да й каже:

— Щоб на тебе образи падали! І третій:

— Щоб тебе пекло та морило! Щоб ти не знав ні вдень ні вночі покою! І четвертий:

— Щоб тебе, окаянного, земля не прийняла! І п'ятий:

— Щоб ти на страшний суд не встав! І, вийшовши з радного колеса, забрали свої коні з чурами да й рушили до Низу.

А Іванцеві того було й треба. Посміявшись доволі

з своїми розбишаками, каже:

— Ну, тепер, братчики, нам своя воля. Одбули ми дурне мужицтво, одбули міщан, одбули й старих дундуків. Тепер пийте, гуляйте і

веселітесь. А мене щось на сон знемогає. Піду одпочину трохи. Петро Сердюк, проведи, брате, мене до господи.

Пішов Іванець до гетьманського двору в замок, похилившись на козака; ледві ноги волочить, що аж низове козацтво стиха глузовало.

— Підтоптавсь,— кажуть,— наш Іван Мартинович.

— Іще б не підтоптатись, стілько діла наробивши!

— Та, мабуть, і в головку на радощах лишає закинув.

А він, клятий, ні од праці не втомився, ні од горілки не впився. Його лукавий мізок коверзує собі нову думку: як би того безталанного Сомка до посліда-години допровадити! Плутаючи по дорозі ногами і зажмуривши очі, як кіт, Брюховецький скрізь зуби почав так против своєї думки закидати.

— Чи чував ти, братику, щоб миш одкусила коли голову чоловікові? Засміявсь козак:

— Се, пане ясновельможний, тілько таку гуторку проложено.

— Гм! — каже Брюховецький.— Проложено! А з чогось же то її взято... Ох, ноги зовсім не несуть! Вража старість надіходить. Чи випив чоловік кубок меду, чи не випин, уже й голова й ноги хоч поодтинай.

— Се ви, пане гетьмане,— каже Петро Сердюк,— на радах так уходились.

— Ох, на радах, на радах! — мимрить Брюховецький.— Послужив я козацтву щирою душею, а як-то мені козацгво послужить!

— І, пане ясновельможний! Про що ви турбуєтесь! — сказав козак Сердюк. — Та ми за вас усі голови положимо!

— Голови! — бурчить Іванець.— Було б з мене й одної голови, якби хто зумів її положити, щоб довіку не встала.

Усміхнувсь Петро Сердюк да й думає: "Підтоптавсь, підтоптавсь пан гетьман!"

А він іде, тяжко ступаючи, справді мов п'яний; далі знов пробовкне деяке слово, і все на Сомка наворочує, чи не догадається Сердюк; а Сердюкові Петру ще таки невдогад. Як же почали вже зближатись до замкового будинку, то Брюховецький і каже:

— Чи бачиш ти, Петре, коло стані, при самій землі віконце? Там сидить у мене вельможний Сомко, що гордував колись усіма, і не було йому рівні на всьому світі. Як тобі здається се диво?

— Диво велике,— каже Петро Сердюк,— нічого сказати. Служить вам добре фортуна, пане гетьмане.

— От же я розкажу тобі щось іще дивніше. Ось слухай лишень, братику, який мені сон сьогодні перед світом снився. Здається, йшов я п'яний додому, от до сього будинку, й прийшов, і ліг спати, і виспався, і проснувсь ранком — проснувсь, аж мені кажуть, що вночі чудо велике створилось: Сомкові миш голову одкусила! Як тобі здається, Петре? Проти чого сей сон мені приснився? Коли б ти мені сей сон одгадав, знав би я, як тобі оддячити.

Загадавсь козак, далі, помовчавши, й каже:

— Що ж, пане гетьмане? Себто проти того, щоб запорожець перекинувсь пацюком?

Обняв Іванець Петра Сердюка за сі слова. Далі, ввійшовши до світлиці, зняв з руки широзлотий перстень да й каже:

— Оця каблучка всякого переверне в такого пацюка, що пробереться хоч скрізь дванадцятеро дверей, куди треба. Візьми, надінь, ніде тебе не зупинять. Що ж ти одступаєш, наче од лихого зілля?

— Того одступаю,— каже Сердюк Петро,— що хоч низовець на всяке характерство здатен, да за таке ще зроду в нас ніхто не бравсь! Прощай, пане гетьмане! Може, з хмелем і твій сон пройде.

Оставсь Брюховецький, як остуджений.

— Е,— каже,— так, мабуть, правда сьому, що кажуть: зроду-звіку козак не був і не буде катом! — і почав ходити по світлиці.

Походив, походив.

— Чорт знає які,— каже,— забобони! Буцім не все один біс, чи задавити яку погань на раді, чи шпирнути ножем під бік у глибці!

Ще поміркував трохи, ходючи.

— Мабуть,— каже,— що не все одно!.. Чом же ось я сам не піду з їм розправитись!.. Поки Сомко був Сомком, я ставав на його сміливо, а тепер мене якийсь острах бере...

Знов почав походжати мовчки.

— Казна-як доля чоловіка ворочає! — каже собі.— Мабуть, сам лихий мені помагає... А лучче б нічого сього не було... Ой батьку Богдане! Не пізнав би ти тепер свого Іванця!.. Ворог!.. І звідки нечистий утелющив мені ворога!.. А вже тепер шкода зупинятись... Вивернеться... добре, що

поборов... Два коти в одному мішку не помиряться... Чом же оце нема в мене сили до закінчення? Була сила світ на свій лад повернути, а тепер ось шпирнути ворога ножем боюсь... Що ж, як на Москві зроблять не по-нашому? Гроші грошима, бояре боярами, а цар — душа праведна...

XVII

Мізкує собі ледачий Іванець, ходючи по світлиці, аж ось увійшов вартовий:

— Якийсь чоловік має про негайне діло ясновельможного сповістити.

Дозволив гетьман позвати перед себе. Увійшло якесь опудало. На голову насунув кобеняк, тілько очі видно, а сам у широкій семрязі; на спині чималий горб. Брюховецький сам не знав, чого злякавсь; так уже грішна душа його тривожилась.

— Хто їй такий?

— Той, кого тобі треба.

У Йванця пішов мороз поза спиною.

— Кою ж,— каже,— мені треба?

— Тобі треба такого, щоб заворожив на впокій Гетьманщину, бо он усюди, кажуть, купляться круг панів люде та компонують, як би Сомка на волю визволити; та й ніженські міщане шепотять про Сомка, як жиди про Мусія.

— Що ж ти за чоловік?

— Я чоловік собі мізерний — швець із Запорожжя, та як пошию кому чоботи, то вже других не треба буде.

— Як же ти заворожиш Гетьманщину?

— А так. Піду тілько та розкажу Сомкові твій сон; зараз усе і втихомириться.

— Дияволе! — скрикнув Брюховецький.— Звідки ти мій сон знаєш?

— Од усатого пацюка знаю.

— Буде ж тому пацюкові!

— Угамуйсь, пане гетьмане, на сю годину; лучче подумай, як од свого ворога скоріш одкараскатись, щоб через тебе та й усім нам не було — сьогодні пан, а завтра пропав.

Довгенько помовчав Брюховецький.

— Одкрий,— каже,— голову; я подивлюсь, чи не нечистий справді до мене присусіджується.

— Нечистому багацько діла й по монастирях,— одвітує той да й одкинув відлогу. Брюховецький аж одшатнувсь:

— Кирило Тур!

— Цить, пане гетьмане! Буде й того, що ти знатимеш, хто був Сомкові катом,— каже Кирило Тур і накривсь ізнов відлогою.

— Невже ти оце візьмешся за таке діло? — питає Брюховецький.

— А чому ж? — каже.— Хіба в мене руки не людські?

— Ти ж, кажуть, був трохи свій із Сомком!

— Так, як чорт із попом. Я вже давно на його чигаю, і в Києві — сам здоров знаєш — трохи не доказав йому дружби. А наші дундуки подякували мені киями. Отака в світі правда!

— За що ж ти на його злишся?

— Я то вже знаю, за що! У мене своя приключка, а в тебе своя. Я в тебе не питаю, не питай і ти в мене. Не гай мене, пане ясновельможний, та коли хочеш, щоб я тобі подякував за сотницький уряд, що настановив мене сотником, скажи мені тілько, як до його добратися.

— От як,— каже.— Візьми ти оцей перстень. Пропустять тебе з ним, куди схочеш.

— Гарна каблучка,— каже Кирило Тур.— Ще й сагайдак із стрілкою на печаті вирізано. А Брюховецький:

— Се, коли хочеш знати, той самий перстень, що покійний Хмельницький зняв у сонного Барабаша. Я сам їздив із сим знаком і в Черкаси до Барабашихи. Покійний гетьман подарував мені його на пам'ятку.

— Еге! — каже Кирило Тур.— Що то з доброї руки подарунок! Так от він на добро й здався,— да й вийшов із світлиці.

Іванець сам провів його за двері, а він йому шепче:

— Лягай спати, не турбуйсь. Перед світом приснивсь тобі сон, перед світом і справдиться.

Пішов Кирило Тур, похилившись, у своїй відлозі з горбом. Ніхто б не пізнав тепер його молодецької ходи, ні високою стану. Так собі, наче горбатий дід. Уже надворі стемніло. Ось добирається він до Сом-кової глибки. Зараз у надвірніх дверей стоїть козак із ратищем. Наставив супротив Кирила Тура ратище.

— Геть!

— А се що? — каже йому потиху Кирило Тур, показуючи на руці перстень.

Скоро вздрів сторож гетьманський знак, зараз і одчинив двері.

За тими дверима ще двері. Ізнов коло дверей козак... Каганчик стоїть у стіні на віконці. І той пропустив мовчки, як побачив перстень. За тими дверми ще треті двері і третій козак при дверях сторожем. Узяв Кирило Тур у його каганчик і ключ од глибки.

— Іди,— каже,— до свого товариша Я буду сповідати в'язня, дак, може, таке почуєш, що лучче б тобі на сей час позакладало.

А той йому:

— Та я й сам рад звідси заздалегідь убратися. Знаю добре, на яку прийшов ти сповідь.

— Ну, коли знаєш, то й лучче.— каже запорожець.— Гляди ж, не входь сюди до самого ранку. Він після сповіді засне.

— Засне після твоєї сповіді всякий! — бурчав, зачиняючи двері, сторож.

Він же виходить у одні двері, а Кирило Тур входить у другі. Увійшов і зараз запер двері. Гляне, посвічуючи по глибці каганцем, аж у кутку сидить на голому ослоні Сомко. Одним залізом за поперек його взято і до стіни ланцюгом приковано, а другі кайдани і на ногах замкнуті. У старій подраній сірячині, без пояса і без сап'янців. Усе харцизяки поздирали, як узяли до в'язення; тілько вишиваної сріблом да золотом сорочки посовістились ізнімати. Вишивала ту сорочку небога Леся; і по ковніру, і по пазусі, і по ляхівках широких рукавів повиписовала голубонька сріблом, золотом і блакитним шовком усякі квітки й мережки; а Череваниха подаровала її безталанному гетьманові на пам'ятку гостьования в Хмарищі. Так отся тілько сорочка зо всього багатства йому осталась; і чудно, і жалісно було б усякому дивитись, як вона у тій мізерній глибці із-під старої сірячини на гетьманові сіяла!

Постановив Кирило Тур на вікні каганчик, а сам наблизивсь до понурого в'язня. Той дивиться на його мовчки. Достав запорожець із-за халяви ножаку і показує Сомкові. Той ізвів до неба очі, охрестивсь:

— Що ж? — каже.— Роби, що тобі сказано робити. А Кирило Тур сипким, гугнивим голосом:

— Хіба ж тобі не страшно вмирати?

— Може б, мені,— каже Сомко,— й страшно було, якби не було написано: "Не убойтесь от убивающих тіло, душі же не могущих убити..."

А Тур каже:

— Та се ти так мізкуєш, поки не почув заліза за шкурою. Ось ке лиш, я трошки різону по грудині...

— Адова утробо! — крикне тоді Сомко.— Невже тобі мало моєї крові? Ти ще хочеш навтішатись моїми муками! Бачу по твойому голосу, що ти, як паскудний черв'як, живучи під землею, звик іссати кров християньску!

Так упивайся ж, гадино, у моє тіло! Не почуєш ти, пакосний, як Сомко стогне!

— Добре, єй-богу, добре! — каже тоді Кирило Тур своїм голосом, ховаючи ніж на халяву.— Єй-богу! — каже.— Мені здається, що я смик, а всі люде скрипки: як поведу, так вони й грають! Не життє я на світі коротаю, а весіллє справляю.

— Що се! — каже Сомко.— Невже я од нудьги починаю з марою розмовляти? Скажи, на ім'я боже, чи справді ти Кирило Тур, чи се вже моя голова починає з печалі туманіти?

Запорожець зареготав.

— Ще й питає! А яка б же шельма, опріч Кирила Тура, пробралась до тебе через три сторожі? Тілько він один зачарує всякого так, що й сам не тямить, що робить.

— Що ж ти мені скажеш?

— А от що я тобі скажу. Давай лишень мінька на одежу та виходь із сієї пакосної ямки. Тут тілько б гадині жити, а не чоловікові. Уподобав же чорт знає що! Там іебе під Бугаєвим Дубом жде такий же дурень, як і я: паволоцький піп із попеням. Уже вертавсь у Паволоч, думав, що ти попавсь навіки чорту в зуби, так їхав рятувати паволочан. Тетеря, бач, пронюхав, що тут коїть супротив його Шрам, да, пронюхавши, і давай тиснуть паволочан — притьмом хоче зруйновати місто; так їхав Шрам рятувати. А я послав козака навперейми. "Постривай,— кажу,— попе, ще, може, вернемо сокола з клітки!" А тут і поміж миром пустив таку поголоску, що Сомко вже на волі, так кутесь та ждіте гасла. Ти, може, не знаєш, сидючи тут, що вже розжовав усяк харциляку Іванця. Тепер тілько гукнеш по Вкраїні, дак тисяча тисячу попихатиме та до тебе бігтиме. Піднімуться й тії, що не були на раді, бо иа раду позлазилась до Іванця тілько сама погань з України, а добрі люде не пойняли гольтя-

пакам віри. Тим-то Іванець із поганцями таке лихо і вкоїв! А з Запорожжє теж тільке самі паливоди на Вкраїну вийшли, а що зосталось доброго, те все тепер за тебе, тілько озвешся, руку потягне і допомогу дасть. Що ж ти мовчки слухаєш, мов я тобі казку кажу?

— Того слухаю мовчки,—одвітує Сомко,— що з сеї бучі пуття не буде. Багато розлив християнської крові Виговський за те нещасне панство да гетьманство; багато й Юрусь погубив земляків, добиваючись того права, щоб над обома берегами гетьмановати; невже ж не уйметься плисти по Вкраїні кров християнська ні на часину? Отеє я ще почну одного супротив другого ставити і за своє право людську кров точити! Бо Іванець з козаками стоїть тепер міцно; щоб його збити, треба хіба усю Вкраїну надполовинити; а навіщо? Щоб не Брюховецький, а Сомко гетьмановав!

— От же ні, коли хочеш знати! — каже Кирило Тур.— Не на те, щоб Сомко гетьмановав, а на те, щоб правда узяла верх над кривдою!

— Візьме вона верх і без нас, брате Кирило. Може, се тілько на науку мирові і пустив господь Україну в руки харцизякам. Не можна, мабуть, інше, як тілько горем да бідою, довести людей до розуму.

— Так оце ти зрікаєшся свого гетьманського права? — питає Кирило Тур.

— А що ж би ти робив? Уже коли в мене були й други, й приятелі, були й полки, й гармати, да не благословив мене бог властвовати; други мої і іскреннії мої оддалече мене сташа і чуждахуся імене мовго; так чого ж мені тепер супротив своєї долі пручатись?

— Старий Шрам не так думає,— каже Кирило Тур.

— Думав і я гордо да несито, поки смерть не заглянула мені в вічі.

— Ну, дармо,— каже запорожець.— Нехай воно буде собі як хотя; тільки все ж таки у тебе в голові зосталось, думаю, доволі мозку, хоч і заглянула смерть у вічі. Нічого тобі ждать обуха в сих різницях, коли тобі одчинено настіж двері. На лиш, надінь відлогу та ще оцей персник про запас візьми, то пройдеш скрізь огонь і воду.

— А кайдани? — спитав Сомко.

— Що нам кайдани? Я призапас такої розрив-трави, що тільки притулю, дак ік нечистому й порозпадаються, ге лиш сюди ноги.

— Підожди, брате,— каже Сомко,— скажи перше, а ти ж як звідси вийдеш?

— Що тобі до мене? Іди лишень ти, а я найду собі дорогу...

— Е, ні, мій голубе! Сього не буде. Нехай той гине, на кого господь показав перстом своїм! Чужою смертю я волі куповати не хочу.

— Смертю! — засміявшись, каже Кирило Тур.— Казнае-що городить! Мабуть, тут од вологості в голові юбі завернулось. Може, думаєш, я тут довго сидітиму? Найшов дурня! Ще до схід сонця опинюсь на волі...

— Як же ти вирвешся звідси?

— Як? Так як бог дасть... Мені вже про те знати. Хіба не чував ти про наших характерників, що намалює углем на стіні човен, сяде та й попливе, неначе по Лиману? А Кирило Тур хіба вже дурніший од усіх, щоб і собі чого такого не видумав?

— Дивно мені,— каже Сомко,— як у тебе достає охоти жартовати, одважившись на смерть!

— Ех, пане мій милий! — одвітує Кирило Тур.— Хіба ж уся жизнь наша не жарти? Помаже по губах медом, ти думаєш: от тут-то щастє! Аж глянеш — усе одна омана! Тим-то й кидаєш її за нізащо. Та що про те балакати! Ну лиш, давай мінька на одежу.

— Ні, мій голубе сизий, сього не буде!

— Як не буде? Так оце я перед Шрамом брехуном зостанусь? А що б же ти сього не дождав! Я тілько й радувавсь, що от же,— кажу,— старий буркун побачить, що й наш брат, запорожець, не зовсім ледащо;а ти в мене й послідню радіс'іь однімаєш!

— Невже оце, щоб тілько оправдати Запорожжє перед Шрамом? — питає Сомко.

— А то ж якого мені ще біса? — каже Кирило Тур.— Ти ще подумаєш, що в мене на умі, як там кажуть, отчизна! Що от би то визволю своєю головою Сомка — він тепер більш потрібен... Казнає-що! Так робить тілько, хто й того не розшолопає, що своя сорочка до тіла ближче. То якби прийшлось положити голову за дітей абощо, так се було б святе діло, бо сказано: який батько дітей не жалує? А то підстав під обух голову за химеру! Ні, мій добродію, в нас на Вкраїні таких божевільних не дуже густо! А я ж хіба виродок?

— Ох, голово ти моя мила! — каже Сомко.— Ти і в темницю приніс мені утіху! Тепер мені легше буде за правду пострадати, що правда не в одного мене живе в серці і не загине вона на Вкраїні! Попрощаймося ж, поки побачимось на тім світі!

Запорожець насупився:

— Так ти справді хочеш зостатися у сій різниці?

— Я вже сказав,— одвітує Сомко,— що чужою смертю не куплю собі волі; а що раз сказав Сомко, того й повік не нарушить.

— Так? — питає Кирило Тур, пильно дивлячись Сомкові в вічі.

— Так! — одвітує твердо Сомко, дивлячись на його.

— Будь же проклята оця година! — каже тоді запорожець.— Хто в неї народиться або зачне яке діло, щоб не знав ні щастя, ні долі! Нехай човни топляться на морі! Нехай коні спотикаються в воротях! А як кому бог пошле чесную смерть, нехай душа вертається до мертвого тіла! Проклята, проклята, проклята однині і довіку! Прощай, брате мій рідний! Не загаюсь і я на сім мізернім світі!

Обнялись і обидва заплакали.

Вийшов Кирило Тур із сирої глибки, скинув із себе відлогу і швиргонув сторожам.

— Нате,— каже,— вам, іродові діти, за вход і виход! Знайте, що не кат Іванців, а Кирило Тур приходив одвідати праведну душу!

Ізнов, ідучи мимо надвірнього сторожа, кинув подушку, що була в його за спиною замість горба.

— Візьми,— каже,— собако, щоб не спати на соломі, стережучи неповинну душу!

І пішов із замка. Усі по персню його пропускали. Незабаром знайшов свого побратима. Той дожидавсь його з кіньми під ветхою дзвіницею. Побратим не знав, що було на думці в Кирила Тура, як оставляв він тут його з кіньми; бо Кирило Тур сказав тілько:

— Прийде до тебе чоловік і скаже: "Шукай вітру в полі!" — так саджай його на мого коня і проведи до Бугаєвого Дуба, а я вже знатиму, де з тобою злучитись.

Смутно було тепер Кирилові Туру сідати на коня, що для Сомка наготовив, ще смутніш їхати до Шрама да розказовати, що вже Сомко між козацтво не вернеться.

А Шрам, бідаха, жде не дождеться його під Бугаєвим Дубом на Бабичівці. Загледівши оддалеки двох козаків, аж не встояв на місці — скочив на коня і підбіг назустріч. Як же побачив, що Сомка немає, то й голову повісив. І питав би, і питати боїться, да вже насилу зміг промовити:

— А де ж Сомко?

— А ти справді пойняв мені віри? — каже Кирило Тур.— Отак мороч людей, то будеш запорожцем!

— Кирило! — каже Шрам.— Годі юродствовати, бо й голос тебе не слухає. Коли не вдалось, то хоть скажи чому?

— А от чому,— каже запорожець,— Сомко, коли хочеш знати, такий же дурень, як і ми з тобою. "Чужою смертю волі куповати не хочу!" Уже я йому й правду під ніс тикав, а він своє та й своє. Сказано — дурному хоч кіл на голові теши! З тим його й покинув — бодай лучче покинув свою голову!.. Прощай!

— Що ж ти тепер думаєш із собою чинити? — спитав Шрам.

— А що ж? Уже ж бак не те, що ти. Живий живе гадає... Оце поїдемо до превражого сина Гвинтовки та вкрademо ще раз Череванівну. Мабуть, їй на віку написано моїх рук не минути. Махнем аж у Чорну Гору та й заживемо там, п'ючи та гуляючи. Прощайте, прощайте!

І, вклонившись низько Шрамові з сином, повернув коня і полинув із побратимом до Гвинтовчиного хутора.

Аж ось наздоганяє його Петро Шраменко.

— Чого ще оцей бабський реп'ях од мене хоче? — каже, зупинившись, Кирило Тур.

— Кирило! — каже Шрамснко.— У тебе душа щира, козацька...

— А вже ж не жидівська,— каже запорожець.

— Ми ідемо з панотцем на смерть у Паволоч.

— Боже вам поможи: діло не ледаче!

— Передай од мене два слова Череванівні, передай так, як з того світу!

— Добре,— каже Кирило Тур,— передам. А чорногорцю потиху шепче:

— Знаю наперед: яку-небудь любосну нісенітницю.

— Скажи їй, що й на тім світі її не забуду! — каже Петро.

— Добре, скажу.

— Ну, прощайте ж, братці, навіки!

— Прощай, брате,— каже запорожець,— та не забувай і нас на тім світі.

Роз'їхались. Тоді Кирило Тур засміявсь да й каже:

— Як-то ми тим світом завчасу порядкуємо! А там, може, чортяки так припечуть, що й усі любощі к нечистому з голови вилетять!

XVIII

Тепер би то отеє треба нам їхати слідом за Шрамом і його сином, і все, що з ними діялось, по ряду оповідати; тілько ж, якби почав я виставлятиме в картинах да в речах, як той Тетеря обліг Паволоч, як хотів достати і вистинати усе місто за турбацію супротив гетьманської зверхності і як старий Шрам головою своєю одкупив полковий свій город, то б не скоро ще скончив своє оповіданнє. Нехай же останеться та історія до іншого часу, а тепер скажемо коротко, що Шрам паволоцький, жалуючи згуби паволочан, сам удавсь до Тетері і прийняв усю вину на одного себе. І Тетеря, окаянний, не усумнивсь його, праведного, як бунтовника, на смерть осудити й, осудивши, повелів йому серед обозу військового голову одтяти. Так, зогнавши з світу свого ворога, удовольнивсь, дав Паволочі впокій і одійшов із військом до свого столечного міста.

Того ж року, вступаючи в осінь, о святому Сімеоні, одтято голову й Сомкові з Васютою у городі Борзні, на Гончарівці. Брюховецький доказав таки свого, хоч послі й прийняв слушну кару од гетьмана Дорошенка: пропав під киями собачою смертю.

Так-то той щирий козарлюга і піп, Іван Шрам паволоцький, і славний лицар Сомко переяславський, не врадивши нічого супротив лихої української долі, полягли од беззаконного меча шановними головами. Хоть же вони і полягли головами, хоть і вмерли лютою смертю, да не вмерла, не полягла їх слава. Буде їх слава славна поміж земляками, поміж літописами, поміж усіма розумними головами.

Тут би мені й скончити свою історію про ту чорну раду, про ту запорозьку оману; да хочеться ще озирнутись на тих, що послі тої біди остались живі на світі.

Одправивши по панотцеві похорони, поплакавши да пожурившись, Петро недовго загаявсь у Паволочі. Думав був піти на Запорожжє і розпродав усе своє добро, да якось і звернув мислі на Київ. Опинивсь козак коло Хмарища. Звонтпив, однак, да й дуже, ізблизившись до хутора. Ворота були не причинені: не стеріг їх Василь Невольник. "Мабуть, ніхто не вернувсь у Хмарище!" — подумав Петро; серце занило. Іде до хати. Квітки коло хати позасихали і позаростали бур'яном. Як ось чує — наче хто співає стиха. "Боже мій! Чий же се голос?"

Біжить у хату, одчинив двері, аж так! І Леся й Череваниха — обидві в пекарні.

— Боже мій милий! — крикнула Череваниха, сплеснувши руками.

А Петро, як ускочив у хату, то й став у порога, як укопаний. А Леся як сиділа на ослоні коло стола, то так і осталась, і з міста не зворухнеться. Да вже Череваниха почала Петра обнімати; тілько вже тепер пригортала до себе з щирим серцем, як рідного сина. Петро тепер уже сміло підступив до Лесі, обняв і поціловав її, як брат сестру; а вона аж слізоньками вмилась. Довгенько з радощів не змогли до себе прийти; плакали, сміялись, розпитовали і одне одному перебивали.

Як ось — у двері сунеться Черевань. Насилу переступив через поріг од радості; тілько "бгатику!" — да й кинувсь до Петра, розставивши руки; обіймає, цілує і хоче сказати щось, і все тілько "бгатику!" — да й замовкне.

Як же вже трохи вгамовались, тоді Череваниха посадила Петра на лавці і сама сіла коло його (а Леся з другого боку, і обидві держались йому за руки) да й каже:

— Ну, тепер же розкажи усе по ряду, Петрусю, щоб ми знали, як отеє тебе бог спас од смерті. Нам сказано, що ти вже певно оддав з панотцем богові душу.

А Черевань мостивсь, мостивсь, як би ближче було слухати; сідав і коло жінки, і коло дочки, так усе далеко і треба голову набік нагинати, щоб на Петра дивитись; далі взяв да й сів напротив його долі, підобгавши під себе ноги.

— Ну,— каже,— бгате, тепер розказуй, а ми слухаємо. От і почав Петро усе оповідати, як було в Паволочі. Не раз приймались усі плакати. Як же дойшло до прощання з панотцем, то Черевань так і зарюмав да одною рукою сльози втирає, а другою Петра придержує, щоб не казав дальш, поки переплаче. А про Череваниху да про Лесю що вже й казати! Усі злились у одно серце і в одну душу; і тяжко було всім, і якось радісно.

— Розкажіть же,— каже Петро,— і ви тепер, як ви викрутились од запорожця да добрались до Хмарища?

— Ні,— каже Череваниха,— хіба він викрутив нас із біди, а не ми викрутились од його. Братик мій узяв нас був добре в свої руки. Того ж дня ввечері, як була та безталанна рада, і почав зараз сватати Лесю за ледащицю Вуяхевича. Як ось смерком їде Кирило Тур, а за ним десятеро запорожців у двір. Показав братові якийсь перстень: "Оддавай,— каже,— мені Череваня з усім його кодлом".— "Нащо? Куди?" — "Звелів гетьман забрати да везти просто до Гадяча. Мабуть, Череванівні на роду написано бути гетьманшею".

— Так, так, бгатику! — каже Черевань.— Я вже думав, що справді доведеться зробитись собачим родичем.

— Стали просити,— знов веде річ Череваниха,— стали просити Кирила Тура, щоб не губив невинної душі — куди! І не дивиться. Запрягли коні в ридван, посадили Василя Невольника за погонича і помчали нас із

двору. Ми плачемо. А Кирило Тур тоді: "Не плачте, курячі голови! Вам треба радуватись, а не плакати: не в Гадяч я одвезу вас, а в Хмарище". Ми давай дяковати, а він: "Що мені з такої дяки? Тоді мені подякуєте, як на рушнику з вашою кралею стану". Ми знов так і похололи: із одного лиха да в друге! І таки справді думали, що в його ся думка в серці. Да вже як привезли нас у Хмарище, тоді вразький запорожець сміється та й каже: "А ви справді думали, що я такий дурень, як яке Шраменя! Нехай вам цур, вражим бабам! Од вас усе лихо стає на землі! Лучче з вами зовсім не знатись! Нехай лишень зварять нам вечеряти: нам іще далека дорога".

— Куди ж се їм була далека дорога? — спитав Петро.

— У Чорну Гору, бгатику,— каже Черевань,— Додержав-таки Кирило Тур свого слова, що все хвалився Чорною Горою. Я про все розпитав, бенкетуючи з ними за вечерею. Попились празькі запорожці так, що й повивертались у садку на траві. Думав, що ще й завтра будуть у мене похмелятись; устану вранці, аж їх і слід простиг: такий народ! Так розказував Кирило Тур за вечерею: "Я,— каже,— з самого першу хотів направити братчиків на добру дорогу, щоб Сомка з гетьманства не спихали, так що ж, коли Іванцеві сам чорт помагає? Уже якими я шляхами до січової громади не заходив! Так ні, та й годі! От,— каже,— бачучи, що вже тут чортяка заварив собі кашу, що вже Сомкові і в сто голів помоги не видумаєш, махнув рукою, та, щоб не бачити того лиха і не чути про його, і хотів ото з'їхати з України. Так от же,— каже,— нечистий підсунув під ніс вашу кралю. Тепер уже співайте,— каже,— Сомкові вічную пам'ять: не сьогодні, так завтра поляже його золота голова..." Так чи піймеш ти, бгатику, віри? Як розказував про Сомка, то наче і всміхається вразький запорожець, а сльоза в ложку тільки — кап!

— Так отеє він,— каже Петро,— і сестру, й матір покинув для тої Чорної Гори?

— Ми, бгате, в його питали: "Як же ти зоставив свою матір одну з дочкою при старості?" — "Що,— каже,— козакові матір? Наша мати —

війна з бусурманами, наша сестра — гостра шаблюка! Зоставив я їм грошей, буде з їх, поки живі; а запорожця господь сотворив не для запічка!" Отакий химерник!

Так, розпитуючись да розмовляючи, і незчулись, як настала обідня година. Коли ж саме перед обідом шасть у хату Василь Невольник і веде за собою слідом божого чоловіка. Ходив старий на торг у Київ да, попавши там десь дідуся, зараз і загарбав його до Череваня: дуже кохавсь Черевань у його співах. Як же то зрадів Василь Невольник, побачивши Шраменка! То з того, то з другого боку зайде, розставить руки, здвигне плечима і, бачся, сам собі не йме віри. І божий чоловік зрадів: аж усміхавсь, облапуючи кругом Петра. Ще веселіш почали тоді гомоніти. Леся щебетала, як ластівочка. Послі обіду божий чоловік ігpав і співав усяких поважних пісень. А як одходив із Хмарища, Петро положив йому гаман грошей за пазуху на викуп невольника з неволі, за панотцеву душу.

— Смутно мені,— каже божому чоловікові,— що в світі ледащо панує, а добре за працю й за горе не має жодної награди!

— Не кажи так, синку,— дав одвіт божий чоловік,— усякому єсть своя кара і награда од бога.

— Як же? — каже Петро.— Іванець ось вознесен, а Сомко з моїм панотцем гіркую випили. А божий чоловік:

— Іванця бог гріхом уже покарав; а праведному чоловікові якої треба в світі награди? Гетьманство, багатство або верх над ворогом? Діти тільки ганяються за такими цяцьками; а хто хоть раз заглянув через край світу, той іншого блага бажає... Немає, кажеш, награди! За що награди? За те, що в мене душа лучча от моїх ближніх? А се ж хіба мала милость господня? Мала милость, що моя душа сміє і зможе таке, що іншому й не присниться?.. Інший іще скаже, що такий чоловік, як твій панотець, уганяє за славою? Химера! Слави треба мирові, а не тому, хто

славен? Мир нехай навчається добру, слухаючи, як оддавали жизнь за людське благо; а славному слава у бога!

Так проглаголавши, замовк старий, похилив голову, загадавсь і всі задумались од його речі. Далі поклонивсь божий чоловік на всі сторони і пішов з хати почепивши через плече бандуру.

А Петро і оставсь у Череваня, як у своїй сем'ї. Черевань йому став тепер за батька, а Череваниха за матір. Стали жити вкупі люб'язно да приязно.

Ну, сього вже хоть і не казати, що, зождавши півроку, чи що, почали думати й про весіллє. Іще не гаразд і весна розгулялась, іще й вишеньки в саду в Лесі не одцвілись, а вже Петро із Лесею і в парі.

Так-то усе те лихо минулось, мов приснилось. Яке-то воно страшне усякому здавалось! А от же, як не божа воля, то їх і не зачепило. Се так, як от інколи схопиться заверюха — громом гримить, вітром бурхає, світу божого не видно; поламле старе дерево, пови-ворочує з коріннєм дуби й берези; а чому указав господь рости й цвісти, те й останеться, і красується весело да пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило.

ОРИСЯ

(Ідилія)

Співають у пісні, що нема найкращого на вроду, як ясная зоря в погоду. Отже, хто бачив дочку покойного сотника Таволги, той би сказав, може, що вона краща й над ясную зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселяє й рибу в морі, і звіря в дуброві, і мак у городі.

Може, й гріх таке казати: де таки видано, щоб дівча було краще од святого сонця й місяця? Да вже, мабуть, так нас, грішних, мати на світ

породила, що як споглянеш на дівоцьку вроду, то здасться тобі, що вже ні на землі, ні на небі нема нічого кращого.

Гарна, дуже була гарна сотниківна! Знали її по всій Україні; бо в нас на Вкраїні, скоро було в кого виросте дочка хороша, то вже й знають усюди. Було, чи треба кому з молодого козацтва, чи не треба чого у Війтовці, іде за сто верст, аби тілько побачить, що там за дочка в сотника Таволги, що іам за Орися, що всюди про неї мов у труби трублять! Да не багато з того виходило користі. Якось не було козацтву приступу до неї з залицяннєм. Чи батько був дуже гордий, чи дочка дуже пишна, того не знаю, а знаю, що було вернеться інший крутиус із Війтовець да й ходить, мов неприкаяний. Спитає його про Орисю товариш...

— Шкода,— каже,— брате, нашого повабу й залицяння! Не для нас зацвіла ся квітка! Може, хто й застромить її собі за високу шапку, тілько той буде не з нашого десятка.

А товариш похитає мовчки головою да й подумає:

"Отже, занапастила козака!"

II

А Орися була вже не дитина, вирівнялась і викохалась, як біла тополя в леваді. Подивиться було на її старий сотник, подивиться на її пишний зріст і хорошу вроду, порадується батьківським серцем, що дождав на старість собі такої дочки, а часом і посумує: "Доспіла єси, моя ясочко, як повний колос на ниві! Да чи знатиме женчик, яку благодать бере собі од господа милосердного? Єсть багато людей, і статечних, і значних, що залицяються на тебе, да не хотілось би мені оддавать тебе в руки сивому дідові: зв'ялить тебе, ревнуючи, як вітер билину в полі. Ой, не хотілось би оддавать тебе й за молодого шибайголову, що не поживе довго без

степу да коня, поляже в полі буйною головою, а тебе зоставить горювать з дітоньками!"

Так собі думаючи да гадаючи, старий Таволга часом тяжко, тяжко засумує, аж сльоза покотиться йому з ока.

А Орися росла собі, як та квітка в городі. Повна да хороша на виду, маяла то сям, то там по господі в старого сотника, походжала, як по меду бджілка, і всю господу зве'селяла.

III

Приснився раз Орисі предивний сон. Здалось, прийшла до неї з того світу покойна паніматка, стала над нею в головах да й каже:

— Дитино моя, Орисю! Не довго вже тобі дівувати: щодень благаю господа милосердного, щоб послав тобі вірну дружину.

Встала Орися ні смутна, ні весела, іде до панотця в світлицю, зачервонілась, як та квіточка, да й каже:

— Паноченьку! Позолили мої дівчата платте. Нехай запряжуть нам коней; поїдемо ми до Трубайла, під Турову Кручу: там вода чиста, як скло, рине по камінням.

А панотець рече:

— Чого ж тобі, Орисю, так далеко їздити?

— Хіба ж то вже, паноченьку, й далеко?.. На півгодини ходи; да туди ж усе їхати лугом да левадами, що й незчуєшся, як вода заблищить і зашумить під горою. А панотець:

— О, я вже знаю, що аби чого забажала, то вмієш випросить. Поклич же мені старого Гриву!

Поскочила Орися до дверей, недовго шукала Гриви, зараз привела його перед панотця.

А той Грива був старий, дідизний чоловік. Знав він пана сотника ще змалечку; випестив його на руках, вивчив і на коні їздить. Потім виходив з сотником у походах ледві не всю Польщу, був з ним і в Криму, був і на Чорному морі, да вже на старість не схотів би й панства, аби тілько при йому дожити віку. Старий уже був дуже дідуган той Грива; брови на очі йому понасовувались, і борода сива, до пояса.

Увійшов у світлицю, вклонився пану сотнику да й каже:

— Добридень, добродію! А сотник йому:

— Здоров, добродію! — бо вони один одного звикли добродіями величати.

— Запряжи,— каже,— добродію, пару коней, візьми хоч той віз, що було сухарі в поході воаим, да повези наших прачок до Трубайла.

А той йому:

— Добре, добродію, запряжемо. Чому не запрягти? І ото зараз іде, бере двох хлопців, викочує з-під повітки віз, довгий і широкий, добре йому знакомий, що не раз у лихій годині, засівши за його, одбивансь од ляхів або од татарви, не раз прийняв через його й нужди не мало, часом як трапиться було утікать із ним по корчах, по болотах, по багнах, щоб вихопиться мановцем із залоги. Викочує старий Грива той віз тепер на іншую потребу; запрягає пару коней, що вже літа погасили давно в них той огонь, що кипить у серці, паше з очей і з ніздер, і кидає коня сюди й туди, на страх жінкам і дітям, а доброму козакові на втіху. Смирнії тепер

тії два білії коники ходили під рукою сивого Гриви, що вже давно одвик од козацького серця.

Отже, дівчата Орисині несуть сорочки, шитії рушники, настілники і всяке добро; наклали повен віз, і самі посідали: усі в с-іьожках да в квітках,— Орися поміж ними,— і як мак у городі всі квітки закрашає, так вона сиділа поміж своїми дівчатами. Сивий Грива сів спереду; хлоп'ята кинулись одчиняти ворота. Виглянув у вікно пан сотник:

— Не барися ж там, Орисю! А вона:

— Ні, паноченьку!

Ляснув погонич пугою; коні заржали, почувши лугову пашу; потюпали і зникли з очей і з возом, і з погоничем, і з дівчатами.

IV

От уже й луг перед ними. І сюди зелено, і туди зелено. Було-бо се саме навесні, як ще трава, свіжа да молода, тілько що вкрив землю. Скілько вгорі синього неба, стілько внизу зеленого лугу. І так, як ясна зоря вночі покотиться, палаючи, по небу, так тая Орися проїжджала широким лугом з своїми дівчатами.

Аж ось — шумить, реве Трубайло за левадами. Як розступиться дерево, а сонце як заблищить саме в тім місці, де вода рине через каміння, то ти б сказав, що то не вода, а саме чисте скло, самий дорогий кришталь рине з гори і б'ється на дрібнії склянки об каміння.

Над річкою Трубайлом стоїть висока круча. Вся обросла кучерявим в'язом, а коріння повисло над самою річкою. Дикий хміль почіплявсь за те коріння і колишеться кудлатими жмутками. А внизу вода рине да рине! Оце ж тая й Турова Круча.

Дивляться на неї дівчата да й питаються в старого Гриви, чого вона прозвалась Туровою.

— Нащо вам знать? — каже Грива.

— Аже ж ти нащось знаєш? Так і нам скажи!

— Ой мої голуб'ята! Сказав би вам, да тілько більш не поїдете сюди на річку.

— Що ж там таке? Скажи-бо таки нам, дідусю! Як узяли просить, не видержав старий, сів на камені над річкою да й почав глаголати:

— Колись-то давно, іще до татарського лихоліття, правив Переяславом якийсь князь. Да й був собі той князь стрілець такий, що аби зуздрів на око, то вже й його; і кохавсь він у польованні. Отож раз поїхав той князь на польованнб да й одбився у пущі од своєї челяді. Іде да іде пущею, коли ж дивиться, аж на лощині пасеться стадо турів.

— А що ж то, дідусю, за тури? — спиталася Орися.

— То, моя кришко, були дикі бики з золотими рогами; тепер уже їх нігде не зуздриш. Бачить князь тих турів; тілько не дивується на їх золотії роги, а дивується, що при них стоїть дівчина така, що усю пущу красою освітила. Поскочив він до неї; а од неї так сяє, що й приступить не можна. Забув князь і про свою челядь, і про те, що заблудив у пущі: вхопила його за серце тая чудовная краса.

"Дівчино! — рече,— будь моєю жоною!" А вона рече: "Тоді я буду тобі жоною, як Трубайло назад вернеться". А кііязь їй знову: "Як не згодишся на моє проханнє, то я твої тури пострелюю",— "Як пострелиєш мої тури, то вже більш нічого не стрелятимеш". Розсердився князь, взяв лук з плеча і почав стрілять золоторогії тури. Сунулись тії тури в пущу, так і виваляли дерево; а князь за ними знай пускає стрілку за стрілкою.

Прибігли над Трубайло... а Трубайло тоді був не такий узенькии, як тепер,— прибігли над високу кручу і всі шубовсть у воду! Да й ні один не переплив, усі каменем лягли по дну, аж річку загатили. Сплеснула тоді дівчина руками: "Потопив єси моїх золоторогих турів, блукай же тепер по пущі по всі вічнії роки!.." От же й блукає, кажуть, той князь до сього часу по пущі і ніяк не знайде свою Переяслава. А Переяслав був уже і в татарських руках, був і в лядських — чого вже не було з тим Переяславом? А він не знайде його та й не знайде. А дівчинині тури лежать і досі камінням в воді, і от прислухайсь: то не вода реве, а ревуть тури глухо з-під води. Отже, кажуть, буде таке врем'я, що князь приїде на Турову Кручу, повстаюгь тури і підуть шукати собі диких пущ по Вкраїні.

V

Слухають дівчата, да аж сумно їм стало; слухає Орися, да вже боїться й глянуть на каміння, що простяглось купою через річку. Вже їй здається, що то справді не каміння і вода шумить якось не так, як вода...

Засмутив зовсім дівчат старий Грива. Не знають уже, чи прать би то їм, чи додому вбиратись; сором тілько старого Гриви; поглядає-бо на них да тілько всміхається. То було люблять прать на самій бистрині, положивши кладку з камня на камінь, а тепер одійшли дальше од кручі, де вода ще не дійшла до каміння і пливе тиха да чиста, хоч вигляньсь, як у дзеркало. І, справді, мов у дзеркалі, видно в воді і небо, і кручу з тими кудлатими корінням, що переплутались із хмелем, і кучерявії в'язи, що повибігали на самий край і попростягали зелені лапи над річкою.

Дивиться Орися в воду, аж у воді на кручі щось зачервоніло; хтось ніби виїхав із пущі на сивому коні і стоїть поміж в'язами. Боїться глянуть угору, щоб справді не було там когось; боїться глянуть і на каміння: вже їй здається, що ось-ось заревуть і сунуться з річки зачаровані тури. Смикнула за рукав одну дівчину і показала в воду: дивляться дівчата, аж на Туровій Кручі князь на сивому коні. Так і обомліли. Бо хто ж би сказав, що то й не князь? Увесь у кармазині, а з пояса золото аж капає.

Немало ж, видно, здивувався і козак: стоїть на коні нерухомий. Бо хто ж би й не здивувався, опинившись над такою кручею? Унизу рине вода через камінне, а над водою сидить нерухомо сивий дід на камені, а там стоять нерухомі дівчата, з прачами, з мокрими полотнищами в руках. Чи дівчата, чи, може, русалки повиходили прать сорочки підводному цареві, що живе в кришталевому будинку під водою. Оце ж, мабуть, і сам він вийшов з води погріть старії кості на сонці. Ще раз погляне козак на сивого діда, ще раз погляне на дівчат: позасукували по локоть рукава, попідтикали плахти і мережані заполоччю подоли... Золото не сяє так на дорогих перстнях, як сяють у воді й над водою їх білії ноги. Задивився козак і собі стоїть нерухомо; коли ж гукне на його старий Грива:

— Гей-гей, козаче! Чого се тебе занесло на кручу? Хіба хочеш пополоскать свої кармазини в Трубайлі?

І скоро промовив — зараз наче розбив які чари. Засоромились дівчата і давай бовтать полотнищами.

А козак одвітує дідові:

— Да й за тс слава богу, що хоть на кручу вибрався. Скажи, будь ласкав, дідусю, як мені виїхать ік Війтов-цям?

— А чого тобі треба в Війтовцях?

— Через Війтовці,— каже,— лежить моя дорога,

— А куди ж лежи-іь твоя дорога?

— Моя дорої а — до чийогось порога, моя стежечка — до чийогось сердечка.

— Еге,— каже старий Грива,— нехай же тобі господь у доброму ділі помаїає' Отже, куди тобі виїхать. Берись униз, понад берегом; то там

трохи нижче буде тобі доріжка; тією доріжкою виїдеш ти на річку. Єсть через річку й кладочки; возом не проїдеш, а конем добрий козак перехопиться.

Подякував козак за пораду, повернув коня і сховавсь поза деревом.

Як сховавсь, тоді-то вже розгулялись наші дівчата;

розписали козака як на папері: які й очі, які й брови, як і говорить, як і всміхається. Та каже:

— Се твій суджений! А та:

— Се твій.

А одна додала:

— Не змагайтесь дурно, дівчата: чи рівня ж таки вам пишний князь! Се нашій панночці суджений! Почервоніла Орися.

— Збожеволіла,— каже,— ти, Параско! Хіба не чула, що він сказав дідові?

І жаль їй було, сама не знає чом, що він їде свататься. М'якше од воску дівоче серце. Тане воно од козацьких очей, як од сонця...

— Що ж,— каже Параска,— що їде свататься! Судженої й конем не об'їдеш!

VI

Попрали дівчата сорочки, зложили на віз, зеленою пахучою травою прикрили, посідали й поїхали додому, свіжі да веселі; щебечуть як

ластівки. Іще далеко не доїхав віз до сотницького двора, а в дворі вже чутно було, що вертаються.

— Орисю, наша панночко! — крикнули дівчата, скоро розчинились ворота.— Чий же то сивий кінь у дворі стоїть? Се ж того козака, що ми бачили, се ж твого князя, се ж твого судженого!

Гляне Орися, а в серці наче жаром запекло. Чи вона злякалась, чи вона зраділа, сама того не знала.

Виглянув у вікно із світлиці молодий козак: їде в двір віз старими кіньми, із старим сивим погоничем;

зелена трава волочиться по боках і б'ється по колесах; а із-за сивої бороди старого Гриви, із-за білої зими червоніє літо — повен віз дівчат у квітках да в намисті,— Орися, як сонце, поміж ними! Виглянув, да аж руками сплеснув:

— Се ж вона, се ж вона! — і ото вже тоді почав на прямоту викладувать свою мову пану сотникові, і хто він такий, і чого приїхав. Хто ж він такий, то се вже пан сотник знав давно: миргородський осауленко, отаман у своїй, сотні, хорошого й багатого роду дитина. А чого приїхав? Приїхав подивиться, що там за Орися така, що там за дочка в сотника Таволги на всю Гетьманщину; а побачивши та й себе показавши, довідаться, чи вже надбала шитих рушників у скриню... Про що журився, чого бажав пан сотник, те йому як із неба впало. Не довго думавши позвав Орисю. Ввійшла в світлицю червона, як калина.

— От, Орисю, тобі жених! Чи люб він тобі, чи, може, підождеш кращого?

Хоть би тобі слово промовила, хоть би тобі очима зглянула. Стоїть, сердешненька, і головку схилила.

Бачить панотець, що не дождеться од неї одвіту,— бо де ж таки, щоб дівчина сказала, що в її на мислі. Очиці хіба скажуть, а сама ні. Пораховав се панотець да й каже:

— Де вже такий козак да люб не буде! Обніміться ж да поцілуйтесь, да й боже вас благослови!

Обняв козак Орисю, поцілував у тії губоньки, що наче з самого меду зліплені і вклонились обоє низько, до самого долу, панотцеві.

Чи багато ж наїхало дружини на весілля, чи бучно одбули гостей, чи довго гуляли — се вже не наше діло розказувати.

Бачив я Орисю саме перед весіллєм; хороша була, як квіточка. Бачив я знов її через рік у Миргороді — ще стала краща замужем, і дитина в неї, як божа зірочка. Вже я не раз думав собі, на неї дивлячись: "Се божа слава, а не молодиця! Що, якби хто дотепний змальовав її так, як вона єсть, із маленькою дитинкою на руках! Що б то— за картина була!"

Писано 1844, сентября 7, у Ходоркові, в Свідзінського, прочитавши тесту пісню "Одіссеї".

ГОРДОВИТА ПАРА

(Бабусине оповідання)

Снігом віконечко наше забило... Завірюха... Як то нашим тепер серед шляху? Ростіть скорійш, хлоп'ята, на підмогу татусеві. І матері нема щось довго з річки. Ростіть, ростіть, дівчаточка! Добре сидіти в теплому запічку за старими головами... А як я осталась на світі малою сиротиною — всякої нужди дознала. Яка то, боже мій, давня давнина, а коротенький час дівоцький наче мені вчора змигнувся... Тепер, що ні почую, забуваю, а крізь ті молодощі дивлюсь у давнину, наче крізь воду прозірну. Так, як оце ви обсіли мою куделю,— щоб були здоровенькі,— так було й я зимою

граюсь ляльками при своїй бабусі... Дай їй, господи, всі митарства пройти да й не зупинитись!

Древня була моя бабуся-покійничка,— ще то з тих старосвітських людей, що шведчину й усякі невпокої козацькі своїми очима бачили. Тоді, діточки, на Вкраїні велось не по-нашому. Що страшно, то страшно було слухати, а серце линуло голубом у ту старовину ие-впокійну. Козаки були козаками, дітоньки,— одно слово: скрізь пахло волею; земля була розкішна;

риби в воді, звіря в гаях — аби охота ловити; і трави були буйніші; здається, й сонце сіяло краще на святому небові,— далебі, дітки! Тим-то й бабуся-покійничка було каже: "Не став, не стає, моя дитино, таких дівчат і козаків на Вкраїні, як за мого були дівування".

II

Найчастіш було споминає про Марусю Ковбанівну, що такої краси, каже, і світ настав — не бувало. Я, каже, була ще підлітком, то мені її коло церкви показували здалеку. До неї й приступити, каже, було страшно: така велична. Кунтуш на їй — самі златоглави, коралі на їй — усі в дукачах. Давнього була роду козацького Маруся Ковбанівна,— то ніхто не вбереться краще її між люде. І козаки-молодики її жахались, не то що. Очима поводить — наче душу з тебе виймає: все б їй розказав, не потаїв би й гріха перед нею. Владична, справді, каже, владична була краса в Ковбанівни.

Батько в Ковбаня отаманував у Січі і все море сплавав, поринаючи на дно за дорогими тими дукатами й коралями,— так-то люде було славлять. А то ще було кажуть, що він по той бік Дніпра у Польщі якимись козаками орудував та й у нашу сторону якось прибився. Неприступний був чоловік старий Ковбаня,— і жінка од його нічого не довідалась, хто він і що він, і звідкіля він, і як він.

III

Така ж і дочка в його викохалась. Старий спочив уже на цвинтарі, молодою дівчиною покинув свою Марусю. Молоде ж було, а горде й потайне, крий боже! Було й на улицю між дівчат не вийде, тільки хіба коло криниці, як зустріне котору, трошки постоїть, словом ласкавим перекинеться. І в будень було дукачі носить; стане против сонця — королівна, та й годі! Вже й дівчата було кажуть, що в неї й вода з відер наче срібло ллється. А козаки ж тоді були не наших парубків — войовники, хоробрі молодці, а боялись до неї залицятись.

Така була та Маруся Ковбанівна. Скине оком иаче до тебе заговорить, а заговорить — наче заграє. Який би то і козак був, щоб до неї з жартами, з прикладками! Такого не було й на всій Гетьманщині, здавалось.

Отак було розказує мені бабуся. Як ось, каже, пішла чутка поміж дівчатами, їло любиться Маруся з Прохором Осауленком, та й любиться певне: і в вишневім садку їх бачили проти місяця, і старосвітську скиндячку Марусину пізнали в Прохора в ковнірі. Любиться. А Прохор Осауленко був козак не з величних; щира душа, себе на сміх не подасть, та й годі. Були козаки на селі против його — що волохаті туркоти против голуба. Отже порай, укажи дівоцькому серцю! Покохала Марусї Прохора — і мов та хмелина коло його в'ється. Що горда, то й горда, а він спогляне — і очиці спустить; всі вже помітили, і ото вже хвалились: "Будемо ж добре та й добре гуляти на весіллі! Нехай господь парує, коли собі прийшлись до пари!"

IV

А багатирка була Марусина мати з діда-прадіда: у неї в світлиці під столом були закопані ще якісь пилявські гроші, то сподівались гульні на всю Гетьманщину. Прохор був собі так, небагатий козак: його панотець на осаульстві батьківщину надполовинив, щоб то од значного товариства

не одрізнятись; так, отже, його Прохоркові пара випадала якраз до поправи. Чи дивувався ж хто, чи ні, як та гординя, Маруся Ковбанівна, хлопця собі принадила,— а може, хто й завидував Осауленкові, як то він доступивсь до такої кралі, аж тут по селу гряхнула інша чутка поміж молодіжжю: Прохор Осауленко до вбогої сироти Оринки Лободівни горнеться. Чи вона його як уразила в серце, та гордівниця, чи він роздумавсь, а вже проводить з юлиці Оринку до самої хати, і вона на його квітками з города середу дня кидає.

V

Що ж наша Ковбанівна?.. То була мовчазлива, а то ще гірша стала; мов малювання яке пишне, сидить було на лаві в матері. У неділю було зайдемо до старої Ковбанихи на отченаш, то й Маруся, вернувшись із церкви, увійде в світлицю та, не скидавши блават своїх і золотого дівоцького кораблика, так і сяде коло віконця. Сонечко вдарить по тих дукачах препишних, по тому брузументі сутозолотому... сяє Маруся — квітка квіткою! Ще задумається трохи; брівоньки ті якось ніби насупить, — аж чогось сум бере, на неї дивлячись: важке щось на думці в неї, а краса її грізна якась ізробилась... А до неї — прочували ми глухо — залицявсь, через свого осаульця, сотник, старий Байдак. Удівець був і бездітний, а грошей сила, то нехай би, каже, кому-небудь після мене досталось. Одказала Маруся: "Хіба я зроду грошей не бачила?" Не зважився пан сотник і старости присилати, щоб не скепкувала вродлива Ковбанівна. Коли ж чуємо — по селу туркіт, туркіт. Сам сотник ридваном курить до вдовиної хати. З ним родичі поважні у ридвані. Козацтва купа комонником — пишно й гучно завітав пан сотник до Ковбанихи.

VI

Тут же ми, каже бабуся, дивуємось тому поїзду, а тут дівчата як гукнуть по селу:

Ішли дружечки у три рядочки, Ориночка та й попереду!.

Дівич-вечір збирає вже Орина Лободівна: хустки подавала за Прохора Осауленка. Так от що воно єсть — той сотницький поїзд: се ж наша краля хоче весілля весіллям заломити, місяця сонцем загасити!.. Так і єсть! Маруся, мов зоря красна, то в одну, то в другу хату до свого роду, до близьких сусід і приятелів — на дівич-вечір дружок збирати. Вся в золоті, в шовках. Там одна плахта — павине перо — пар двох волів чумацьких стояла, а коралям і ціни нема. А сукня ж то з золотими усами!.. Вже справді так було як співають:

Ішла дівчина через бір,

А на їй сукня в вісім піл

Як стала сукня сіяти,

Стала діброва палати ..

Народ так і поринув до Ковбанишиної хати. А в Ковбанихи — всі знали — в льоху стоїть дві бочки старої оковитої, що ще Ковбаня спустив у льох про весілля любої доні, та дві бочки меду, що зовуть п'яне чоло, або спотикач, — такого, що од одного кубка спотикатимешся. Оце ж уже козацтво познімало з себе пояси і на поясах ті всі бочки витягують і ставлять на зеленому моріжку, поклавши під бочки колодязну цямрину, щоб краще було точити. Чутка така пішла (як ті люде зараз і довідались!), що стара Ковбаниха покине будиночок і дворище своє, до сотника з дочкою і з усею худобою в хутір його Піжмурки переберється, то всі трунки на весіллі добрим людям вичастує. А се, бачте, воля така Марусина була, щоб і мати не жила в нелюбому їй селі.

VII

Що ж то за весілля скоїлось, то й сказати не можна! Уся сотня гуляла три дні і три ночі; самих порохів дві мірки вистреляли. Гармати до вдовиної хати попривозили. Родичі молодої з гармат у воротях стріляли, а

козацтво знов з гарматами та з самопалами молодої добувало. Сотник верхи, сивий, як голуб, у золотому жупані, в собольовій шапці з оксамитним зеленим верхом, а кінь під ним сірий, як рябець, кінь турецький,— такий кінь, що й старий на йому молодим здається. Так через гармату й перескочив.

А як до вінця їхали, то — господе мій! — вісьмерик волів з Піжмурок пригнали, таких, що кожна пара незчисленні гроші коштує. Сотник у чумацтві кохався. Та ще привезли якогось німецького воза, довжелезного, що й у дворі не зміститься, та того воза самими киндяками й вислали, аж по люшнях, по колесах теліпається, на війя киндик лягав, а волам роги, як те вільце, червоними та блакитними широченними стрічками ввили, вінки з дубового листу та з золотих гвоздиків на шиї волам повішали. То були пишні воли, що вола аж до землі звисають, а то — наче вві сні тобі ввиджується. Князь із молодою княгинею сидять високо на тому возі, а навкруги свахи, дружки, світилка а мечем і музики; козацтво верхи, і спереду і ззаду. Простягся поїзд до самої церкви.

VIII

І то ж то в церкві було всім диво, що дві парі разом будуть вінчатися: Маруся Ковбанівна з сотником Байдаком, а Орина Лободівна з Осауленком Прохором. Справді, каже бабуся, як сонце погасить місяця на небі, так Маруся погасила і красою, і пихою багатою нелюбу їй пару. Хто бачив її в церкві — не всяке протовпилось, і я, каже бабуся, тільки коло церкви стояла та на ті воли дивилась, та дивом дивувала, що зроду таких волів з такими пишними рогами не бачила... Дак хто бачив, кажу, Марусю в церкві, вжахалися з її краси дивної. Біла якась вона зробилась, тільки трошки краски по щоках розливалось та губоньки аліли; та ще лучча, ще краща, ніж було, як з Осауленком любиться. Очі сіяють як зорі, — справді, кажуть, як зорі ті очі сіяли. Згорда позирала на Осауленка і на його Орину, сироту вбогу. Та, як голубка полохлива, до свого подружжя хилилась. І Осауленкові було якось ніяково. Бог його вже знає, що в його

на душі було тоді, а послі об'явилося... Нехай господь од такого боронить всякого чоловіка хрещеного... Бодай би лучче такого й не чувати!

IX

Одгуляли весілля, випроводили молодих у Піжмурки. Приданки біснувались іще з тиждень, переїжджаючи то до вдови Ковбанихи, то до сотника Байдака. Меди й наливки лились у його річкою. Далі все затихло. Ковбаниха вибралась до зятя. Ще, може, минула неділя чи друга, а там і виявилось лихо, що під те веселе бенкетування наклюнулось. Тяжке, дітки мої, лихо буває з того, як яка людина вродиться горда та пишна! Нема чоловікові щастя, в кого жінка буде гординя; нема й жінці добра, коли в чоловіка невгамоване гордеє серце. Осауленкові, як він ще залицявсь до Марусі чи любився з нею, просто сказати,— здалось, що вона, та Маруся, краса мальована, багатирка пишна, що вона ним гордує, що вона з милості ніби тільки до його свою вквітчану, золотом повиту голову схиляє. Бог їх знає, яке там слово між ними бовкнуло, тільки він засумував тяжко, трохи, кажуть, сам собі смерті не заподіяв, а далі — постривай же — взяв та й прихилився до вбогої сироти, до Орини безталанної! А та собі — постривай же! — та й переказала сотникові: приїзди за рушником. "Бодай вас, мої безталанночки! — каже було бабуся.— Хоч би ви матіркам своїм одкрилися, хоч би одну людину ви коло себе з щирим серцем та з добрим розумом мали!.. Самі себе занапастили, мовчки собі по ямі викопали!.." Ось слухайте, що сталось.

X

Ранком восени, тільки що сонечко почало по красному рідкому листячку сіяти, дивляться люде: по селу йде наша пані сотничка, та в чому ж вона убрана? Сукні на їй сукнями, а коса розплетена по вітру має і на голові вінок із сухих васильків та чорнобривців, що за сволоками по світлицях затикають. От з того хатнього зілля вона, бідолашна, вінок собі сплела і біжить, як та рибонька в'ється, до Осауленкової хати. Осауленко наче ждав її — вийшов назустріч. Побачив — і заридав як мала дитина. Люде обступили безталанночку божевільну, а вона просить їх на весілля,

кланяється... Що ж то були за жалощі! Краса її не змінилась, личко горить, очиці сяють, та страшно було на неї дивитись.

Вийшла й нещаслива Орина з хати, нічого й не каже, і чоловіка свого не впиняє, а той аж у сиру землю б'ється. Коли ж тут пан сотник їде... Похилився,— вже не той, що на весіллі був... зрозумів, якого собі щастя доскочив. Ласкавим, тихим словом почав свою молоду жінку благати, щоб додому вернулась. Вона наче й опам'яталась; схилила голову на білі руки, личко в долоні втопила,— повіз він її додому.

XI

Засумував же тяжко наш Осауленко після сього, занудив світом несказанно. З лиця спав, аж почорнів од великої туги, і все в пасіці з дідом-пасічником сидить. Воно то й треба було його помочі, щоб на зиму бджоли установити, так коли ж він і додому не навідається, там і ночує у курені, і все — розказував опісля дід,— все мовчки плаче, а вночі встане і навкруги пасіки, мов неприкаяний, блукає. Не довго ж се й проволоклось. Казали добрі люде: "Бережіть ви сього чоловіка!" Та як його вберегти? То не дитина. Він і діло робить; і нікому важкого слова не скаже, і богу молиться, тільки знай мовчить та сумує, та чахне, мов свічка тане.

XII

На самого Наума,— каже бабуся,— що дітей люде до дяка оддають, ідуїь наші селяне через греблю до церкви, аж дивляться: на стрижні Осауленкова шапка плаває. А в його була запорозька кабардинка з кабарди,— йому в Січі подаровано, як горілку возив у Січ. Дивуються люде й жахаються: щось воно не добре віщує. Коли ж дівчата: "Гляньте, гляньте, вінок з сухих васильків та чорнобривців!" Справді, де взявся, виплив із-за осоки такий само вінок, як був на молодій сотничці. Почало бистриною шапку крутити, а тут вітрець повіяв... І сплилась шапка докупи з віночком, і попливли по стрижню в парі.

"Е, та се ж воно щось є тут негарне,— сказали старі люде.— А шукайте човна, давайте невода!" Закинули невід. Так і єсть! Витягай їх у парі. Обнявшись вони в воді лежали... Що то страху було на них дивитись, що то жалощів! Прибіг кіньми сотник, і теща з ним приїхала. Ну, вже тут і розказати не можна,— говорить було бабуся,— якого було плачу та лементу. Зараз їх і поховали: здобули в когось готову простору домовину. Над ставом, поміж вербами й поховали їх у одній домовині. Нехай їх уже господь хоч на тім світі не розлучає!